

Міністерство освіти і науки України
Тернопільський національний економічний університет

Юридичний факультет
Кафедра теорії та історії держави і права

М. В. Кравчук

Проблеми теорії держави і права (опорні конспекти)

Навчальний посібник

Видання третє, змінене і доповнене

Тернопіль
ТНЕУ
2016

Рецензенти:

Ю. М. Оборотов, професор, доктор юридичних наук, член-кореспондент НАПрН України, завідувач кафедри теорії держави і права Національного університету “Одеська національна юридична академія”;

Б. Й. Тищик, професор, кандидат юридичних наук, завідувач кафедри історії держави, права та правових учень Львівського національного університету ім. Івана Франка;

В. О. Котюк, професор, кандидат юридичних наук, професор кафедри теорії держави і права юридичного факультету Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.

Кравчук М. В.

К 33 Проблеми теорії держави і права (опорні конспекти) : навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.]. – 3-тє вид., змін. й допов. / М. В. Кравчук (авт.-упоряд.). – Тернопіль : Екон. думка, 2016. – 420 с.

У навчальному посібнику висвітлено основні проблеми теорії держави і права, що базуються на плюралізмі юридичної науки. Подані основні концепції (ідеї) розуміння права та держави, типологію і загальну характеристику правових систем сучасності, сутність, значимість порівняльного правознавства. У ньому враховані сучасні розробки вітчизняних та зарубіжних вчених у галузі теорії держави і права, нові нормативно-правові акти, подані загальні рекомендації для поглибленого вивчення теорії держави і права. Структурно книга побудована у формі коротких відповідей у схемах, таблицях. Це допоможе читачам більш ефективно й детально ознайомитися з одним із варіантів відповіді на важливе питання правознавства. Матеріали рекомендуємо не тільки студентам із спеціальності “правознавство”, які вивчають аналогічний до назви посібника навчальний курс або курс “Правові системи сучасності”, а й абітурієнтам і всім, хто цікавиться проблемами розвитку юридичної науки.

Навчальний посібник підготовлено в тому числі на матеріалах, здобутих під час участі автора в американській урядовій програмі “Громадські зв’язки” – проєкт “Гармонія”.

Рекомендовано до друку Вченою радою Тернопільського національного економічного університету (Протокол №6 від 27 квітня 2016 р.)

ВСТУПНЕ СЛОВО

Відомо, що зацікавленість юридичною освітою і юридичною професією, яку маємо змогу спостерігати в нашій відродженій державі (у 2003 р. освітню діяльність підготовки фахівців за спеціальністю “Правознавство” здійснювали вже 189 вищих навчальних закладів. На сьогодні уже функціонують 320 навчальних закладів з їх структурними підрозділами), зумовила великий попит на юридичну літературу, в тому числі з проблем теорії держави і права.

Теорія держави і права традиційно відіграла велику роль у розвитку концепцій, основних засад вдосконалення найголовніших суспільних інститутів держави і права. Це зумовлено тим, що від рівня розвитку теорії держави і права, від ефективності використання її досягнень великою мірою залежить розвиток галузевих юридичних наук. Ставлення до загальнотеоретичних знань у вітчизняних вищих навчальних закладах завжди було поважним. Крім вивчення базового предмета теорії держави і права на першому році навчання, студенти, випускники опановували, як правило, відповідний спеціальний курс “Проблеми теорії держави і права” чи “Правові системи сучасності” і завершували навчання складанням державного іспиту з теорії держави і права. Оцінка, отримана в результаті цього державного іспиту, є основною при визначенні рівня підготовки юриста незалежно від обраної спеціалізації.

Роль теорії держави і права особливо зростає на сучасному етапі державотворення. Вона сьогодні виконує соціальне замовлення переоцінки, переосмислення класичного державно-правового матеріалу. Під впливом нових фактів, відносин і потреб суспільного життя теорія держави і права надає нового змісту соціальним інститутам, таким як: громадянське суспільство, правова держава, приватна власність, публічне і приватне право, верховенство права, принципи розподілу влади, правові системи сучасності. Крім того, теорія держави і права виступає теоретичною основою сучасної правотворчості держави. Вона безпосередньо з допомогою своїх методів і прийомів виявляє головне і найбільш важливе у державі і праві, виходячи з юридичної практики.

Отже, з’являються нові розробки, матеріали, які відмінні за рівнем і якістю, але загалом відображають позитивний процес формування різних напрямків об’єктивного наукового аналізу

проблем держави і права. Виникло розмаїття підходів до розуміння сутності й вивчення інститутів держави і права. У зв'язку з цим постало питання оптимального поєднання сучасних розробок державно-правових явищ з традиційними, усталеними, визнаними класичними для державно-правового життя матеріалами та поглибленого вивчення різноманітних правових систем сучасності.

Предмет “Проблеми теорії держави і права” спрямований на висвітлення феномена права з позиції зміни нашого світогляду, зорієнтованого на загальнолюдські проблеми й ідеали, загально визнані гуманістичні ідеї. Для піднесення ролі складного багатогранного явища – права – необхідно включитись у всесвітній цивілізаційний процес і йти вперед шляхом істини, утверджуючи ідеали свободи і цінності права, його високе покликання у житті суспільства та кожної людини.

Наступним завданням цього курсу є поглиблене вивчення у проблемному плані такого важливого соціального інституту, як держава, її сутність, головні ознаки та основні напрямки розвитку. Найбільша частина цієї навчальної дисципліни передбачає вивчення порівняльного правознавства, основних правових систем сучасності. Адже розвиток Української держави, на думку авторів монографії “Правові системи сучасності. Глобалізація. Демократизація. Розвиток”, обумовлює необхідність прискореного формування національної правової системи як чинника впливу і регуляції державно-правових процесів, засобу демократизації суспільства. ...У процесі формування нової державності на пострадянському просторі суттєвого значення набуває юридична компаративістика як сукупність знань, що дає можливість порівняти різні правові системи на макро- і мікрорівнях, одержати полівекторну картину сучасної юридичної реальності, побачити і проаналізувати те правове розмаїття, яке як відрізняє, так і зближує, країни і регіони. Вступ до світового юридичного співтовариства викликає актуальну необхідність дослідження загального та особливого в правових процесах країн, що вступили в нове тисячоліття, спроб подолання відмінностей, які перешкоджають подібному правовому регулюванню, і водночас пошуку шляхів збереження національного, специфічного у власному законодавстві.

Курс “Проблеми теорії держави і права” має суттєве значення для ліквідації розриву між наукою і вузівською освітою, для зміцнення наукових основ навчально-освітнього процесу. Він не претендує на охоплення всього курсу теорії держави і права, який

розглядається в проблемному плані. У ньому акцентується увага лише на окремих, найбільш важливих у теоретичному і методологічному плані напрямках.

За суттю цей курс аналогічний до навчального предмета “Правові системи сучасності”, але за структурою та обсягом матеріалу певною мірою розширений.

Особлива увага приділяється проблемам сутності держави і права, розподілу влади, методологічним питанням порівняльного правознавства (юридичній компаративістиці), проблемам праворозуміння і змісту права, сутності та загальної характеристики правових систем сучасності, проблемам правозастосовчих процесів тощо.

Державно-правове життя суспільства є цілісним соціальним явищем, і особа, яка вивчає право, повинна глибоко пізнати основні, загальні закономірності розвитку, функціонування держави і права, правової системи в їхньому діалектичному зв'язку, щоб активно використовувати знання у майбутній професійній діяльності. Як відомо, саме через правову систему, її елементи відбувається зв'язок позитивного права з державою, її органами, з усією політичною структурою кожного суспільства.

Метою і завданням названого курсу є формування загальнонаукових поглядів, знань про державу і право, юридичну компаративістику, правові системи сучасності.

У ході підготовки навчального посібника використані наукові праці відомих вчених: М. І. Абдуллаєва, С. С. Алексєєва, О. М. Бандурки, М. О. Баймуратова, Х. Н. Бехруза, А. М. Васильєва, О. Б. Венгерова, О. Ф. Вишневського, В. Г. Гончаренко, Рене Давида, М. А. Дамірлі, В. Н. Дмитрука, В. С. Журавського, О. В. Зайчука, І. О. Ільїна, Ю. М. Оборотова, Т. В. Кашаніної, Д. А. Керімова, С. В. Ківалова, М. І. Козюбри, А. М. Колодія, С. О. Комарова, В. В. Копейчикова, В. С. Кульчицького, О. Л. Копиленка, В. О. Котюка, А. Ф. Крижанівського, В. В. Лазарєва, О. В. Малька, М. М. Марченка, М. І. Матузова, П. П. Михайленка, Р. Т. Міхасєва, Л. А. Міцкевич, В. С. Нерсєсянца, П. П. Недбайла, Н. М. Оніщенко, М. П. Орзіха, П. М. Рабіновича, С. Г. Рябова, О. Ф. Скакун, Л. І. Спірідінова, О. В. Сурілова, Ю. А. Тихомирова, Б. Й. Тищика, Є. О. Харитінова, В. Н. Хропанюка, М. В. Цвіка, О. О. Шевченка, Ю. С. Шемшученка, О. Ф. Черданцева, В. О. Четверніна, О. Н. Ярмиша та ін.

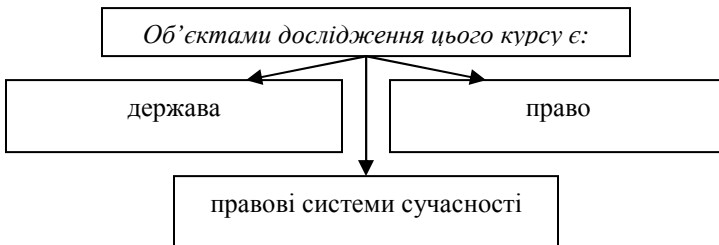
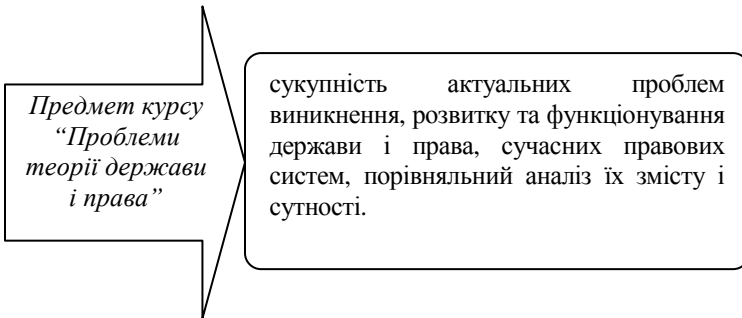
Автор

ОПОРНИЙ КОНСПЕКТ № 1

Загальна характеристика, поняття, предмет, методологія курсу “Проблеми теорії держави і права”

1. Поняття та предмет курсу “Проблеми теорії держави і права”.
2. Проблеми сутності теорії держави і права.
3. Методи дослідження держави, права, правових систем сучасності.
4. Значимість курсу “Проблеми теорії держави і права”.
5. Основні правові проблеми сучасної правової науки (юриспруденції).

Курс “Проблеми теорії держави і права” – це система різноманітних поглядів, ідей, уявлень, теорій щодо актуальних, дискусійних питань виникнення, розвитку та функціонування держави і права, правових систем сучасності.

Назва кожної наукової галузі і навчальної дисципліни відображає не тільки особливості їх предмета, а також їх характер і зміст. Це стосується як природничих, технічних, так і гуманітарних, суспільних наук. Назва курсу “Проблеми теорії держави і права” не є винятком. Характер і зміст її значною мірою відображені у назві:

→ **По-перше**, ця галузь знань і навчальна дисципліна охоплює найважливіші методологічні і теоретичні питання курсу теорії держави і права у *проблемному* плані.

→ **По-друге**, *теорія* розуміється як система узагальнених знань, тобто пояснює досліджувані явища з різних сторін і точок зору. Вона дає цілісне уявлення про закономірності і суттєві зв'язки дійсності.

→ **По-третє**, це не абстрактна теорія, а узагальнені знання про конкретні явища, зокрема *державу* і *право*.

→ **По-четверте**, ці явища, а отже, і відповідні їх інститути та установи, розглядаються не як ізольовані одне від одного, а як *взаємопов'язані, взаємозалежні і взаємодоповнюючі*.

→ **По-п'яте**, досліджувані феномени (держава і право) за своїм походженням не є природничими чи технічними, а суто *суспільними, соціальними* явищами.

→ **По-шосте**, це пізнання держави і права через вивчення загальних і специфічних закономірностей виникнення, розвитку і функціонування правових систем сучасності.

Виходячи з того, що **державу** апіорі вважають **політичним явищем**, а **право** відповідно **юридичним**, можна зробити висновок про те, що **дана галузь знань** і навчальна дисципліна повинні одночасно розглядатися **як політична і юридична**, тобто вона має політико-правовий характер, що впливає з аналізу назви цієї дисципліни.

Сама “**теорія держави і права**” пройшла довготривалий, складний, дискусійний шлях свого розвитку. Вважається, що сучасна теорія держави і права як наука **виникла на основі енциклопедії права**, яка, на думку Г. Ф. Шершеневича, функціонувала в кінці XVIII – на початку XIX ст. і представляла собою поєднання елементів юридичного, філософського та історичного. Спочатку ця галузь знань висвітлювала уявлення про позитивне право, пізніше – обґрунтовувала основні поняття і концепції про право, почала наближатися до філософії права. З часом енциклопедія права за своїм змістом і назвою перейшла в теорію права, а на Заході під її впливом сформувалася така дисципліна, як сучасна юриспруденція.

Що стосується теорії держави, то на ранніх стадіях розвитку суспільства держава і політика практично не розмежовувались, тому терміни “наука про державу” і “політика” застосовувались як рівнозначні. Причиною цього був також недостатньо досліджений взаємозв’язок і взаємозалежність держави і права. Пізніше з **розвитком суспільства виникла потреба в юридичній загальній і узагальнюючій науці**, якою і стала *теорія держави і права*.

Сьогодні “Теорія держави і права” з масивом своїх проблем, накопичених в епоху національної держави і законодавчого права, повинна стати якісно новою наукою – загальнотеоретичною юриспруденцією, яка забезпечить функціонування права в епоху постмодерну, коли швидкоплинність буття, просторова необмеженість, культурна нестабільність, індивідуальна самотність формують надзавдання перед правовою і державною сферами (див. праці Ю. М. Оборотова).

Нині, як і раніше, серед науковців, які займаються проблемами юриспруденції, немає єдиної думки ні про предмет, ні про методологію, ні про характер цієї важливої юридичної галузі знань і дисципліни – *теорії держави і права*. Так, зокрема:

Американські юристи вважають, що юриспруденція це:

- система знань і вмінь у правовій галузі;
- наука, яка вивчає права людини;
- система права і саме право.

Канадські вчені визначають юриспруденцію як науку про право, яка вивчає принципи позитивного і реально існуючого прав, а також правові відносини.

Японські дослідники розглядають юриспруденцію як наукову і навчальну дисципліну, що вивчає природу права, причини і умови його виникнення і розвитку.

Вітчизняні вчені-юристи ототожнюють юриспруденцію з правознавством і юридичною наукою і розглядають її як суспільну науку, що вивчає право як особливу систему соціальних норм, правові форми організації і діяльності держави і політичної системи суспільства.

Суть теорії держави і права полягає у вирішенні, як мінімум, двох комплексних завдань:

побудова логічно завершеної системи понять, які лежать в основі всіх спеціальних юридичних (галузевих) наук, і узагальнення результатів усіх цих наук в одне гармонійне ціле, просякнуте зовнішньою і внутрішньою єдністю.

вивчення і вдосконалення методів, за допомогою яких розробляються спеціальні науки.

Поряд з методологічними завданнями *теорія держави і права* розв'язує також:

політико-юридичні завдання

Наприклад, вирішуючи питання про поняття і визначення держави, права, ми встановлюємо, чиї соціальні, політичні і правові інтереси дані поняття і визначення відображають, за якими соціально-політичними і юридичними уявленнями створюються ті чи інші державно-правові конструкції, в чиїх інтересах вони функціонують, чиї інтереси при цьому захищають.

світоглядні питання

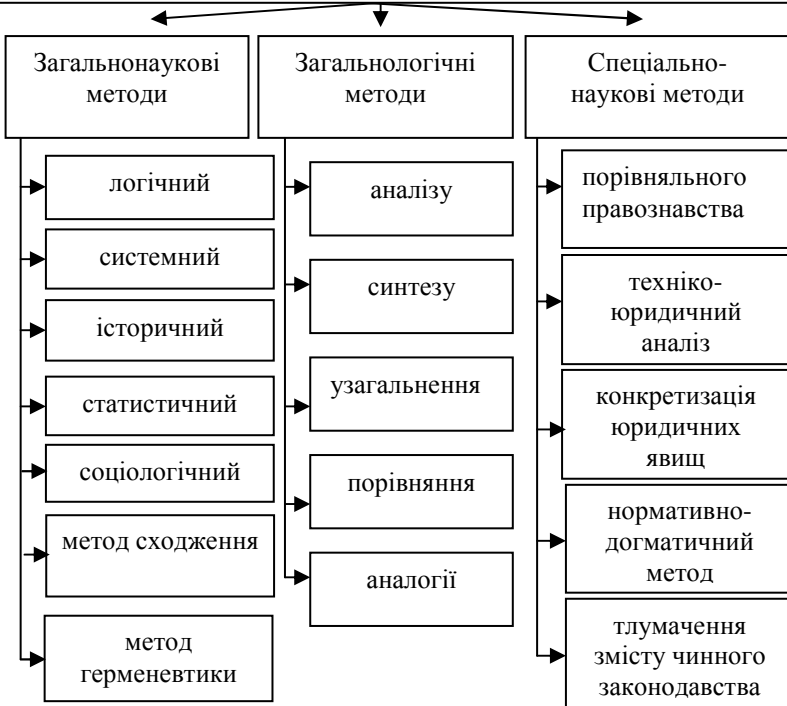
Світогляд у широкому розумінні слова охоплює сукупність різноманітних уявлень і поглядів людини про навколишній світ, серед яких важливу роль відіграють знання, що формуються при вивченні теорії держави і права. Наукові за своєю природою, вони об'єктивно відображають державно-правовий світ, що оточує людину, виражають чітке бачення державно-правових явищ, інститутів, установ.

Теорія держави і права, виробляючи певні категорії, юридичну терміносистему та формулюючи сутнісні поняття, аби запобігти їх явній суб'єктивності та суспільній неприйнятності, незмінно враховує всі соціальні цінності та інтереси, і, в першу чергу, у правовому житті, в основі яких є людина як вища соціальна цінність, й об'єктивно створює тим самим необхідні передумови для формування як окремих політико-правових поглядів громадян, так і їх світогляду загалом. У цьому також проявляється і політико-юридичний характер даної галузі знань та навчальної дисципліни.

Методологія

– це наука про систему підходів, методів, способів наукового дослідження, а також теорія про їхнє використання при вивченні досліджуваних явищ.

Методи, які використовуються для дослідження актуальних проблем держави і права та правових систем сучасності, суттєво не відрізняються від загальних методів теорії держави і права. Це сукупність прийомів, способів і операцій практичного засвоєння дійсності, які виражають вихідні позиції й підходи до досліджуваних явищ. Всі методи можна умовно поділити (за однією із різних класифікацій) на три групи:

Сучасні вчені в галузі загальнотеоретичної юриспруденції на основі плюралістичного підходу до аналізу методів наукового пізнання розробили цілий масив їх різновидів і серед них більш вдалою є **класифікація** авторського колективу навчального посібника загальної теорії держави і права НАВС.

Методи теорії держави і права – це сукупність, система прийомів, способів і операцій практичного засвоєння дійсності, масив наукового інструментарію, що виражає вихідні позиції й підходи до досліджуваних явищ, за допомогою якого здійснюється пізнання державно-правової матерії.

Методи теорії держави і права – це відповідні способи (підходи), що дають змогу з'ясувати й отримати знання про основні поняття та категорії юриспруденції, загальні та специфічні закономірності виникнення, розвитку й функціонування держави і права. За допомогою цих методів впорядковується необхідний науковий або навчальний матеріал для його подальшої систематизації й узагальнення.

МЕТОДИ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА:

(Дет. див.: Кравчук М. Теорія держави і права (опорні конспекти). – К.: Алерта, 2014.)

Отже, **методи** – це інструментарій наукової розвідки, обрання і використання якого часто є більш значимим, ніж результати самого дослідження. Вміння використовувати методи в ході дослідження є показником оволодіння дослідником науковим апаратом.

На думку окремих авторів, в юридичній науці поряд із класичною методологією ширше застосовується сучасна методологія, для якої характерні такі особливості:

визнання неспроможності реалізації проєктів раціоналізації і реформування суспільства з метою досягнення свободи і справедливості;

відмова від жорстких детерміністичних схем у поясненні соціальної реальності;

визнання можливості і навіть необхідності використання різноманітних дослідницьких парадигм;

забезпечення єдності казуального і аксіологічного підходів;

використання методів і методик, які об'єднують об'єктивні (ритми, цикли, ресурси, стимули, тенденції) і суб'єктивні (стереотипи, орієнтації, мотиви, оцінки, забобони, страхи, потяги) основи соціальної активності;

ствердження зв'язку раціональності, здатності руху до істини з такими соціальними умовами, як свобода, автономія, добробут.

Засвоєння і використання знань інших наук відбувається шляхом так званої юридизації методів різних наук і формування нових юридичних дисциплін на межі юриспруденції і суміжних наук. Однією з сучасних дисциплін, яка проходить процес такої трансформації і активного включення в методологію правознавства, є *герменевтика*.

ГЕРМЕНЕВТИКА

це теорія (наука) тлумачення та інтерпретації текстів, для якої характерна установка на роз'яснення предмета, тобто на привнесення в нього свого розуміння.

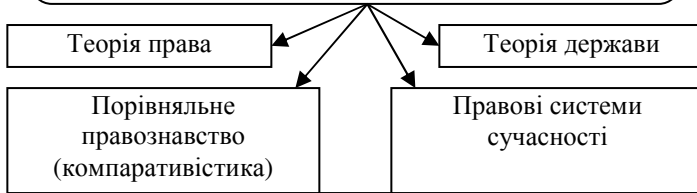
за Вільгельмом Дільтесем, це методологічна основа гуманітарного знання, мистецтво розуміння письмово фіксованих життєвих проявів.

За П. Рікбором, *герменевтикою* є всяка дисципліна, яка бере початок у інтерпретації. А слову “інтерпретація” він надає справжній сенс – виявлення прихованого змісту в змісті очевидному.

Правнича герменевтика

на сьогодні сприймається не тільки як метод розв'язання проблем правотворчого і правозастосовчого характеру (роз'яснення і тлумачення законодавства і його проектів, інтерпретація нормативних положень в процесі реалізації, застосування права тощо); вона також здатна забезпечити визначення і розуміння базових правових цінностей, здійснити розробки тлумачення тексту правової культури, психоаналізу учасників правовідносин, скласти картину правових систем, правових сімей світу, оскільки такі поняття, як свобода, демократія, відповідальність, інтерпретуються в праві різних цивілізацій по-різному.

Враховуючи, що навчальний курс
“Проблеми теорії держави і права”
обмежений обсягом відведеного часу, він
структурно складається з таких розділів:

Значення курсу “Проблеми теорії держави і права” розкривається при визначенні його завдань:

поглиблене вивчення і засвоєння більш широкого кола актуальних загальнотеоретичних проблем і сучасної юриспруденції;

переосмислення і переоцінка усталених положень, оптимальне поєднання нового, сучасного з традиційним, класичним державно-правовим матеріалом;

стимулювання позитивного процесу формування різноманітних напрямків об’єктивного наукового аналізу проблем держави і права, правових систем сучасності;

подолання розриву між наукою і вузівською освітою, закріплення наукових основ навчально-освітнього процесу, посилення і збагачення наукового змісту навчального матеріалу;

вивчення основних закономірностей розвитку правових систем сучасності, пізнання особливостей, сутності порівняльного правознавства (компаративістики).

Крім того, **цей курс**, відповідно до сучасних вимог, **забезпечує** розвиток широкого **масиву** (соціально-особистісної, загальнонаукової, інструментальної, загальнопрофесійної, спеціалізовано-професійної) компетентностей як “...загальної здатності, заснованої на знаннях, досвіді, цінностях, схильностях, що придбані завдяки вивченню даного предмета”.

Засвоєння студентами основних положень навчальної дисципліни “Проблеми теорії держави і права” дозволить їм:

→ всебічно характеризувати загальнотеоретичні категорії державно-правової дійсності на основі нових підходів та ідей;

→ більш широко та всебічно усвідомлювати сутність права, його ознаки, функції, значимість та тенденції розвитку;

→ класифікувати держави та визначати характерні їм функції;

→ здійснювати теоретичну характеристику порівняльного правознавства;

→ проводити порівняльний аналіз державно-правових явищ;

→ вести дискусію з проблем теорії держави і права;

→ використовувати теоретичні знання в юридичній практиці;

→ самостійно знаходити основні напрямки, правові засоби побудови сучасної держави та правової системи;

→ давати теоретико-правову характеристику правовим системам сучасності, визначати їх принципи та функції, давати їм оцінку.

Основною метою запровадження курсу “Проблеми теорії держави і права” є:

всебічне і поглиблене пізнання базової, фундаментальної, загальнотеоретичної, методологічної навчальної дисципліни “Теорія держави і права” на основі детального, всеохоплюючого вивчення правових систем сучасності та з врахуванням знань, отриманих студентами при вивченні галузевих юридичних наук;

сприяння подальшому формуванню високої правової свідомості на базі розширеного розуміння та усвідомлення правової матерії, понятійного матеріалу, правових принципів, з’ясування актуальних проблем теорії держави і права та вивчення загальних закономірностей розвитку основних правових систем сучасності.

На сучасному етапі розвитку теорії держави і права можна виділити основні актуальні наукові проблеми теорії держави і права:

Щодо теорії права	Сутність, поняття і цінність права: проблеми юридичної онтології, гносеології і аксіології.
	Основні концепції праворозуміння. Плюралізм у праві.
	Дозволи та заборони, пільги і заохочення у праві.
	Співвідношення внутрішньодержавного і міжнародного права. Забезпечення національного правового суверенітету.
	Правові засоби забезпечення ефективності правового регулювання.
	Ефективність дії права. Взаємопов'язаність права і моралі.
	Верховенство права і верховенство закону.
	Позитивне право і соціальний процес його формування.
	Загальноправовий розвиток і збереження національної правової культури.
	Традиції в праві і правова спадщина.
Щодо теорії держави	Багатоманітність підходів у визначенні понять та сутності держави. Феномен держави: рівні розгляду.
	Публічна політична влада.
	Зіставлення політичної і державної влади.
	Основні тенденції та перспективи розвитку держави і права в громадянському суспільстві.
	Співвідношення суспільства, держави та права.
	Розподіл влади у державному механізмі.
	Держава, право та демократія.
	Взаємодія держави і громадських організацій в громадянському суспільстві.

Тенденції і значимість розвитку порівняльного правознавства.
Правові системи і критерії їх класифікації. Поділ правових систем на правові сім'ї та їх особливості.
Функції правових систем та основні принципи їхнього буття.
Тенденції розвою сучасних правових систем.
Роль, значення та співвідношення джерел права в різних правових системах та їх типах.
Звичай в системі джерел романо-германського права.
Особливості функціонування соціалістичної державно-правової системи.
Євразійська правова сім'я.
Характерні риси правової системи України та її розвитку.
Роль та значимість правових систем для генезису суспільства.
Особливості східної і західної правових традицій.

Висвітлюючи зміст підготовленого курсу “Проблеми теорії держави і права”, доцільно звернути увагу на сутність і зміст наукових проблем. Зокрема, у цьому плані видатний вчений В. Гейзенберг вдало зазначив, що при постановці і вирішенні наукових проблем необхідне наступне:

- певна система понять, за допомогою яких дослідник буде фіксувати ті або інші феномени;
- система методів, що обираються з урахуванням мети дослідження й характеру розв'язуваних проблем;
- опора на наукові традиції, оскільки “...у справі вибору проблеми традиція, хід історичного розвитку відіграють істотну роль”, хоча, звичайно, певне значення мають інтереси й схильності самого вченого.

Інший вчений, К. Поппер, підкреслив, що наука починається зі спостережень, а саме із проблем, і її розвитком є перехід від одних проблем до інших – від менш глибоких до більш глибоких; проблеми виникають або внаслідок суперечностей в окремій теорії, або при зіткненні двох різних теорій, або в результаті зіткнення теорії зі спостереженнями, то стає очевидним велике значення проблемного підходу до знання. Далі, наукова проблема зовні, як правило, виражається в наявності суперечливої ситуації в межах конкретної наукової теорії, що з'являється зокрема і, в першу чергу, у вигляді протилежних позицій, які обґрунтовують та захищають окремі вчені.

(Дет. див.: А. Машков “Проблеми теорії держави і права. Основи”.)

На думку дослідників, наукова проблема – це форма теоретичного знання, змістом якої є те, що ще не пізнано людиною, але що необхідно пізнати. Інакше кажучи, це знання про незнання, питання, що виникло в ході пізнання й вимагає відповіді. Проблема не є застиглою формою знання, а процес, що включає два основних моменти (етапи руху пізнання) – її постановку і вирішення. Правильне виведення проблемного знання з попередніх фактів й узагальнень, уміння правильно поставити проблему – необхідна передумова її успішного розв’язання. Формулювання проблеми часто є більш істотним, ніж її вирішення, що може бути справою лише математичного чи експериментального мистецтва. Постановка нових питань, розвиток нових можливостей, розгляд старих проблем під новим кутом зору вимагають творчої уяви й відображають дійсний успіх у науці.

(Дет. див.: А. Машков “Проблеми теорії держави і права. Основи”.)

Отже, представлений курс “Проблеми теорії держави і права” з особливою структурою забезпечує не тільки **об’єктивне вивчення проблемних дискусійних питань теорії держави і теорії права**, але у своїй переважаючій основі висвітлює загальні й базові закономірності виникнення розвитку і функціонування правових систем сучасності, методологію порівняльної юриспруденції. Тому цілком логічно назвою даної навчальної дисципліни, поряд з вказаною **“Проблеми теорії держави і права”**, можуть бути – “правові системи сучасності”, “порівняльне право”, “юридична компаративістика”, “порівняльна юриспруденція”, яка є дієвим засобом вирішення не тільки суто правових проблем, а й загальноцивілізаційних.

ОПОРНИЙ КОНСПЕКТ № 2

Право - першооснова цивілізації і культури суспільства

1. Поняття, сутність права та основні типи праворозуміння.
2. Основні ознаки права.
3. Плюралізм у праві.
4. Співвідношення права і закону.
5. Взаємозв'язок права і моралі.
6. Цінність і значимість права.
7. Основні напрямки розвитку і впливу права на сучасне суспільство.
8. Традиції в праві та правова спадщина.
9. Християнські коріння права.

Під терміном (словом) “ право ” розуміють:
1) формальну рівність;
2) всезагальну і необхідну форму свободи у суспільних відносинах людей;
3) всезагальну справедливість;
4) систему норм, що видаються державою (позитивне право);
5) систему ідей, уявлень про те, яким повинне бути позитивне право (природне право);
6) встановлену правову можливість конкретного суб'єкта (суб'єктивне право);
7) ним визначаються явища етичного, морального характеру.

Право у повсякденному житті покликане:
→ забезпечувати умови для приватної діяльності людей;
→ узгоджувати протилежні інтереси та розв'язувати конфлікти різних груп людей;
→ визначати систему управління суспільством;
→ створювати офіційну систему примусу.

На думку вітчизняних науковців, ідейну спрямованість базисної юридичної науки теорії права і держави (а тому і юриспруденції загалом) визначає покладений в її основу тип праворозуміння.

Право впливає на всі сфери функціонування суспільства і життя його індивідів. *Право виражається і реалізується в:*

законах,
підзаконних
актах

правових
звичаях,
правових
традиціях

нормативних
договорах

інших актах
законотворчих і
правозастосовчих
органів держави

правових
принципах

адміністративних та
судових
рішеннях

релігійно-
правових

міжнародно-
правових

Право є універсальним, загальним, найефективнішим регулятором функціонування суспільства і життя його індивідів. Цей інститут, маючи фундаментальне, доленосне значення для людей, їхніх спільностей, об'єднань, привертая велику увагу визначних діячів у сфері політики, науки, мистецтва, мислителів різних країн і народів протягом тисячолітньої історії розвитку цивілізації. Сутність та цінність права висвітлено у численних працях вчених-юристів. Вони вважають, що **право – це історично обумовлена людською свободою динамічна рівновага між особистим інтересом і суспільною необхідністю.**

Право повинно забезпечувати спільне громадсько-політичне буття людей на засадах особистої свободи при мінімальному каральному насильстві. *Основними ознаками права, поряд з нормативністю і загальною обов'язковістю, є рівність, справедливість, свобода.*

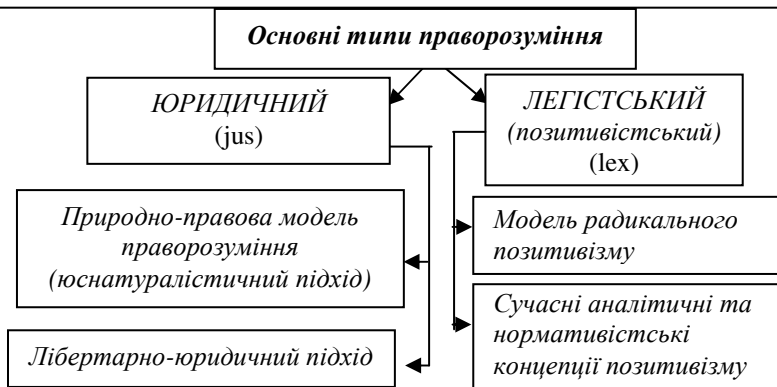
Сутність і зміст права позначається терміном **“праворозуміння”**, яке є не *“грою”* в дефініції, **а процесом розвитку наукового пізнання права, поглиблення й конкретизації його поняття, тобто науково-понятійний спосіб тлумачення і трактування природи, розуміння і значення права, його об'єктивних і сутнісних властивостей, форм його зовнішнього емпіричного прояву, вираження і специфіки права як особливого типу і форми соціальної регуляції.** Тож бо термін **“праворозуміння”** охоплює не тільки поняття права, а й процес його пізнання (дет. див.: Н.М. Пархоменко *“Визнання природи джерел права у зв'язку з його пізнанням”*).

Властивості права:	Завдання права:
1) нормативність, 2) формальна визначеність, 3) державна забезпеченість, 4) загальна обов'язковість, 5) системність, 6) регламентованість, 7) рівність вимог, 8) ефективність, 9) регулятивність.	1) ввести чіткі, постійні, гарантовані, зразкові нормативні критерії, побудовані на принципах громадянського миру, злагоди, врахування різних інтересів, у складне, соціальне життя, зумовлене політичною боротьбою, етнічними конфліктами, особистими колізіями у стосунках між людьми; 2) забезпечити і захистити статус автономності особи та межі її вільної поведінки.

Аналіз генезису **права** вказує, що протягом століть відбувається боротьба двох протилежних напрямків вивчення права: **природно-правового та позитивістського**.

З огляду на вищевказане необхідно підкреслити, що для вирішення цієї важливої дискусійної **юридичної проблеми сучасності**, тобто **встановлення сутності, змісту права**, охопленого поняттям “праворозуміння”, введено правовий термін “**тип праворозуміння**”, під яким усвідомлюється як заснований на особливостях методології права пізнання філософсько-юридичний підхід обґрунтування поняття права, закономірностей його походження, сутності, форм (джерел) виразу, взаємовідносин із державою. За цим критерієм сучасна загальнотеоретична юриспруденція виокремлює **два типи праворозуміння: юридичний та легістський**.

(Дет.див.: Т.І. Тарахонич “Верховенство права як принцип правової системи: проблеми теорії”).

Виокремлюють різновиди типів праворозуміння через причини виникнення права

(Дет. див.: Н. М. Пархоменко “Визнання природи джерел права у зв’язку з його пізнанням”).

Божого права (лат. – “*jus divinum*”), суть якого полягає у визнанні походження права від вищого об’єктивного духовного начала, Вищого духу – Логосу як абсолютного розуму. Відповідно ідея права надприродна.

Природного права (лат. – “*jus natural*”), або природного походження права від фізичної природи. Закони, які встановлені людьми, – це лише недосконала подоба законів.

Людського права (лат. – “*jus humanit*”), яка визнає, що **право** походить тільки від природи соціальної і є особливим винаходом людей, вищим продуктом людського розуму. Найдосконаліший закон той, що максимально відповідає людській природі.

Засновники природно-правової теорії походження права

Природно-правова доктрина ґрунтувалася на визнанні всіх людей рівними від природи і наділеними (природою) пристрастями і прагненнями, розумом і свобідною волею. Закони природи визначають приписи природного права, якому має відповідати позитивне (волеустановлене, тобто діюче) право. Основними принципами природно-правової ідеології були індивідуалізація, рівність всіх перед законом. Представниками цього підходу були: **Станіслав Оріховський – українець (1513–1566)**. У його праці “Про природне право” стверджується, що природний закон виник водночас зі створенням людини та природи речей. Він узгоджується з природою людини й утверджений навечно. На його думку, існують такі основні принципи природного права: постійна і вічна справедливість; соціальна рівність громадян; життя у державі за правом і волею у згоді із законом та природою; право діяти за вказівками свого розуму та ін.; **Гуго Гроцій – голландець (1585–1645)** – трактат “Три книги про право і війну”, **Б. Спіноза – голландець (1632–1677)**; **Томас Гоббс (1588–1679)**, **Джон Локк (1632–1704)** – англійці; **Вольтер (Франсуа-Марі Аруе, 1694–1778)**, **Ж.-Ж. Руссо (1712–1778)**, **Ш.-Л. Монтеस्क’є – французький (1712–1778)**, **Імануїл Кант (1724–1804)**, **Г.-В.-Ф. Гегель (1770–1831)** – німці; **Феофан Прокопович (1681–1736)**, **Яків Козельський (приблизно 1728–1794)** – українці та ін.

Сучасна **ідея природного права** базується на переконанні в існуванні незмінних і загальних законів світового життя і людських відносин. Вважалося, що кожна жива істота має природні властивості, які неминуче виявляються у її поведінці, а природний закон – незмінна й універсальна етична, або правова, норма людської поведінки.

За твердженням сучасних вчених сутність **ідеї природного права** полягає в тому, що поряд із правом, яке створене людьми і виражене у законах (позитивним правом), існує **природне право** – сума вимог, що у своїй основі безпосередньо, без будь-якої участі людини, породжені самим природним життям суспільства, природою та сутністю людського буття, об'єктивними умовами життєдіяльності. ...Прихильники **природного права** визначають, що саме за ним криється справжнє право, єдино справжнє, що ґрунтується на об'єктивній природі – природі Бога, людини, речей. **Природне право** втілює засади розумності, моральності та справедливості.

Філософське розуміння права пов'язують з такими цінностями, як свобода, рівність і справедливість, і **його сприймають як сукупність етичних суспільних цінностей (справедливість, порядок, моральність, правдивість та ін.), що ґрунтуються на ідеї соціальної рівності. І з цим у повній мірі доцільно погодитися** (вставка. – М. К.) (дет. див.: О. Л. Львова “Верховенство права як принцип правової системи: проблеми теорії”).

В. С. Нерсесянц акцентував увагу, що з позиції загального природорозуміння, розрізнення природного та позитивного права – це окремих випадок, варіант загальної теорії розрізнення права і закону. Відповідно до природноправового розрізнення права та закону, об'єктивне в сенсі його природності принципово протиставляється штучності позитивного права (разом із тим, його суб'єктивності, довільності тощо). **Природне право** (за цим підходом) – це завжди і всюди притаманне, зовнішнє передане людині, вихідне для даного місця та часу право, що як вираз об'єктивних цінностей та умов людського буття є єдиним і безумовним джерелом правового сенсу й абсолютним критерієм правового характеру всіх людських настанов, включаючи позитивне право і державу). За таким концептом поза увагою залишається сама ідея правового закону, співвідношення природного й позитивного права. При цьому цінність закону і держави підміняються їх моральною оцінкою з позицій морально-правового уявлення про зміст природного права (дет. див.: Н. М. Пархоменко “Визнання природи джерел права у зв'язку з його пізнанням”).

Легізм (назва “легістське”, “легізм” походить від латинського “lex” – “legis” – “закон”), на думку вчених, у всіх його концептах, ототожнюючи право і закон, відриває закон як правове явище від його правової сутності, заперечує об’єктивні, правові риси та характеристики закону, трактує його як продукт волі законодавчої влади. Примусовість права при цьому тлумачать не як наслідок об’єктивних властивостей чи вимог права, а як вихідний правовизначальний, правоутворюючий фактор, як силове (примусове) першоджерело права.

Правовий позитивізм ототожнював право з наказами “суверена”. Тому об’єктом такого осмислення виступають винятково феномени позитивного права: правові інститути, юридичні норми, виражені в законах і т.ін.; **тенденція** до абсолютизації державного суверенітету, ототожнення права з наказами держави. “Усяке право є команда, наказ” – таке кредо правового позитивізму; прагнення дати ціннісно-нейтральне поняття права, згідно з яким діючі норми встановлюються законодавцем відповідно до фактичного критерію. **Засновники легістсько-позитивістської теорії:** Густав Гуго (1764–1844), Карл Бергбом (1849–1927) – німці, Огюст Конт (1798–1857) – француз, Ієремії Бентам (1748–1832); Дж. Остін (1790–1859) – ототожнював право з наказами суверена, Ганс Кельзен (1881–1973) – “чиста теорія права”, що пов’язує право з правоможністю примушувати; Хьюберт Харт (1907–1993) – аналітична юриспруденція, ключовим поняттям якої є “правило визнання” (дет. див.: http://library.nulau.edu.ua/po/n_text/4%20kurs/4/2/08chast1_rozd2paragraf2.htm).

На думку В. Нерсисянца, всі роздуми про сутність права, про його цінність тощо позитивісти заперечують як щось метафізичне, що не має ні правового сенсу, ні значення. Заперечують вони і теорію права, а визнають лише вчення про закон, законодавство, предметом якого є догма права, тобто сукупність основних положень про чинне (позитивне) право, про засоби, правила та прийоми його вивчення, тлумачення, класифікації тощо. **Загалом вивчення, коментування, класифікація та ієрархізація джерел позитивного права, виявлення їх нормативного змісту є важливою частиною пізнання права.** Проте позитивістське обмеження теорії права розробкою догм права за суттю означає, власне, підміну наукового вивчення права його формально-технічним описом, зведення правознавства до законодавства. **З позиції юридичного позитивізму, не тому діє юридичний закон, що того вимагають фактичні життєві відносини, а, навпаки, певні соціальні відносини проявляються саме внаслідок того, що діє такий закон. Чи відповідає це об’єктивності?** (Прим. – М. К.) (дет. див.: Н. М. Пархоменко “Визнання природи джерел права у зв’язку з його пізнанням”).

У класичному легістському позитивізмі поняття права визначається через поняття держави (як соціального інституту). Відповідно до цієї теорії, держава є первинною, а право – похідною категорією. Право є продуктом законодавчої діяльності держави. Без держави не може бути права.

На думку науковців, **наслідком абсолютизації легістського праворозуміння стає недооцінка соціокультурної природи як юридичних відносин, так і суб'єктів права, а також цінностей, потреб та інтересів, з приводу яких виникають і розвиваються ці відносини. Таке розуміння права принижує значення правової активності, не відображає динаміки реалізації юридичних норм відповідно до ефективності їх дій.** І в цьому є раціональне зерно (прим. – М.К.) (дет. див.: Т. І. Тарахонич "Верховенство права як принцип правової системи: проблеми теорії").

За переконанням вчених, **теорія природного права** спрямована на пошуки особливої реальності права, незвідної до реальності державно-владних установлень. Вона тісно пов'язана з ідеалістичним світоглядом. Природно-правове мислення містить елемент утопії, оскільки виходить не з того, що є, а з того, що повинно бути, заперечуючи тим самим існуючий порядок речей. ...І хоча утопічні проекти в дійсності не збуваються, людина, знаходячись під враженням нової дійсності і натхненна цією картиною, своїми вчинками змінює соціальний світ, користуючись при цьому символами і категоріями утопічного проекту. За їх твердженням, сутність природно-правового мислення складається у філософській і насамперед моральній критиці права і держави. У процесі цієї критики відбувається вимір правових і державних відносин на відповідність їхньої сутності і змісту. Таким чином, ця критика спрямована на легітимацію й обмеження права і держави. Зміна одного правопорядку іншим, як правило, мислиться й очікується людьми як установлення деякого «раю», тобто ідеального гармонійного стану людства (вищої справедливості). І хоча в дійсності такого «раю» на землі встановити неможливо, людина не може про нього не мріяти. Однак це не просто мрії, а вираження суті власне правової реальності як людського імператива досягнення "раю людяності", тобто ідеального гармонійного стану, заснованого на засадах справедливості, по-іншому, як такої життєвої вимоги, що пред'являється самому собі в процесі людського співіснування кожним, хто став людиною, хоч якоюсь мірою (дет. див.: С. І. Максимов "Філософія права").

Загалом сучасні науковці зазначили, що особливість природно-правового мислення полягає у розмежуванні і зіставленні права і закону з позицій принципів справедливості. Вказане твердження має логічне обґрунтування, а отже, право на існування.

Водночас сучасні науковці вказують, що **протиставлення різних теорій права є свідченням наукової неповноцінності, адже призводить до затьмарювання певною теорією усіх інших.** Сьогодні потрібно спрямовувати зусилля не на культивування (що завжди є обмеженим і, як правило, небезпечним) окремої правової ідеї, а на пошук гармонії між численними (і по-своєму цінними) правовими поглядами.

Сьогодні окремі науковці, ствердивши, що “...основною категорією юридичного праворозуміння є категорія природного права, що зумовлено природою самої людини та природного світу її буття”, всупереч плюралістичному праворозумінню, проголосили “войовниче праворозуміння”, заявляючи, що “...правознавство – це гуманітарне знання, в якому позитивний підхід може використовуватися дуже обережно і обмежено. Якщо ж його абсолютизувати, перебільшувати його роль і значимість у дослідженні, то тоді отримуємо не гуманітарне знання і науку з гуманістичним спрямуванням, виміром, а щось спотворене, механістичне, людиноненависницьке, репресивно-технократичне, раціоцентричне, одним словом “теорію держави і права”. Та чи не найбільшим недоліком цієї квазі науки залишається те, що вона, будучи державоцентричною, позбавлена гуманістичного виміру, принижує людину з її людською гідністю і правом перед державою і законом... а тому вона не може служити демократичному суспільству”. Така упереджена позиція автора цих сентенцій викликає подив і смуток, адже саме вона суперечить природно-правовому підходу праворозуміння (прим. – М. К.).

Відбір ідей та їх закріплення в праві можна сприймати як перетягування канату, як стверджує В. Толстик. І те, що отримаємо внаслідок цієї боротьби, і буде змістом права, тобто правом переможця. В окремих випадках буде мати місце консенсус, частіше компроміс, а також не виключене домінування односторонньої волі суб’єкта влади, який не завжди репрезентує більшість суспільства (див. дет. В. Толстик “Борьба за содержание права – важнейшее научное направление”).

На сучасному етапі спостерігається нове піднесення наукового інтересу до проблеми праворозуміння. І складність цього процесу, на думку В. Толстика, в тому, що вчені, оцінюючи право, вказують на різні явища. Одні акцентують на нормах, створених державою, інші – на нормах, сформованих еволюційно суспільством, треті – ототожнюють з принципами (ідеалами), четверті правом називають правові переживання. Очевидно, як підкреслює науковець, ми маємо з позиції здорового глузду (формальної логіки) ситуацію абсурду (див. дет. В. Толстик “Борьба за содержание права – важнейшее научное направление”).

За твердженням С. Стеценка, всі сучасні концепції праворозуміння, котрі намагаються пояснити, об'єднати, інтегрувати, йдучи компромісним шляхом, навряд чи здатні повністю усунути розбіжності, які мають місце. Тут маємо говорити про доцільність та надію на взаємозбагачення: для теорії права та праворозуміння фактором удосконалення є юридична практика, а для практичної діяльності фахівців у галузі права таким стимулом мають стати нові розробки теоретиків права (дет. див. С. Стеценко "Праворозуміння: співвідношення теорії та юридичної практики").

Вітчизняні і зарубіжні правники стверджують, що основним завданням правознавства сьогодення є пошук шляхів формування нового, інтегрального (інтегративного) типу праворозуміння, що виникає на основі діалогу всіх шкіл і течій у сучасному правознавстві (як західних, так і східних). Такий інтегральний підхід, на їх думку, покликаний не механічно поєднати, а синтезувати теоретично значущі моменти, опрацьовані конкуруючими науковими теоріями: нормативний аспект права і його специфічний механізм функціонування в державі – в етатистському підході; суб'єктивно-діяльнісний аспект права – в соціологічній школі; сприйняття права як цінності – у юснатуралізмі; психічна складова права – у прибічників психологічної школи права тощо (дет. див.: А. О. Нечипоренко "Сучасне праворозуміння: інтегральний підхід").

З приводу «вирішення суперечки про те, що є істинним – позитивне право чи природне, а також розв'язання інших спірних питань щодо тлумачення цих понять і з'ясування суті самого права», О. М. Костенко зазначив: "За допомогою принципу соціального натуралізму можна дійти висновку, що поняття "природне право" треба розглядати як засіб відображення першого аспекту права – його природного змісту, тоді як поняття "позитивне право" – для відображення другого аспекту права, тобто його соціальної форми. Тому, на нашу думку, правильніше не протиставляти два права між собою – позитивне і природне, а зіставляти їх як два невід'ємних аспекти того самого соціального феномена – права. Отже, не існує природного і позитивного права як двох феноменів, що протистоять одне одному, насправді це один феномен – право, що має два аспекти: "природний" і "позитивний". ...Ігнорування "природного" аспекту права веде до правового волюнтаризму, а ігнорування "позитивного" – до правового безладдя (анархії). Найдосконалішим є те право, у якому "природний" аспект втілюється в "позитивному" (дет. див.: О. М. Костенко "Соціальний натуралізм як методологічний принцип натуралістичної юриспруденції").

Отже, з приводу співвідношення і використання двох основних типів праворозуміння (позитивістського, природно-правового) вітчизняні науковці підтверджують доцільність існування дуалістичної типології. Так, В. Андрійв вказав, що прибічники крайніх позицій як природної, так і позитивістської теорії права, не враховують діалектичності розвитку відповідних явищ і процесів суспільного буття. На наш погляд, не слід зовсім відкидати якусь одну з названих теорій чи протиставляти їх як взаємовиключні: природне та позитивне право передбачають і взаємодоповнюють один одного. Вони взаємодіють як зміст і форма (дет. див. В. М. Андрійв “Теоретико-правові підходи щодо розуміння сутності права”).

На думку О. В. Зайчука і Н. М. Оніщенко, єдність “природного права” і “позитивного права” закладена ще у часи Гегеля. Ці два різновиди права, за Гегелем, майже тотожні поняття, лише образ права, який міститься у свідомості індивіда, “підправляє”, змінює позитивне право відповідно до соціальних умов, які змінилися (дет. див.: О. Л. Львова “Верховенство права як принцип правової системи: проблеми теорії”).

За твердженням В. Селіванова, відмінність між правом (*jus*) і законом (*lex*) вбачали ще стародавні римські юристи, які вважали, що в разі розбіжностей між цими явищами *lex* необхідно було приводити у відповідність до *jus* (дет. див.: О. Л. Львова “Верховенство права як принцип правової системи: проблеми теорії”).

За твердженням П. Рабіновича, два здавна відомі “класичні” типи праворозуміння – “природне” і “позитивістське” – існуватимуть завжди (як діалектична єдність протилежностей). Зокрема, позитивістсько-легістське праворозуміння навряд чи колись зникне насамперед з огляду на “невмирущість” державно-регулятивної практики, щодо якої постійно існуватимуть певні соціальні групи й організації (у тому числі, безперечно, й сама держава), зацікавлені у тому, щоб цю практику обґрунтовувати, виправдовувати, рекламувати саме як “справедливу”, “праведну”, “правильну” – одне слово, як “правову” (дет. див.: “Праворозуміння – фундамент юридичної науки та практики” (Інтерв’ю П. М. Рабіновича – гол. ред. журналу “Право України”).

На думку М. Козюбри, **юридико-позитивістський тип праворозуміння**, за всіх його недоліків, зосереджує увагу на **нормативно-інституціональних аспектах права**, без яких такі його вимоги, як визначеність, передбачуваність, упорядкованість, стабільність тощо, **недосяжні**, а **природно-правовий тип праворозуміння** акцентує на праві як духовному феномені, на ідеалах справедливості, індивідуальної свободи, рівності, суспільної злагоди та інших цінностях, без яких право просто немислиме (дет. див. М. Козюбра “Праворозуміння: поняття, типи та рівні”).

Сьогодні серед вітчизняних науковців доктринальною позицією щодо **“праворозуміння”** є концепт, що вихідне розуміння сутності права пов'язане з сутністю людини. Сутність людини наддержавна – не держава створює людину, а людина державу. Тому визначальним **“праворозумінням”** для всієї юриспруденції є наддержавне **“праворозуміння”**. Водночас визначальний характер наддержавної природи права не заперечує важливості його державного виміру.

На думку **В. С. Нерсесянца**, найбільш оптимальною теорією є **лібертарно-юридичний підхід**, який визнає відмінність права і закону (позитивного права), однак під правом слід розуміти не природне право, а буття та нормативний вираз принципу формальної рівності як сутності та характерного принципу права. **Лібертарно-юридична теорія права** розмежування та співвідношення (тотожності чи нетотожності) права і закону (позитивного права) спрямована як проти легізму (юридичного позитивізму), так і проти ототожнення права з мораллю, моральністю та іншими видами неправових соціальних норм.

За твердженням **М. М. Марченка**, у рамках цієї концепції **В. Нерсесянц** розглядає право і закон через такі категорії, як сутність та явище. При цьому під правом у його розмежуванні із законом розуміється сутність права, тобто те, що об'єктивно притаманне праву, відображає його характерну особливість як соціальної норми та регулятора особливого виду та відрізняє право від неправа, тобто від того, що не залежить від суб'єктивної волі законодавця. Під законом у його розмежуванні з правом розуміється владно-нормативне явище, тобто явище, що має законну силу примусово-обов'язкового правила поведінки (норми). Категорія **“закон”** у цьому аспекті охоплює всі джерела, оскільки вони є офіційно-владними явищами (емпіричні тексти) нормативного характеру, наділені законною (примусово-обов'язковою) силою (дет. див.: О. Л. Львова **“Верховенство права як принцип правової системи: проблеми теорії”**).

Відповідно до змісту **лібертарно-юридичної концепції** постало питання про з'ясування якості закону, його розмежування на правовий і неправовий закон. В. Нерсесянц, відповідно до свого підходу, вважає, що *правовим законом є явище (закон, положення тих чи інших джерел позитивного права), що відповідає сутності права, а під неправовим – явище, що їй суперечить*. Крім того, вчений акцентує увагу, що для **лібертарно-юридичної теорії** такі принципи права, як **формальна рівність, свобода, справедливість**, є **об'єктивними, сутнісними якостями саме права**, а не моралі, релігії тощо (дет. див.: О. Л. Львова “Верховенство права як принцип правової системи: проблеми теорії”).

Чи можливе поєднання основних типів праворозуміння (природно-правового, юридико-позитивістського, соціологічного)? З цього приводу М. Козюбра вказує, що ці позиції настільки різні, навіть антагоністичні, що будь-які спроби здолати розбіжності між ними приречені. Проте, якщо абстрагуватись від світоглядних установок, на яких базуються відповідні концепції, й зосередитись на формах буття права, на яких фокусується увага цих концепцій, то його розуміння як феномена, що існує в різних проявах, формах та іпостасях, безперечно збагатиться. І в цьому відношенні синтез здобутків зазначених концепцій не тільки можливий, а й необхідний (дет. див. М. Козюбра “Праворозуміння: поняття, типи та рівні”).

За твердженням В. Толстика, *право – не вища цінність, а результат боротьби за його зміст*. Право – це реальне соціальне явище, і вихідною основою наукового усвідомлення його сутності і місця в системі соціальних утворень повинні бути не ідеї про право, його місце в суспільному житті. Для того, щоб право відповідало панівним у суспільстві цінностям, слугувало якісним ефективним регулятором суспільних відносин, зовсім недостатньо заяв про невідповідність природному праву фактичних існуючих суспільних відносин або ще чогось. За право необхідно боротись (див. дет.: В. Толстик “Борьба за содержание права – важнейшее научное направление”).

На думку Ю. Оборотова, *яскравим прикладом некласичного типу праворозуміння є інтегративна юриспруденція, що поєднує в собі уявлення про право як соціальний феномен і процес, в якому поєднані норми, цінності та факти*. Цей підхід не просто інтегрує окремі аспекти буття права, а й ґрунтується на інтерпретації права як багатоедної структури, що забезпечує синтез тих складових права, які позначаються різними, конкурентними науковими теоріями.

АЛЬТЕРНАТИВНІ ВИЗНАЧЕННЯ ПРАВА

ПРАВО – це історично обумовлена способом виробництва воля економічно панівної групи (страти) населення, виражена у законі.

ПРАВО у загально-соціальному відношенні – це певні можливості суб'єктів суспільного життя, які об'єктивно зумовлюються рівнем розвитку суспільства.

ПРАВО – це система загальнообов'язкових, формально визначених, гарантованих, встановлених або санкціонованих державою норм (правил поведінки), які виражають волю домінуючої частини населення соціально неоднорідного суспільства, встановлюють права та обов'язки учасників правовідносин і спрямовані на врегулювання суспільних відносин відповідно до цієї волі, а також до загальносоціальних потреб, і охороняються державою.

ПРАВО – це оформлена в офіційних джерелах і гарантована державою єдина в масштабі суспільства нормативна система, покликана регулювати соціально значиму поведінку учасників суспільного прогресу на основі встановлення рівноваги інтересів, узгодження волевиявлення і правових вимог для всіх верств населення.

Більш повне визначення сутності права подається вченим-юристом С. С. Алексєєвим, за яким **ПРАВО** – це система норм, виражених у законах, інших визнаних державою джерелах, які є загальнообов'язковим, нормативно-державним критерієм правомірної (а також забороненої, рекомендованої) поведінки.

ПРАВО – це одна із форм суспільної свідомості, яка відображає суспільні відносини в нормативно-правових актах, що встановлюються державою, є загальнообов'язковими і охороняються нею від порушень, виражають міру свободи, юридичної відповідальності, соціальну справедливість, рівність і рівноправність громадян, направлені на регулювання і охорону суспільних відносин і соціальних цінностей.

ПРАВО – особливий засіб соціального регулювання, який має власну природу та сутність, не залежить від волі і свавілля державної влади та охоплює ті школи праворозуміння, які розмежовують право і закон – природну, історичну, психологічну, соціологічну (дет. див.: Т. І. Тарахонич "Верховенство права як принцип правової системи: проблеми теорії").

До основних ознак, характерних рис права науковці відносять:

право – явище суспільне. Воно виникає на певному етапі суспільного розвитку як його продукт;

право виступає регулятором соціально значимої поведінки людини і є різновидом соціальних норм, що узгоджує поведінку між людьми і їх об'єднаннями;

право за своєю сутністю є в масштабі всього суспільства засобом (формою) соціального компромісу, встановлення паритету соціальних інтересів;

право – це формально виражені норми, які свій зовнішній вияв знаходять в його джерелах (формах);

право як особливий різновид соціальних норм наділене якісною нормативністю, що діє як типовий регулятор однотипних ситуацій, передбачених цими нормами без обмеження кількості застосувань. Нормативність формується як результат узагальнення і фіксації сталих, повторюваних соціально корисних відносин, вчинків людей;

зміст **права** визначається потребами суспільного розвитку, інтересами учасників відносин, вираженими в їх свідомості;

право є цілісна система взаємозв'язаних структурних елементів (інститутів, галузей);

право – це інтелектуально-вольовий регулятор поведінки. Воно має не тільки спеціально-юридичний або правовий механізм дії, а й психологічний. Право не може регулювати поведінку інакше, як через свідомість і волю людини. Право є своєрідна інформаційна система, наділена інформацією владного характеру, яка після усвідомлення перетворюється у волю і поведінку суб'єктів;

право є загальнообов'язковим. На відміну від інших соціальних норм, воно репрезентує загальнодержавну нормативну систему, вимоги якої, без винятків, обов'язкові для всіх членів суспільства;

для **права** характерна чітка регламентація. Процедура як регламентований порядок, що у певній мірі характерний і для інших соціальних регуляторів, для права має більш глибокі засади. Система права має цілі процедурні галузі, які стосуються реалізації і вироблення юридичних норм;

право тісно пов'язане з державою. Держава виявляє правові потреби суспільства і оформляє їх у нормативно-правових актах, а пізніше здійснює контроль за виконанням цих приписів, забезпечуючи в необхідних випадках їх примусову реалізацію;

право базується на принципі рівності. Цей принцип передбачає рівність вимог нормативних приписів до всіх учасників суспільних відносин не залежно від індивідуальних властивостей (принцип формальної рівності).

ОТЖЕ, виходячи із вказаних ознак:

ПРАВО – це оформлена в офіційних джерелах і гарантована державою єдина в масштабі суспільства нормативна система, покликана регулювати соціально значиму поведінку учасників суспільного процесу на основі встановлення рівноваги інтересів, узгодження волевиявлення і правових вимог для всіх верств населення.

Терміном “ПРАВО”, на думку давньоримського юриста Павла, позначаються різні правомочності: *по-перше*, “право” є те, що завжди виражає справедливість і добро – природне право; *по-друге*, “право” – це те, що корисне всім чи багатьом у межах певної держави – цивільне право. Всі ці чесноти одночасно присутні в загальному понятті “*право*”.

Право – це зовнішня свобода, надана й обмежена нормою (див. працю С. Н. Єгорова).

Право – це система загальнообов'язкових соціальних норм, установлених або санкціонованих державою, що охоплює правові відносини й основні права людини та закріплюється й охороняється державою (дет. див.: “Принцип верховенства права: проблеми теорії та практики”).

Право – це та сходишка свободи, яка дана чи залишена людині від Бога і без якої людина не може бути собою (М. Сперанський) (Див.: І. Гловацький “Влада, суд, адвокатура”).

Свобода є право чинити все, що дозволено законами. Якби громадянин міг робити те, що цими законами забороняється, то в нього не було б свободи, оскільки те ж могли б робити й інші громадяни (Ш.-Л. Монтеск'є).

Право одночасно – ідея і текст, норма і правовідносини, імперативно-атрибутивні переживання і соціалізовані цінності. Жодне з цих положень, взятих окремо, не істинне, лише в межах цілісного сприйняття права вони набувають ейдетичний смисл (дет. див.: А. Нечипоренко “Сучасне праворозуміння: інтегральний підхід”).

Поняття "ПЛЮРАЛІЗМ" (лат. "pluralis" – "множинний") – філософська позиція, згідно з якою існує багато незалежних і фактично не взаємопов'язаних початків і видів буття, основ і форм знання, а все існуюче складається з кількох або багатьох самостійних, рівнозначних духовних сутностей, які не зводяться до єдиного начала.

дуалізм, згідно з яким існують два начала: ідеальне і матеріальне

ФОРМИ
плюралізму

поліізм, де начало не одне, а багато

Сучасна правова наука характеризується плюралізмом концепцій права, причому зміст права становлять не лише норми правових актів, судова правотворчість, а й мораль, традиції, звичаї, етикет, правосвідомість різних правових груп.

Сучасний плюралізм представлений як методологічна орієнтація в ряді концепцій: теорії факторів, теорії політичного плюралізму, так званої плюралістичної демократії. *Плюралістична демократія* – це концепція, згідно з якою політична влада в сучасній державі перетворилась у "колективну владу" багатьох організацій.

Незважаючи на протилежність щодо підходів до історичної форми права, основою їх було уявлення про право як явище, що виражає відповідно до першої з названих концепцій – історичні традиції, а відповідно до другої – природні права людини. Кожна з цих теорій розглядає право як виразник моралі, справедливості, а закон – як закріплення волі держави.

За твердженням науковців, право як явище є єдиним і цільним. Але сутність цього явища можна розкрити лише через множинність визначень, кожне з яких є його фрагментарною характеристикою. І така фрагментарність (неповнота) притаманна усім дефініціям. Тому зводити сутність права лише до певного визначення є помилкою. Уникнення такої помилки і забезпечує сучасне інтегративне праворозуміння, яке передбачає множинність визначень права, кожне з яких відображає його особливий вимір.

Існує багато концепцій,
що стверджують *відмінність ПРАВА І ЗАКОНУ*:

ПРАВО є продуктом діяльності держави (її владних структур), і тому правом необхідно вважати всі офіційні джерела норм незалежно від їх змісту. Прихильником цього підходу був російський правник Г. Ф. Шершеневич. Він стверджував, що державна влада є джерелом всіх норм права.

ЗАКОН, навіть прийнятий найвищим представницьким органом влади з дотриманням всіх процедурних вимог, може бути не правовим законом і виражати узаконене свавілля.

Сучасний вчений юрист В. С. Нерсесянц дотримувався думки, що правом може бути тільки правовий закон. Норми чинного законодавства є правовими лише тоді, коли вони нормативно стверджують принцип формальної рівності і формальної свободи особи, справедливості. Загальновизнаною є концепція, що **право і держава** – це самостійні суспільні інститути, плоди суспільного розвитку. У такій же мірі від держави незалежні сучасні процеси державотворення: вони відбуваються у лоні самого суспільного організму, проявляються у вигляді стійких, повторюваних соціальних відносинах та інших різних актах поведінки, формуються у вигляді правових вимог суспільства і фіксуються суспільною свідомістю.

У науковій літературі (див. монографію “*Правові системи сучасності. Глобалізація. Демократизм. Розвиток*”) поглиблюється дослідження проблеми сутності і функцій соціального права, його структури та гарантій забезпечення та виділяється **загальносоціальне право** (синонім природного права) як міри свободи, справедливості, рівності, гуманізму, демократизму, що знаходить вияв у системі діючих у суспільстві і державі норм (позитивне право), покликаних забезпечити ефективний захист прав і свобод особи, інтересів держави і суспільства. Воно формується всіма соціальними інститутами громадянського суспільства, стихійно виникає на підставі безпосереднього впливу суб’єктів і існує на основі найбільш зрозумілих принципів правового порядку врегулювання суспільних відносин. Соціальне право за умов демократії перестає бути додатком державної влади.

Відмінність “закону” і “права” порушена ще в працях стоїків, софістів, Платона, Арістотеля, теорія знайшла розвиток у багатьох **сучасних концепціях права**, багатоманітність яких є свідченням того, якою складною є природа права. Поділяючи зміст одних теорій і відхиляючи інші, слід і в останніх бачити раціональне зерно.

Концепція соціологічного права

Засновником концепції був Є. Ерліх. Право коріниться не в законах, а в самому суспільстві. Джерело його слід шукати у поведінці людей, які реалізують право. З цих позицій він висунув ідею “живого права спільнот”, що віддавала перевагу судовій та адміністративній правотворчості. Сучасна соціологічна концепція представлена Гарвардською школою права (Р. Паунд) і “реалістами” (Д. Френк). Гарвардська школа вивчає право в зв'язку із суспільством, використовуючи історію, психологію. Право оголошено головним інструментом соціального компромісу і розуміється як правопорядок, протиставлений праву в законі.

Психологічна теорія права

Психологічна теорія права виникла в XIX ст., а найбільшого поширення досягла на початку XX ст. Її засновником в Україні та Росії є Л. Петражицький, а в Західній Європі – Г. Тард. Представники психологічної школи перетворюють право у психологічний процес, вважаючи джерелом права переживання та емоції людини. Л. Петражицький відкидав спроби обґрунтувати взаємозв'язок людських емоцій та об'єктивного світу, що призвело до висновку про незалежність права відносно політики, економіки та держави.

Теорія інтегративної юриспруденції

Засновником інтегративної юриспруденції є Д. Холл. Він спробував поєднати окремі елементи теорії природного права, позитивізму, соціологічної школи права, створивши нову школу. Так, із позитивного права запозичене вчення про юридичні терміни, з природного права – вчення про моральну цінність права, з соціологічної юриспруденції – умови виникнення і розуміння права, процес його функціонування.

Характеризуючи СПІВВІДНОШЕННЯ ЗАКОНУ і ПРАВА, необхідно виділити наступне:

Право і закон необхідно відрізнити. Закон (офіційні джерела норм) – це зовнішня форма виразу права, це система документів, які є реальним відображенням, виявом, способом об'єктивізації права, а право – це єдність цієї форми і змісту (правил поведінки).

Не може бути права до закону і поза законом. Форма права (закон та інші джерела права) – це спосіб життя права. Вчені-правознавці стверджують, що всі системи права одягнуті в мундир законодавства.

Крім того, закон може бути неправовим. Тобто він може мати беззмістовну форму, узаконеним свавіллям.

Право має горизонтальну (галузеву) структуру, а закони систематизуються за горизонтальною, вертикальною, комплексною системами.

Право об'єктивізується, проявляється, окрім нормативних актів, у правових звичаях, нормативних договорах, правових прецедентах тощо, а закон, крім норм, включає інші елементи – преамбули, назви розділів, статей тощо.

Право є загальнообов'язковим, а закон має певну юридичну силу.

Отже, ПРАВО І ЗАКОН є юридичними категоріями, перша з яких характеризує систему норм, що встановлені державою, друга визначає спосіб закріплення та формального вираження цих норм.

Закон – це вищий прояв людської мудрості, що використовує досвід людей на благо суспільства (*С. Джонсон*)
(див.: *І. Гловацький “Влада, суд, адвокатура”*).

У загальнообов'язковості ЗАКОНУ (позитивного права) є два різних, але взаємопов'язаних підходи:

офіційно-владний, який полягає в тому, що закон, встановлений офіційною владою, наділений також її підтримкою і захистом, забезпечується відповідною державною санкцією на випадок його порушення тощо.

правовий, який полягає в тому, що закон забезпечується примусовою силою тільки тому, що він виступає правом, а не просто будь-якою загальнообов'язковою, але неправовою настановою чи явищем.

Все вищевказане ще раз доводить твердження, що загальнообов'язкову силу повинен мати тільки **правовий закон**. Інакше довелось б визнати, що нічого, власне, правового немає, що за допомогою сили і насильства можна будь-яке свавілля перетворити в право.

Зі змісту цієї концепції можна сформулювати відповідну дефініцію позитивного права. Так, **позитивне право**, яке відповідає об'єктивним вимогам права, можна визначити як загальнообов'язкову систему норм формальної рівності; як рівну міру свободи, яка володіє законною силою; як справедливість, що має силу закону. У більш розгорнутому вигляді загальне поняття такого позитивного права визначається як загальнообов'язкова форма рівності, свободи і справедливості.

Вчені-юристи стверджують, що **позитивне право** стає багато в чому носієм і виразником природних прав людини, одержує визнання і реалізацію ідеї суспільного договору, відповідно до якої державні і правові інститути не “нав'язуються зверху”, а встановлюються на підставі суспільної згоди. На сучасному етапі проходить процес діалектичного зближення **позитивного і загальносоціального права** завдяки набутті **юридичним правом** ознак моральності (справедливості, пошани, милосердя), які є основою **загальносоціального права**.

У системі соціального регулювання, крім права, велику роль відіграє **МОРАЛЬ**. Призначення правових і моральних норм, які виникають безпосередньо з суспільних відносин і фіксують специфічні способи взаємодії людей, полягає в цілеспрямованому впливові на поведінку людей і забезпеченні інтересів різних соціальних груп, індивідів або всього суспільства.

Мораль

– це система історично визначених поглядів, норм, принципів, оцінок, переконань, які утворилися у суспільстві під впливом громадської думки на основі уявлень про добро і зло, честь, совість і благородство, справедливість й обов'язок і виражаються в поведінці людей, в їх діяннях, у відносинах між собою і з суспільством та підтримуються власним переконанням, традиціями, вихованням, силою громадської думки.

Мораль – ціннісний критерій виміру права. Вона формує еталони поведінки, ціннісно-нормативні орієнтири суспільства відповідно до ідеалів свободи, що становить основу цінностей права. Найбільшої ефективності право досягає за умови збігу його вимог і вимог, сформованих нормами моралі (див. дет.: О. Львова “Принципи верховенства права: проблеми теорії та практика”).

Право – це зведена до закону **мораль** (головним у якій є уявлення про добро та зло) (В. Туманов).

Специфіка права

встановлення формальної рівності;

зв'язок з державою, оскільки правові норми, хоч і виникають безпосередньо з суспільних відносин, однак виражаються в законодавстві держави. Крім того, специфічними є правові санкції і, зокрема, способи їх забезпечення. Держава має особливі засоби й інститути, які спроможні змусити дотримуватися правових норм. Мораль же має інші “захисні” механізми – силу суспільної думки (громадського осуду), соціально-психологічні стереотипи, традиції і звички духовно-практичного життя людей.

НА ДУМКУ СУЧАСНИХ ВЧЕНИХ-ЮРИСТІВ,

мораль і право розвиваються на єдиному фундаменті загальнолюдських цінностей. Хоча норми права мають писаний характер, а норми моралі живуть у суспільній свідомості, і мораль, і право є розгорнутою системою правильної поведінки, яка охоплює майже всю сферу суспільних відносин. Право і мораль формують еталони, які включаються в ціннісно-нормативну функцію суспільства. Норми моралі чинять активний вплив на створення та реалізацію правових норм, на зміцнення законності та правопорядку.

Дієвість та цінність права полягає у його моральних засадах та соціальній спрямованості, які мають проявлятися у тому, що у праві повинні знаходити вираз елементарні загальновизнані загальнолюдські моральні засади, які, зокрема, можуть бути засновані і на релігійних заповідях; право покликане реалізувати одну з найвищих моральних цінностей – справедливість, і не лише стосовно покарання за його порушення, а й добросовісного виконання; право, з точки зору свого найвищого призначення, повинно бути носієм природно-правових вимог щодо прав і свобод особи.

Мораль не можна виписати законами. Вона існує поза законами. Вона виникла ще до того, як виникли людські закони, а тим паче – людська діяльність з її наслідками. Моральні приписи – це також і християнське вчення. Це те, що є вищим, воно понад державою. Питання в тому – коли ж нарешті в Україні запанує мораль у суспільстві і суспільство стане таким, яке ми зможемо назвати високоморальним. У західних суспільствах мораль присутня. Тому вони є високоморальними суспільствами

(дет. див.: С. Головатий “Інтерв’ю Уніан” (14.10.2012 р.)).

Отже, “ПРАВО виводить у закон норми моралі і стверджує їх як норми права”;

“Моральні засади повинні бути вищими, ніж юридичні”

(дет. див.: О. Львова “Принцип верховенства права: проблеми теорії та практики”).

*Найбільш вдало висвітлив питання про **спільність права і моралі** професор В.С. Нерсесянц, і визначається вона такими загальними рисами:*

єдністю сфер їх діяльності – вони діють в єдиному “полі” соціальних зв’язків і розмежовувати їх за предметними сферами не доцільно;

єдністю структурних характеристик – і право, і мораль мають спільні елементи: суспільні відносини, суспільну свідомість, норми, але констатація такої єдності не означає ігнорування специфіки кожної з цих систем;

спільністю характеру взаємодії внутрішніх структурних елементів цих систем, прямими і зворотними зв’язками між відносинами, свідомістю, нормами тощо;

фіксацією тієї реальності, яка покликала їх до життя, і формулюванням на цій основі бажаного, потрібного, необхідного з точки зору суспільства, що завжди пов’язано з оцінкою фактичної соціальної дійсності;

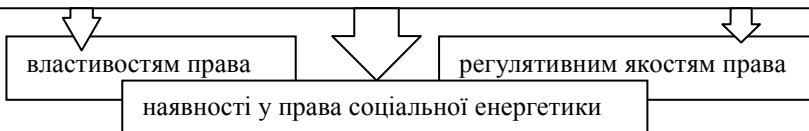
залежністю їх як соціальних регуляторів від волі індивіда і його відповідальності за свої діяння. Ні право, ні мораль не виникли б і не існували би, якщо б людина не була вільною;

вони звернуті до розуму і волі людини і допомагають їй адаптуватися в складному і мінливому світі суспільних відносин, виступають “мірилом” свободи, встановлюють межі вільної поведінки особистості.

Тісний зв’язок права і моралі, аналіз однорідності ряду їх властивостей дає можливість зробити висновок про органічну необхідність морального виміру права. Мораль виступає ціннісним критерієм права. Норми моралі задіяні у всіх етапах формування і соціальної дії права, тому оцінка правових норм у моральних категоріях – важливий фактор вдосконалення правових систем.

Значимість законів і їх зв'язок з державою найбільш вдало обґрунтував відомий давньогрецький філософ Платон. Про це він висловився так: *“Я бачу загибель тієї держави, де закон не має сили й перебуває під чияюсь владою. Там, де закон – володар над правителями, а вони його раби, я вбачаю порятунок держави й усі блага, які тільки можуть дарувати державам боги”*.

Після свого утвердження **ПРАВО** зайняло основне, найважливіше місце в усій системі соціального впливу на суспільне життя. Власне, у праві народжуються, фіксуються і реалізуються процеси співжиття людей. Право перетворилося у соціальний феномен – головний регулятор, за допомогою якого ефективно, економічно і раціонально вирішуються істотні питання цивілізованого розвитку спільноти людей, створюються умови для піднесення соціальної активності учасників відносин, кожної особистості. Це стало можливим завдяки:

Цінність права – це категорія міри, а тому вона дискусійна. Розвиток права та законодавства в кожній країні має бути спрямованим на посилення їхньої цінності, тобто соціальної ефективності. Саме тому і є таким головне завдання правових реформ у країнах колишнього Радянського Союзу.

Під **цінністю права** розуміють його здатність слугувати ціллю та засобом задоволення науково обґрунтованих, соціально справедливих загальнолюдських потреб та інтересів громадян та їх об'єднань (дет.див. праці О. Ф. Скакун).

Таким чином, **соціальна цінність права**, виражена в загальній формі, проявляється в регулюванні ним суспільних відносин, встановленні правопорядку, який відповідає інтересам суспільства, держави, громадян. Його роль особливо зростає в переломні періоди історії, зокрема в умовах краху тоталітарних режимів. У цих умовах право сприяє формуванню якісно нових суспільних відносин – економічних, соціальних, політичних, а також закріпленню охорони моральних засад суспільства.

Юридична цінність права – це предмет дослідження юридичної аксіології, що відповідно розуміється як здатність права бути засобом для задоволення справедливих, прогресивних інтересів суспільства та окремої особи (дет. див.: “Верховенство права як принцип правової системи: проблеми теорії”).

Науковці виділяють такі основні аспекти цінності права:

Соціальна цінність права полягає в тому, що воно, втілюючи загальну волю (інтерес) учасників суспільних відносин, сприяє розвитку тих відносин, в яких зацікавлені як окремі індивіди, так і суспільство загалом. Право вносить стабільність, порядок і мир у ці відносини. Забезпечуючи простір для впорядкованої свободи і активності, воно служить суспільним орієнтиром фактором соціального прогресу.

Інструментальна цінність права проявляється в тому, що право є регулятором суспільних відносин, інструментом для вирішення різноманітних завдань, в тому числі для функціонування інших соціальних інститутів та соціальних благ. Воно здатне забезпечити організованість та упорядковану життєву діяльність, злагоду і зняти соціальну напруженість шляхом використання своєрідних засобів.

Власна цінність права полягає в тому, що у праві міститься справедлива міра свободи і рівності. Воно стає суспільною цінністю для окремої людини, відкриває індивіду доступ до благ, є ефективним способом його соціальної захищеності, надає свободу вибору, погоджує права й обов’язки, визначає взаємну відповідальність суб’єктів суспільних відносин.

За твердженням М. Матузова і О. Малька, цінність права виступає: засобом регулювання суспільних відносин; захисту існуючого суспільного устрою; оновлення суспільства, фактором його прогресу; вирішення глобальних проблем сучасності; визначення міри свободи людини в суспільстві, фіксує масштаб та межі цієї свободи; утвердження моральних основ суспільного життя інструментом виховання населення та формування цивілізованої правової культури (дет. див.: Т. І. Тарахонич “Верховенство права як принцип правової системи: проблеми теорії”).

Найбільша цінність права не у встановленні заборон, обов'язків, відповідальності, а у ствердженні дозволів, що регламентують соціальну свободу, громадянську активність людей.

Воно характеризується тим, що за своєю регулятивною, нормативною суттю і сталістю покликане бути першоосною, головною цінністю суспільства. Така історична місія і призначення права викарбувались завдяки його престижності і суспільному авторитету. Право є показником суспільного розвитку і культури людства. Роль в житті загалу (соціуму) визначена його **особливими властивостями та завданнями, що покладені на нього.**

Отже, **соціальна цінність права** проявляється у тому, що право сприяє розвитку тих відносин, у яких зацікавлені як все суспільство, так і зокрема, кожний індивід на певному історичному етапі становлення, впливає на поведінку суб'єктів шляхом узгодження їх специфічних інтересів, загальної та індивідуальної волі, сприяючи цивілізаційному прогресивному розвитку, виступаючи джерелом оновлення суспільства (дет. див.: Т. І. Тарахонич “Верховенство права як принцип правової системи: проблеми теорії”).

Таким чином, **цінність права** – це та категорія, яка потребує оновлення, збагачення, конкретизації в нових умовах. Вона є показником, еталоном значимості, ефективності і ролі права в суспільному житті.

Імператор Юстиніан в “Конституції про утвердження Дигест” проголосив, що немає нічого більш вагомого, ніж влада законів, яка розставляє у порядку божественні і людські справи і відганяє всяку несправедливість.

ПРАВО:

виступає ознакою цивілізації тому, що виражає глибинні потреби суспільства у визначальних цінностях, створює ідеал поведінки, орієнтованої на ці цінності;

є вираженням соціального прогресу, розвитку, поступу всього суспільства вперед, його гарантом та засобом реалізації;

включається у соціальний прогрес усім своїм змістом, де щораз більше розширюється, збагачується як явище цивілізації і культури;

не просто взаємопов'язане з соціальним прогресом суспільства, з його еволюційним поступальним розвитком, а є його інструментом. Тому соціальний прогрес реалізується через право, знаходить у праві свій безпосередній натуральний вияв;

є виразником найвищого досягнення цивілізації – свободи, гуманізму, культури;

вбирає у свої формалізовані нормативні приписи цілий всесвіт складних людських відносин надзвичайно широкого спектра – від доленосних і глибинних сторін життя, що визначають політичні, економічні, соціальні основи суспільства, до простих побутових питань;

це соціальне усвідомлення справедливості, воно втілюється в ідеї, які живуть у свідомості людей, втілюються не лише в юридичні закони, а і в правила морально-етичного ряду.

Традиції в праві та правова спадщина

(див. праці Ю. М. Оборотов)

У своїх наукових працях вчений-юрист, новатор Ю. М. Оборотов подає власну концепцію праворозуміння.

Правова реальність в епоху постмодерну зазнає істотних змін. Основа права, іменована догмою права, втрачає свою стійкість, стає рухливою, плинною. Розвиваються кризові явища у правовій реальності й одночасно відбувається процес формування її нових властивостей. Стає дедалі більш зримою межа між традицією праворозуміння, що стала класичною (нормативною, соціологічною й філософською), і сьогодишнім баченням права і правової реальності.

Новий тип праворозуміння пов'язаний з використанням таких філософських концепцій, як феноменологія, герменевтика, антропологія, синергетика. Вихід до сучасного праворозуміння бачиться на шляху розуміння права в його русі в різних цивілізаціях і культурах, ролі права у світі, що глобалізується, осмислення сполучення загальнолюдського й національного у правовому розвитку, аналізу права як першооснови існуючого світопорядку.

Питання праворозуміння не можуть вирішуватися без урахування конфліктного призначення права. Тому необхідно виходити із сучасних розробок у сфері конфліктології. Нові риси права можуть бути розкриті крізь призму визнання загальності конфліктів, а також їх корисності й необхідності.

У сучасному праворозумінні потрібно врахувати:	← минуле (матеріальні причини)	Для права кожна з цих причин складає комплекс факторів, що справляють вплив на генезис правової реальності.
	← сьогодні (діяльнісні причини)	
	← майбутнє (цільові причини)	
	← вічне (формальні причини)	

При вирішенні питань правоутворення не можна обійти релігійний вимір права, оскільки справедливо зауважено, що у праві зберігається не тільки традиція, але й віра у Всевишнього, котрий освячує шлях праву у соціальному світі *(див. далі “Християнські коріння права”. – М. К.)*.

Отже, Ю. М. Оборотов пропонує таку дефініцію:	Право – це історично сформована, морально обґрунтована й релігійно вивірена, легалізована нормативна система, розрахована на загальне визнання (легітимацію) й відповідну поведінку людей, організацій, соціальних спільностей, що використовує процедуру, формалізоване рішення й державний примус для запобігання й вирішення конфліктів, збереження соціальної цілісності.
---	--

Традиції в праві та правова спадщина
(див. праці Ю. М. Оборотова):

Традиції в праві – це правове спадкування, вони є синонімом абсолютного, вічного, що існує в різні часи. Їхній авторитет забезпечується корисністю, поширеністю, масовістю застосування, ефективністю дії. Традиції в праві в більшості випадків не мають потреби у примусі.

Традиції в праві, їхня історична доля, збереження і зміна, безпосереднє своє вираження знаходять у проблемі наступності права (зв'язку між етапами чи ступенями розвитку, що полягає в збереженні елементів права як цілого чи окремих його сторін при переході правової системи з одного стану в інший). Наступність у праві здійснюється використанням як традиційних регуляторів (звичаї, традиції, звички), так і залученням раціональних регуляторів (закони, рішення, договори).

Цілісність права досягається не тільки збереженням і використанням традицій, забезпеченням наступності, але самим існуванням правової спадщини. Національна правова культура в кожний конкретний момент містить у собі правову спадщину і творить її.

Сучасний правовий розвиток України слабо орієнтований на використання своєї правової спадщини, характеризується значною правовою акультурацією (запозичення положень інших правових культур, яке підриває наступність власної правової культури), некритичним запозиченням досягнень західної традиції права.

Західна традиція права, пов'язана з автономністю, чіткою відособленістю права від моралі, політики, релігії, ідеології, основну увагу приділяє правам і свободам, чітко розмежовує сфери приватного й публічного права; право розвивається юристами-професіоналами і підтримується юридичною елітою, в юридичних навчальних закладах розробляються правові концепції й систематизації, юридичне навчання складає метаправо, за допомогою якого право оцінюється і пояснюється.

Східна традиція права пов'язана з проникненням у правову сферу інших систем соціального регулювання, тут право – це встановлення влади народу, Всевишнього. Визначальними є юридичні обов'язки, відсутній чіткий поділ сфер приватного й публічного права, розвиток права визначається державною владою, відсутня юридична еліта, що відокремилася.

Sub clypeo legis nemo desipitur
(Під захистом права ніхто не буває ошуканим) –
стверджували давньоримські юристи.

Сучасний розвиток людства все більше викристалізовує **загальні закономірності ВДОСКОНАЛЕННЯ ПРАВА** як першооснови цивілізації і культури:

по-перше, це поліпшення правової діяльності держави, тобто перехід її від правового регулювання, що полягає у встановленні заборон і дозволів, до дозвільного регулювання відносин громадян і їхніх об'єднань, основу якого складають юридичні дозволи та суб'єктивні права:

по-друге, все більше обмеження повноважень держави в особі її органів шляхом встановлення в їхній діяльності суворих заборон і стримувань;

по-третьє, всебічне закріплення у законах та юридичній практиці гарантованого правового статусу автономної особи;

по-четверте, запровадження досконалої, ефективної системи правового захисту (в тому числі процесуального), побудованої на ідеалах свободи та гуманізму, легкодоступної для користування всіма суб'єктами правовідносин і, в першу чергу, особою як найвищою соціальною цінністю;

по-п'яте, все більше втілення права в законодавство, а законодавства – в суспільні відносини, і таким чином підвищення ефективності права, створення соціально здорових умов для життя людини.

ПРАВО – одне з найскладніших суспільних явищ. При цьому воно викликає до себе надзвичайно широкий інтерес, оскільки завжди торкається інтересів кожної людини, рідних соціальних груп населення.

Цінність права виражається у тому, що воно є юридичною мірою досягнутої в суспільстві соціальної свободи. В процесі соціального прогресу воно все більше наповнюється ідеями свободи, рівності, справедливості і внаслідок цього здійснює все більший моральний, виховний вплив на суспільство.

ПРАВО виступає своєрідним індикатором досконалості суспільства, його правового регулювання. У державі, що нехтує правовими формами діяльності, система соціального регулювання переважно складається із: норм моралі, традицій, норм громадських об'єднань, релігійних норм. Інші соціальні норми, так би мовити, компенсують недостатній розвиток юридичної нормативної бази.

Тільки право може виступати фундаментом розвитку нових суспільних відносин, бути їх гарантом. Право як першооснова цивілізації та культури здатне докорінно якісно і ефективно змінити життя української нації на краще. Ось тому розвиток національної системи права набуває невідкладного, першочергового значення для кожного громадянина України, для всієї держави в особі її органів. Вирішення цього завдання необхідно починати із вдосконалення правової освіти, культури. Підготовка нової генерації юристів-правників, які в основу своєї діяльності ставлять справедливість, правду та завдання служити людині – вищій соціальній цінності суспільства, наповнить реальним змістом конституційне положення “правова держава”.

Правом є будь-яка система норм, що прагне до визначеності і несуперечності та підкріплена реальною загрозою покарання з боку влади (див.: А. В. Воробйов, А. В. Поляков, Ю. В. Тихонравов “Теорія адвокатури” (2002 р.).

JUS EST ARS BONI ET AEQUI

(Право є мистецтвом чинити добро і справедливість) – так стверджував визначний юрист стародавнього Риму Ульпіан.

ХРИСТИЯНСЬКІ КОРЕНІ СУЧАСНОГО ПРАВА

На початку III тисячоліття розвитку людства важливою проблемою в юриспруденції є з'ясування християнських коренів сучасного права. Нині нерідко юристи забувають про духовні основи функціонування правової матерії. Наслідки бездуховності ми все більше і більше відчуваємо у всіх сферах суспільного, державного та міжнародного життя. Тому з'ясування проблем держави і права в руслі духовних канонів, на нашу думку, є надзвичайно актуальним і значним.

Отже, впливає потреба досліджувати Божественне і мирське, небесне і земне в єдності і взаємозв'язку. У Біблії вказані шляхи приведення державної влади у "Божий стан", представлене Царство Небесне прообразом земного царства, влада Бога – прообразом влади державної.

Дійсна наука, чи то фізика, чи біологія, філологія чи математика, нічого не придумує, а тільки виявляє реально існуючі у природі, у суспільному житті явища, феномени, закономірності.

Юриспруденції, якщо вона прагне бути істинною наукою, належить діяти аналогічно, виявляти ті правові відносини, які споконвіку були основою функціонування особи і людства.

Звичайно, реалізуючи духовність у праві, необхідно усвідомлювати релігійне, морально-етичне, філософське сприйняття християнського світу відповідно до концепції створення Всесвіту, викладені у Біблії. Науковець, вважаючи себе носієм цього світогляду або просто симпатиком християнських цінностей, покликаний досліджувати та відкривати у природі і в житті закономірності Божого творіння, і тоді правові норми будуть не створені, а відкриті.

Християнська мораль відіграє важливу роль у функціонуванні Всесвіту, в тому числі і правових явищ. Для підтвердження цих слів ще раз звернемо свою увагу на десять Божих заповідей та Кредо життя (*див. дод. 12, 13*). Це питання надзвичайно масштабне і багатогранне та потребує окремого висвітлення і подальшої наукової розробки. Тому для його усвідомлення рекомендуємо монографії Р. А. Папаяна "Християнські корені сучасного права" та Ю. М. Оборотова "Традиції та оновлення у правовій сфері: питання теорії (від пізнання до розуміння права)".

Нині в час реформування і переосмислення суспільного буття науковці, аналізуючи роль християнства, дійшли переконливих висновків, що християнська **РЕЛІГІЯ** стала активним чинником суспільної свідомості, провідником високих моральних заповідей. Саме в релігії відбувається сакралізація цінностей, настанов, норм поведінки, які стають непорушними і безумовними і слугують ціннісним орієнтиром для права. Біблійні заповіді стали основою не тільки моральних норм співжиття, а й набрали сили правозаконів, тобто розкрили як ціннісні орієнтири поведінки людини, так і механізми їх дотримання, і до цього часу визначають окремі норми галузевого права. Релігійне регулювання, як і правове, має нормативний характер і впливає на поведінку людей за допомогою відповідних встановлених правил, зразків поведінки. Особливістю релігійного регулювання, на відміну від правового, є те, що воно здійснюється, тобто стає реальним після появи віри (віра як факт) й усвідомлення необхідності і корисності дотримання заповідей. Існують й інші відмінності релігійного і правового регулювання.

Вчені дійшли до розуміння того, що людство може врятувати лише шлях духовного розвитку.

РЕЛІГІЯ

Відмінність релігійного регулювання від правового:

✓ правове регулювання ґрунтується на санкціонованих державою нормах, а релігійне регулювання – на правилах, встановлених священними книгами та церковними канонами;

✓ дія права має загальнообов'язковий характер, а дія релігійних правил має локальний характер, тобто поширюється на осіб, що сповідують цю релігію;

✓ правове регулювання формує соціально-доцільні координати життя суспільства нормативними засобами для досягнення правопорядку, релігійне ж регулювання створює ідеальні межі життєдіяльності і орієнтує осіб на втілення норм, цінностей і досягнення мети правового регулювання;

✓ дія права забезпечується державою (у разі потреби – примусовою силою держави) і юридична відповідальність за порушення правових норм завжди конкретно визначена законодавством, релігійне регулювання не передбачає примусу і так звані релігійні санкції (втрата спасіння, відлучення від Церкви тощо) здійснюються засобами духовного впливу і передбачають

можливість помилування через сповідь, покаяння і прощення; тобто дія релігійних настанов пов'язана передусім не зі страхом можливого примусу, а з добровільним визнанням особою авторитету Божого закону і вірою в те, що без "святості ніхто не побачить Бога";

✓ правове регулювання охоплює найважливіші сфери суспільного життя, що вимагає державного впливу (зокрема, правові норми виступають як охорона і захист деяких релігійних норм, діяльності релігійних організацій тощо), релігійне регулювання пронизує усі сфери відносин між людьми, в тому числі правову (див. дет.: О. Львова "Принципи верховенства права: проблеми теорії та практика").

Отже, за твердженням дослідниці, релігія здатна обґрунтувати соціально значущі цінності, наділяючи їх авторитетом так, що запропоновані нею рішення не можуть бути спростовані. Критерії, засновані на релігійному світогляді, виступають як історично виправдані цінності, успадковані протягом тисячолітнього буття. Саме Церква увесь час була опорою системи світоглядних і створюваних етнічних цінностей, без яких не могли існувати ні держава, ні нація.

**Значимість РЕЛІГІЇ як ціннісного
орієнтира права можна простежити через
відмінність релігійних і правових норм**

По-перше, реалізація релігійних норм ґрунтується на великому авторитеті релігії і Церкви, оскільки *релігія та Церква* посідають унікальне за значенням місце у житті суспільства. Будучи за суттю аксіологічно-світоглядною формою пізнання світу, релігія, з одного боку, виступає як визначальний фактор при формуванні внутрішньої системи етичних оцінок, мотивацій та метафізичного світогляду віруючої людини, з іншого боку, вона в абсолютній більшості випадків є інституційно вираженим видом колективної свідомості, покликаним задовольняти релігійні потреби та впливати на суспільні процеси.

По-друге, структурно, на відміну від правових норм, які мають трьохелементну внутрішню будову, релігійно-правові норми складаються тільки із однієї частини, що містить загальне правило поведінки, – диспозиції (гіпотеза і санкція реалізуються не на людиновимірному, а на сакральному рівні).

По-третє, своєрідну особливість релігійних норм становлять формальні джерела їх виразу. Сприйняття закону як волі Бога обумовило велику повагу до священних книг, які вважаються базовим джерелом релігійних приписів. *Чільне місце в ієрархії формальних джерел релігійно-правових систем традиційно посідають положення, викладені у священних книгах релігій, на доктринах яких ґрунтуються ці системи. Особливе значення для християнсько-релігійного об'єднання мають приписи сакральної книги цієї світової релігії – Біблії, яка за суттю є збірником багатьох творів, різних авторів та різних епох. Саме у Біблії розкрито засади християнського віровчення та культу, подано основні парадигми християнського світогляду. Її норми є фундаментальними принципами в силу свого найвищого авторитету, на яких базується все життя Церкви, формальною засадою церковної правотворчості. Біблія, як і більшість священних книг інших релігій, не являючись систематизованим кодексом релігійно-правових норм, охоплює загальні засади, вихідні положення та напрямки правового регулювання, які через акти тлумачення та нові норми, що виникають на підставі біблійних доктрин, деталізуються і реалізуються через них. Конкретні приписи та загальні парадигми Біблії є базисом процесу формування канонічного права, християнства загалом.*

По-четверте, унікальність релігійних норм як різновиду соціальних норм визначено специфікою відносин, які вони регулюють і виділяють їх залежно від своєрідності їхніх ознак. До таких рис релігійних норм відносять наступне: *в своїй більшості це норми, що регулюють відносини, пов'язані із задоволенням релігійних потреб, неохоплені іншими соціальними нормами; ці норми виступають як масштаб, зразок поведінки віруючих за певних обставин; як еталон для суспільних відносин; припис цієї норми стосується здебільшого не конкретних осіб, а широкого кола людей – послідовників певної релігії чи якоїсь її частини; ці норми, на відміну від інших соціальних норм, мають невід'ємний зв'язок з вірою в надприродне (вони захищені посиланням на священні джерела, надприродну сутність); мають авторитарний (імперативний) характер, сформульовані як обов'язкові веління, ієрархічно вищі над усіма іншими; основними засобами регулювання виступають дозвіл, зобов'язання та заборона.*

По-п'яте, релігійні норми – це різнотипні культові, морально-етичні та релігійно-правові правила поведінки, які носять найбільш виражений правовий характер. Релігійно-правові норми складають цілі системи особливих приписів та регулюють основні процеси функціонування релігійних організацій. Однак *навіть виокремлені релігійні норми правового характеру знаходяться у тісному та нерозривному зв'язку з неправовими (морально-етичними, культовими, віронавчальними та ін.) приписами, які значно більше споріднені між собою, ніж норми світського права та моралі. Саме Церква як релігійна організація забезпечує таку єдність всіх релігійних норм, оскільки переслідує, в першу чергу, цілі духовного, морального характеру.*

По-шосте, специфікою релігійно-нормативного впливу є *запровадження приписів, регулюючих поведінку віруючих, що містяться в нормах-заборонах, на кшталт, десять біблейських заповідей.*

По-сьоме, релігія при реалізації своїх приписів звертає особливу увагу не тільки на зовнішню форму поведінки особи, а й на її внутрішній зміст – моральність. *Остання в першооснові визначення внутрішнього змісту вважається регулятором більш високого рівня. На цій основі відбувається створення ідеалу поведінки, в якості взірця такої поведінки обране життя Бога (буддизм), пророка (іслам) чи сина Бога – Ісуса Христа (християнство).*

По-восьме, дія впливу релігійно-правових норм, незалежно від типу релігійно-правового регулювання, розповсюджується на всіх віруючих, незалежно від місця знаходження, соціального і правового статусу.

По-дев'яте, на певному етапі суспільного розвитку, визнавши релігійні норми як основне джерело права, було виокремлено особливу правову систему – релігійно-правову.

Отже, **релігія, зокрема християнство**, слугує своєрідним фундаментом права, його незаперечною моральною основою, оскільки наповнює право духовно-етичною енергетикою та поряд з іншими елементами забезпечення його ефективності продукує в ньому віру.

ОПОРНИЙ КОНСПЕКТ № 3

Характерні ознаки та сутність держави.

Основні підходи до її розуміння

1. Багатоманітність підходів у визначенні поняття держави.
2. Поняття, сутність та ознаки держави.
3. Тенденції якісної зміни змісту держави.
4. Публічна політична та державна влада, їх спільність та відмінність.
5. Аналіз концепцій соціологічної, ліберальної, поліцейської, деспотичної, легістської, правової держави, держави-“арбітра”.
6. Основні тенденції та перспективи розвитку держави і права в громадянському суспільстві.
7. Взаємовідносини держави і громадських організацій у громадянському суспільстві.
8. Держава, право та демократія.

Під терміном (словом) “*держава*” розуміють:

по-перше, визначений спосіб організації суспільства, основний елемент політичної системи, порядок створення публічної влади, яка розповсюджується на все суспільство, виступає від імені суспільства і діє на основі організованого і легітимного примусу;

по-друге, сукупність офіційних органів влади (парламент, уряд, суди) із характерною для них структурою, що діють у масштабах усієї країни;

по-третє, держава може бути представлена як юридична особа, як своєрідна корпорація, що відрізняється від інших корпорацій лише більшими масштабами;

по-четверте, як суб’єкт міжнародного публічного права – специфічна юридична особа зі своїми властивими інтересами, носій суверенітету і юридична персоніфікація певного народу (держава-нація) у міжнародних відносинах;

по-п’яте, як “живий біологічний механізм”. За цим підходом суспільство ототожнюється з організмом, а держава є основним органом, що забезпечує життєздатність громадян;

по-шосте, правова держава – це публічно-правовий союз народу, заснований на праві як легітимованих суспільством нормах та політичній відповідальності держави перед народом за свою діяльність, державна влада в якій здійснюється за принципом дотримання прав і свобод людини та громадянина, верховенства права, поділу влади, інституціоналізації та юридичної форми діяльності органів державної влади, їх посадових та службових осіб (*дет. див. праці А. Зайця*).

*Отже, сутність держави,
на думку професора
О. Ф. Скакун, –*

це внутрішній зміст діяльності цього інституту, який виражає єдність загальносоціальних і групових (класових) інтересів людей.

Сьогодні у політико-правовій літературі можна віднайти **різноманіття понять держави**. Неоднозначність розуміння держави як поняття, ідеї розвитку, її ролі і призначення обумовлена, в першу чергу, складністю цього явища, рівнем розвитку суспільства, різними світосприйняттям, свідомістю загалу.

Традиційні визначення держави:

Держава є особливою організацією політичної влади, що існує в соціально неоднорідному суспільстві, забезпечує його єдність, цілісність і безпеку та здійснює управління загальносуспільними справами на основі права з допомогою спеціального механізму.

Держава – це особлива політико-територіальна організація, що володіє суверенітетом, спеціальним апаратом управління і примусу і здатна надавати своїм велінням загальнообов'язкової сили для всього населення країни; яка створюється для керівництва суспільством і виконання загальносуспільних справ.

Держава – це суверенна, політико-територіальна організація суспільства, що наділена владою, яка здійснюється державним апаратом на основі юридичних норм та забезпечує захист і узгодження суспільних, групових та індивідуальних інтересів, за необхідності застосовуючи примус (проф. О. Ф. Скакун).

Держава – це територіальна, суверенна організація політичної влади в неоднорідному суспільстві, що з допомогою законів робить свої веління обов'язковими, забезпечує їх організованим примусом і володіє монополією на збір податків (О. Ф. Черданцев).

Складність держави як соціального явища обумовила і багатоманітність визначень її поняття. У навчальній юридичній літературі останніх років “**держава**” визначається як:

- ✓ форма організації політичної влади в суспільстві, яка володіє суверенітетом і здійснює управління суспільством на основі права з допомогою спеціального механізму;
- ✓ публічно-правова і суверенна організація влади, що забезпечує загальні інтереси всього населення і виступає гарантом прав і свобод особи, громадян.

Термін “держава” може використовуватись у двоякому розумінні:

особлива організація, апарат публічної влади

“країна” – державно-організаційна спільність, що розташована на певній території

На думку проф. В. С. Нерсесянца, держава охоплює єдність трьох елементів. Держава існує постільки, постільки існують:

- населення держави (нація, державно-організований народ);
- державна територія;
- державна влада.

Альтернативні визначення держави можна об'єднати у групи.

Перша група визначень акцентує увагу на публічно-владній природі держави, розглядаючи її як природну форму спілкування, як універсальну організацію суспільства, створену для досягнення загального блага. Населення, що проживає на території держави, представляє собою асоціацію громадян, підкорених владі, пов'язаних загальною метою і обов'язком дотримуватися законів держави.

Друга група уявлень розглядає державу як особливу організацію політичної влади. У цьому разі увага звертається не на природній схожості інтересів і потреб індивідів, а на їхніх відмінностях, які необхідно узгоджувати, а на їх основі формулювати загальнозначимі інтереси і реалізовувати їх через спеціальні органи влади.

Третя група визначень пов'язує розуміння держави з соціальним інститутом, що має ряд ознак, які відрізняють її від інших соціальних інститутів. Основна увага приділяється зовнішньому вигляду держави, структурі органів державної влади. Кількість цих ознак – від трьох до півтора десятка.

Четверта група уявлень акцентує увагу на функціональній характеристиці держави, її ролі в житті суспільства, призначенні держави.

П'ята група визначень характеризує державу в юридичному сенсі, за словами австрійського юриста Г. Кельзена, як “нормативний порядок”. У цьому випадку держава розуміється в якості правової організації влади на противагу антиправовій організації населення. Цей ряд визначень розвиває концепцію правової, демократичної держави.

Шоста група уявлень визначає сутність держави, виходячи з процесу її виникнення, пов'язує її генезис чи з Божою волею, чи з природними або соціальними властивостями людини, чи з природно-кліматичними умовами.

Ознаки держави як єдиної політичної організації:

охоплює все населення країни у просторових кордонах. **Територія – матеріальна основа існування держави.** Сама територія не формує державу. Вона тільки створює простір, у межах якого держава поширює владу на населення. Територія формує громадянство – юридичний зв'язок особи з державою, що виражається у встановленні спільних прав і обов'язків, основним її призначенням є здійснення владних, управлінських функцій у суспільстві;

населення, яке пов'язане з державою громадянством чи підданством;

вона має **організацію особливої публічної влади:** держава – це така публічна влада, яка не зливається з суспільством, а постає над ним; це система спеціальних професійних органів як єдине ціле, що виконує функції, пов'язані з управлінням суспільними справами; держава формально зовні представляє суспільство;

це організація влади, яка має у підпорядкуванні **апарат примусу** (армія, поліція, виправні установи), побудований на правовій основі;

це організація суверенної влади

виражає верховенство і повноту державної влади щодо суб'єктів політичної системи, її монопольне право на законотворчість, управління і юрисдикцію; полягає в захищеності від внутрішніх насильницьких дій. Єдність державної влади означає, що єдиним джерелом влади у державі є народ і лише народ може визначати питання про організаційні форми і межі її здійснення;

Внутрішній прояв

Суверенітет є політико-юридичний вираз автономії держави (неподільність, недоторканість, незалежність та єдність влади і території). Він як ознака держави має внутрішній і зовнішній прояви.

Зовнішній прояв

виражається у незалежності і рівноправності держави як суб'єкта міжнародних відносин; полягає в охороні влади і території держави від будь-яких впливів інших держав чи сил.

це організація влади, фінансову основу діяльності якої становлять **податки;**

наявність **загальнообов'язкових правил поведінки** (правових норм), які розробляє, приймає і охороняє держава. Вони визначають сферу відносин, що охороняються державою, роблять державні рішення обов'язковими на рівні суспільства та встановлюють можливі міри покарання за порушення встановлених норм. Без права, законодавства держава не в змозі ефективно управляти суспільством, забезпечувати виконання прийнятих нею рішень.

Два аспекти сутності держави визначились з моменту її виникнення:

класовий аспект – захист інтересів економічно домінуючого класу при допомозі легітимного організованого примусу.

загальносоціальний – захист інтересів всього суспільства, забезпечення всіх благ громадян; підтримка громадського порядку, виконання інших суспільних потреб.

Зміст діяльності держави набув нових якостей:

- ✓ держава стала на шлях подолання суспільних суперечностей не насильницькими методами, а на основі досягнення компромісу, терпимості, сприяння розвитку громадянського суспільства;
- ✓ вона у своїй діяльності широко використовує такі загальнодемократичні ідеї та інститути, як розподіл влади, плюралізм думок, високозначуще становище суду, гласність;
- ✓ основу діяльності держави складає захист всіма засобами людини праці, соціальний захист всіх громадян;
- ✓ на міжнародній арені держава проводить політику, побудовану на взаємних уступках, компромісах, спільних домовленостях з іншими країнами.

Для розкриття сутності держави необхідно **виявити її сутнісні ознаки**. І такі риси, на думку багатьох вчених-юристів, необхідно шукати у самому змісті терміна “держава”:

по-перше, це сукупність людей, що проживають на визначеній території і знаходяться під єдиною публічною політичною владою (оцінка ззовні);

по-друге, це організація людей, сукупність державних органів, посадових осіб, які наділені державно-владними повноваженнями і здійснюють її владу;

по-третє, це політично організоване суспільство, яке виступає як політичний інститут, організація, що здійснює політичну владу, чи апарат цієї влади (оцінка із середини).

Влада характеризується такими ознаками:

Є явищем завжди соціальним (суспільним); легітимним.

Виступає невід’ємним атрибутом суспільства на всіх етапах його розвитку. Ця її особливість викликана тим, що суспільство є складним соціальним організмом, який постійно потребує управління, упорядкування з метою підтримання функціонування системи.

Може існувати і функціонувати тільки в межах суспільних відносин, відносин тільки між людьми.

Завжди виступає як інтелектуально-вольовий процес. Не можуть бути учасниками відносин влади і підпорядкування люди з деформаціями свідомості і волі.

Це формування такої залежності, коли людина поступається владній настанові не тільки через страх або з розсудливості, а й з власної волі, внаслідок визнання й прийняття авторитетності, необхідності, вираженням якої є владна настанова.

Соціальна (публічна) влада – це вольові відносини між людьми з приводу організації їхньої спільної діяльності, вироблення і здійснення спільної для цього соціального утворення волі (інтересу).

влада, що здійснює управління суспільством в інтересах його благ і яка регулює відносини між соціальними групами – стратами, класами, станами, корпораціями тощо з метою досягнення і підтримання у ньому стабільності і порядку.

**ПОЛІТИЧНА
ВЛАДА – це:**

публічні, вольові відносини, що виникають між суб’єктами політичної системи суспільства на основі політичних (правових) норм.

влада, що існує для забезпечення, захисту свободи підвладних і обмежена цією свободою

Політична влада може бути різною за змістом:

влада, що обмежує чи знищує свободу підвладних і є необмеженою

ПОЛІТИЧНА ВЛАДА – ширше за змістом поняття, ніж державна влада, оскільки відносно самостійне значення мають владні відносини у політичних об'єднаннях. В умовах правової держави та громадянського суспільства найбільш широкі повноваження у здійсненні політичної влади надаються об'єднанням громадян та іншим недержавним утворенням. Отже, політична влада здійснюється більш широким колом суб'єктів політичної системи.
Політична влада має визначені відмінності від державної влади:

- ✓ Будь-яка державна влада має політичний характер, але не кожна політична влада є державною;
- ✓ державна влада служить арбітром між різними верствами, вирішує різні колізії та виконує загальносуспільні справи;
- ✓ політична і державна влада мають різні механізми її здійснення – через апарат і через політичні партії, рухи тощо. Політична влада соціальної спільноти здійснюється безпосереднім шляхом – через політичні виступи і опосередкованим шляхом – через їхні організації. Якщо влада партії реалізується з допомогою апарату держави, то це не політична, а державна влада;
- ✓ політична, партійна влада теж має ознаки верховенства. Проте таке верховенство не стосується всього населення країни, а відноситься тільки до членів відповідної політичної організації та осіб, що їй співчують;
- ✓ атрибуту державної влади є її територіальна організація, а політична влада, влада будь-якої партійно-політичної ідеології може виходити за межі однієї країни;
- ✓ альтернатива державної влади – безвладдя, альтернатива політичної влади – влада опозиції, іншої ідеї;
- ✓ мета державної влади – функціонування суспільства, мета політичної влади – перемога “наших”.

Ознаки, які характеризують публічну державну владу:

Володіє **суверенітетом** і правотворчістю, відділена від інших влад – церковної, партійної, від влад інших держав. Вона незалежна і має монопольне становище у сфері державного управління.

Здійснюється **спеціальним апаратом**, відокремленим від суспільства, для керівництва ним із застосуванням різних владних методів (примусу, насильства, заохочення й переконання).

Універсальність влади – поширює владні повноваження на все суспільство, її рішення обов'язкові для всякої іншої влади.

Публічність влади, тобто всезагальність і безособовість, що є виразом не приватної, особистої, а всезагальної волі.

Верховенство влади – юридично репрезентує загальнообов'язкову волю всього суспільства, наділена монопольним правом на видання законів, застосування примусу.

Об'єднує підвладних (народ, населення країни) за територіальною ознакою, створює **територіальну організацію підвладних**, державний кордон є межею поширення державної влади.

Легітимність і легальність влади. **Легітимність** означає, що влада закріплена юридично (конституційно), визнана народом країни; **легальність влади** – це юридичний вираз легітимності, функціонування влади в межах законів.

Політична влада – це вироблення і запровадження у життя політичних програм усіма суб'єктами політичної системи, а також різними неформальними угрупованнями; це домінування або прагнення до домінування інтересів одних верств над усіма іншими.

Державна влада – це публічно-політичні, вольові відносини, що виникають між державним апаратом і суб'єктами політичної системи суспільства на основі правових норм, з легітимним правом застосування примусу.

Політична влада нерозривно пов'язана з владою державною, знаходить у ній своє продовження. **Державна влада** – основний типовий спосіб здійснення політичної влади.

У будь-якій державі влада в загальному здійснюється в правовій формі, однак на деяких етапах розвитку людства в державах виникають авторитарні правління. Влада при цьому свідомо порушує правову форму, застосовує насильство, ігнорує вимоги законів. Авторитарна держава не знищує свободу підвладних, але й не забезпечує її гарантії, безпеку, захист власності. Залежно від забезпечення свободи підвладних, їх безпеки та захисту власності в теорії держави і права сформувалися концепції, кожна з яких висвітлює якусь одну групу рис держави і має в своїй основі певне раціональне підґрунтя і тому заслуговує на існування (*дет. див. праці В. С. Нерсесянца*).

У Святому письмі зазначено, що уся законна влада походить від Бога. Воля Всевишнього показується в кожному розпорядженні законної влади. Слухаючи тих, хто має владу над тобою, слухаєш Бога. Послух владі – акт найвищого логічного мислення. Лише якщо розпорядження влади примушують до чогось грішного, ти повинен відмовитися у послуху. Послух завжди буде вдаряти по твоїй людській гордині, якщо ти не зробиш його актом любові до Бога.

Сучасні концепції держави дуже різноманітні, що зумовлено:

складністю соціальної структури сучасного суспільства;

історичними особливостями розвитку тих чи інших країн;

різноманітністю методологічних підходів до певної проблеми;

існуванням країн різного ступеня розвитку та ін.

СУТНІСНІ КОНЦЕПЦІЇ ДЕРЖАВИ

Соціологічна держава

У соціологічній концепції держава визнається як найбільш дієва (найбільш сильна, верховна, суверенна) організація влади для населення, що проживає на визначеній території. Це організація публічної політичної влади будь-якого типу незалежно від форми і змісту. Сутність держави, за цією теорією, визначається як організоване насилля, як політична сила, яка не може бути обмежена правом і на свій розсуд встановлює міру свободи підвладних, допускаючи необмежену політичну владу.

На думку авторів цієї концепції, держава не має юридичної природи. Вона не може бути обмежена правом, держава як сила – первинна, а право (закони) – вторинне. Право, за цією теорією, є наказ держави, верховної влади, суверена своїм підвладним, це все те, що бажає верховна влада, волевиявлення суверенної влади. Держава, з позиції цієї концепції, – це абсолютна монополія сили, що передує закону. Її діяльність може бути регламентована законами, але закони для державної влади є не обов'язковими.

Різновидом соціологічної концепції є марксистсько-ленінська концепція держави. Сутність держави проявляється у класовому пануванні та класовому насильстві. Держава, на думку засновників, є машиною в руках панівних класів для придушення опору своїх класових ворогів.

Сучасні прихильники соціологічної концепції стверджують, що класовий, деспотичний характер влади характерний для початкових стадій розвитку держави, а для сучасних держав більш характерне прагнення влади до соціальних компромісів.

Анархістська концепція держави

Основна ідея анархізму полягає в необхідності створення суспільства, в якому максимально обмежуються можливості втручання держави в життя суспільства та особи, а також максимально підвищується роль населення в управлінні суспільними справами. У зовнішніх відносинах на державу має покладатися лише забезпечення оборони країни і підтримання необхідних зв'язків з іншими державами. Усередині країни функції держави повинні зводитися лише до прийняття невеликої кількості законів, положення яких мають виняткове значення для існування і розвитку країни, а також до забезпечення їх неухильної реалізації. Усі інші внутрішні питання мають вирішуватися населенням безпосередньо (шляхом референдумів, зборів) чи органами місцевого самоврядування.

Легістська держава

Держава визначається як оформлений законами апарат політичної влади. Ця теорія виникла у Німеччині в другій половині XIX ст. і розвинута Г. Кельзенем. На думку авторів, не державна влада творить закони, а навпаки, закони створюють державу. Фактично держава ототожнюється з приписами конституційного, кримінального, адміністративного законодавства, законодавства про судоустрій незалежно від його змісту. Державою вважається все те, що визначають закони про монарха, президента, уряд, суд, прокуратуру, поліцію, про інші інститути влади. Законна форма є невід’ємною рисою державної влади. Легістська концепція абстрагується від фактичних політичних відносин і представляє державу як законодавчі приписи про владу. Те, що державна влада в дійсності може функціонувати за межами регламенту, встановленого законом, легістською концепцією не береться до уваги.

Концепція “держава – соціальний арбітр”

Суспільство неоднорідне, і тому на цій основі можуть виникати різні конфлікти. У таких випадках держава виступає як арбітр, вирішуючи конфлікти, вона ліквідує суперечності у суспільстві. Тут держава виступає як організований примус.

Деспотична держава

Держава розглядається як організований примус, включаючи насилля. Вона не обмежується свободою підвладних. Деспотична влада не обмежує себе законами.

Ліберальний підхід

Держава, за цією концепцією, – “нічний сторож”: не втручається в економічні і соціальні відносини, у керівництво економікою і культурою тощо, а тільки встановлює “правила гри” – норми права, охороняє в суспільстві порядок та ін. Така держава максимально обмежена свободою підвладних і мінімально втручається в їх життя. Інститути влади орієнтовані на те, що громадяни як автономні суб’єкти здатні самостійно вирішувати свої приватні справи, і тому держава допомагає лише тоді, коли їм необхідний правовий чи судовий захист свободи, безпеки і власності. За такої організації держави влада не прагне перерозподілу національного бюджету на користь бідних за рахунок багатих.

Поліцейська держава

Поняття правової і поліцейської держави застосовується до реальних сучасних держав. Протилежністю правової держави є поліцейська держава. Це такий тип, де влада мінімально обмежена свободою підвладних. У такій державі закони дозволяють урядово-адміністративним (поліцейським) інститутам влади все, що грубо не порушує права людини. Влада у поліцейській державі постійно прагне вирватися з правових рамок. Закони тут певною мірою обмежують права людини, мотивуючи це необхідністю захисту моральності, державної безпеки, суспільною корисністю тощо. Завдяки цьому поліцейські органи втручаються в сферу мінімальної невід'ємної свободи. Типовими є неправові, хоча й законні, обмеження свободи думки, свободи пересування, недоторканності житла, особистого життя, свободи створення політичних партій та інших громадських організацій і участь у них, свободи зборів і маніфестацій, а також свободи підприємництва. Зокрема, деякі свободи не забороняються (збори і маніфестації), але для їх проведення потрібні дозволи адміністративних органів. У сфері підприємництва влада дозволяє, регулює, контролює, ліцензує діяльність приватних осіб. Поліцейська держава зводить до мінімуму дію принципу “не заборонено те, що дозволено”. Поліцейська держава більш-менш ефективно захищає свободу, безпеку і власність від посягань приватних осіб, але не від поліцейського втручання. Для таких держав характерне збільшення чисельного складу поліцейського апарату.

Правова держава

Це ідеал, ідеальний тип держави, в якій влада максимально обмежується правом. Вона передбачає високий рівень розвиненості права і державності. Така держава – це форма інституціонального буття і здійснення свободи людей в їх соціальному житті. У такій державі неодмінно панують закони, які виражають волю всього або більшості населення і неухильно виконуються всіма учасниками суспільного життя (в першу чергу, державними органами). Громадяни правової держави мають високу правову культуру та правосвідомість, юридичні знання. Влада обов'язково чітко поділяється на законодавчу, виконавчу та судову. Основне призначення держави – забезпечення реалізації, охорони та захисту основних прав людини, її свободи і безпеки.

Правова держава – це політична організація суспільства, в якій право обмежує і підпорядковує собі державну владу, а основні права особи і її соціальна безпека є змістом свободи, закріпленої в законах; це підґрунтя громадянського суспільства. Тільки існування розвиненого, стабільного **громадянського суспільства** надає можливість створити правову державу.

Виходячи із можливості існування у громадянському суспільстві різних суперечливих інтересів, **ідея держави** проявляється як забезпечення всезагального інтересу, як інституція гарантування й захисту прав людини.

Правова держава – це публічно-правовий союз народу, заснований на праві як легітимованих суспільством нормах та політичній відповідальності держави перед народом за свою діяльність, державна влада в якій здійснюється за принципом дотримання прав і свобод людини та громадянина, верховенства права, поділу влади, інституціоналізації та юридичної форми діяльності органів державної влади, їх посадових та службових осіб (А. П. Засць) (дет. див.: М. Кравчук “Теорія держави і права (опорні конспекти)” (2014).

За твердженням професора П. М. Рабіновича, загальні **ознаки правової держави** доцільно поділити на:

соціально змістовні

формальні

Сучасні вітчизняні і закордонні концепції правової держави сходяться на тому, що:

правовою може вважатись тільки та держава, яка в своїх відносинах з громадянами погодилася з таким ступенем самообмеження, при якому загальне благо і благо кожної окремої особи утворює гармонійне ціле. При цьому зв'язаність держави “суб'єктивними інтересами” не повинна вступати в суперечність з правом законодавчої влади і підконтрольного їй уряду у здійсненні “об'єктивних інтересів”.

Серед ознак правової держави слід окремо відзначити:

→ **принцип верховенства закону** в усіх сферах життєдіяльності держави і суспільства. Зміст цього принципу охоплює дві сторони.

← *Перша* полягає в тому, що особі дозволено все, що прямо не заборонено законом. Особа при цьому стає найвищою цінністю. Ці відносини мають визначатися тенденцією до самообмеження влади держави над особою, пріоритетом її інтересів перед усіма іншими цінностями.

→ *Друга* – в тому, що в правовій державі найвищим принципом є безумовне підкорення усього і всіх закону. Логічним продовженням цієї мети стає принцип, відповідно до якого держава, її органи і посадові особи зобов'язані діяти у повній відповідності із законом.

→ **принцип науково обґрунтованого розподілу державної влади.** Суть цього принципу полягає не тільки в розподілі функцій, а у взаємодії всіх гілок влади і в їхній рівності. Принцип розподілу влади є основною умовою забезпечення незалежності судової гілки влади у правовій державі. Без цього суд буде відчувати тиск з боку двох інших гілок, а тоді не буде й мови про верховенство закону і права, а отже, і про існування правової держави.

→ **правосвідомість і висока правова культура громадян** є важливим фактором побудови правової держави. Правова культура формується тоді, коли в суспільстві достатньо юридичної інформації, доступної для широкого використання. Тут потрібні не поодинокі акції, а система знань про державу і право.

→ **принцип неухильного і загального виконання законів та підзаконних актів** усіма учасниками суспільного життя і, в першу чергу, державними органами.

→ **принцип панування законів**, які виражають волю всього або більшості населення, в яких закріплені основні права та свободи людини.

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО:

це свого роду соціальний простір, в якому люди взаємодіють між собою незалежно від держави. Самореалізація індивідів і колективів відбувається через такі інститути, як сім'я, церква, засоби масової інформації, різного роду громадські об'єднання.

це панування дійсного життя людей на протигагу штучності, умовності, формальності й бюрократичності державницького стандартного, офіційного його шару; це культ свободи, на відміну від необхідності, вимушеності дотримування встановленого владою порядку.

це суспільство, емансиповане від держави, царина спонтанного самовияву вільних індивідів і добровільно сформованих асоціацій та організацій громадян, яка захищена законом від прямого втручання і доцільної регламентації з боку органів державної влади. Воно втілюється у приватному житті громадян, в існуванні вільного ринку, у безперешкодному поширенні духовних, релігійних, моральних, національних цінностей, у визнанні особи як вищої цінності суспільства.

Громадянське суспільство починає зароджуватися на певному етапі суспільного розвитку та є продуктом природного історичного процесу, який передбачає гармонійний розвиток таких елементів цивілізації, як природа – суспільство – людина. Людство на певному етапі свого розвитку не могло не прийти саме до громадянського суспільства, соціальна та політична організація якого найбільшою мірою служать інтересам і проблемам конкретної людини. Отже, **громадянське суспільство** постає бажаною, а на деяких етапах розвитку необхідною, формою співжиття людей, які зацікавлені у впорядкованості відносин, захищеності інтересів та можливості впливати на вирішення проблем особи.

Відмінність ознак і цінностей держави і громадянського суспільства можна відобразити таким чином:

Громадянське суспільство	Держава
природні права людини визнаються домінуючими, а поведінку регулюють, як правило, норми моралі;	встановлює загальнообов'язкові правила поведінки і забезпечує їх виконання навіть у примусовому порядку;
економіка – основна сфера діяльності;	державна політика;
приватне життя;	публічне життя;
свобода.	обов'язок.

Щодо проблеми взаємодії громадянського суспільства та держави у науковій літературі існує кілька напрямків:

По-перше, громадянське суспільство розглядається як загальний елемент людського суспільства, який охоплює і поняття держави, тобто домінує над державою.

Інший напрямок розглядає безпосередньо взаємодію і висуває концепції переважаючої ролі держави, рівного партнерства, пасивної ролі громадянського суспільства.

Наступний підхід – це відведення громадянському суспільству ролі посередника між державою і особою.

З четвертої точки зору, громадянське суспільство – окремий елемент суспільної структури, що за своїм значенням посідає таке ж місце, як і держава. При цьому обидва утворення можуть розглядатися як рівноправні партнери, які взаємодіють і впливають один на одного, або як антагоністичні структури, розв'язання суперечностей між якими є основою суспільного розвитку, або ж як нейтральні у відношенні один до одного елементи.

З позицій ще однієї точки зору, держава носить тимчасовий характер. Утвердження постулату про швидке відмирання держави з поступовою заміною її суспільним самоуправлінням призвело б до знищення громадянського суспільства.

Здійснюючи
політичну владу
в громадянському
суспільстві, держава:

підпорядковує свою діяльність служінню цьому суспільству,

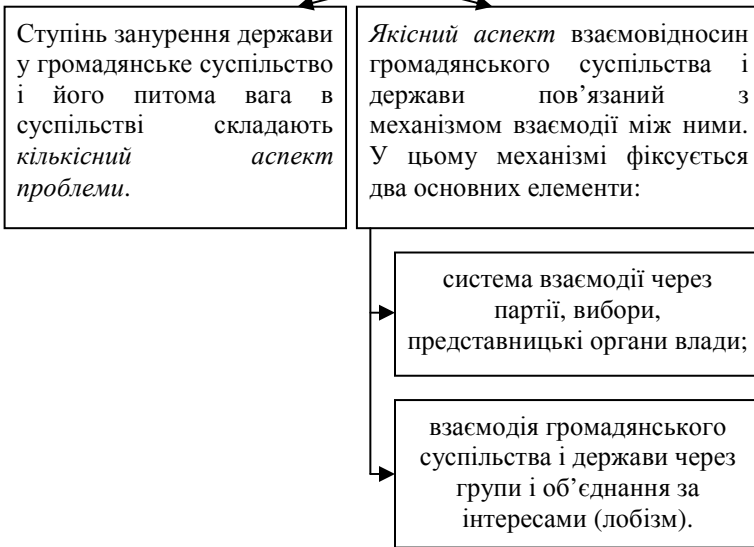
забезпечує рівні можливості для всіх людей у всіх сферах їхньої життєдіяльності на засадах соціальної справедливості, гуманізму та милосердя,

не втручається в особисте життя людини і громадянина,

регулює соціальні відносини в межах чинної конституції, законів та інших нормативно-правових актів.

Громадянське суспільство є запорукою “стримування” держави, контролю над владою, важливою складовою поділу влади поряд з її “гілками” через те, що держава, влада завжди тяжіє до абсолюту. Адже світова та вітчизняна історія багаторазово доводила той факт, що подібно до того, як стрілка компасу тяжіє до півночі, так і держава проявляє тяжіння до посилення своєї влади. Посилаючись на різні причини, держава століттями обмежувала чи стримувала самостійність інших складових частин політичної системи, якщо суспільство не змушувало її до зворотної дії – додержання і захисту прав людини. Суспільство однозначно потребує, щоб існували важелі “противаг” щодо держави. Порушення балансу між державою та громадянським суспільством призводить до політики *етатизму* – надмірного втручання державних органів влади у справи суспільства, дріб’язкової бюрократичної опіки і регламентації суспільного життя, обмеження прав і свобод особистості.

Виділяють *кількісний* і *якісний* аспекти відносин між громадянським суспільством і державою.

Однією з головних ознак громадянського суспільства є відокремлена від держави структура суспільства, яка складається з різноманітних асоціацій, добровільних об'єднань людей, тобто, простіше кажучи, недержавних організацій у широкому значенні цього терміна.

За своєю сутністю термін “недержавні організації” можна застосувати до будь-якої організації, яка не є частиною державної структури. У такому розумінні даного терміна вважаються недержавними і “традиційно” недержавні громадські організації (групи захисту прав громадян, організації, що здійснюють соціальні послуги, освітні ресурсні центри, екологічні організації тощо) і такі громадські об'єднання, як політичні партії, профспілки, спортивні клуби, релігійні установи, бізнесові об'єднання тощо.

Важливе значення у процесі розвитку громадянського суспільства мають *відносини громадських об'єднань з державою*, які більш доречно називати взаємовідносинами. Охарактеризувати вичерпно відносини громадських об'єднань з державними установами доволі складно, але у науковій літературі сформувалося з цього приводу декілька думок:

Перший і доволі розвинутий **тип** відносин громадських об'єднань з державними установами як місцевого, так і національного рівня характеризуються певною взаємною зацікавленістю. Тобто громадське об'єднання забезпечує громадську підтримку певним діям держави в обмін на пільги для своїх членів. Державні рішення, що приймаються всупереч інтересам такого об'єднання, можуть наштовхнутися на відкритий опір з його боку.

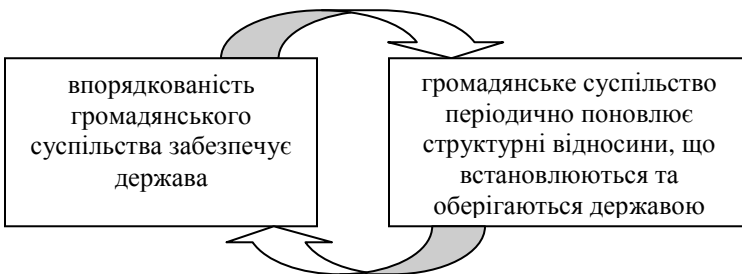
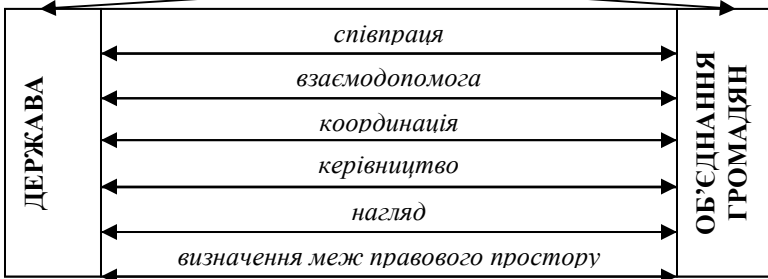
Другим типом відносин є модель, що широко використовується на пострадянському просторі для створення владою "офіційних", конструктивних політичних партій, рухів і профспілок за допомогою так званого адміністративного ресурсу. Їх визначальною рисою є контрольованість з боку влади та підпорядкованість діяльності потребам державних установ і державної політики.

Третій тип, що поступово розвивається, – це так званий "цивілізований" тип відносин громадських організацій з державними установами. Співробітництво або опозиція, консультування або навіть протистояння відбуваються відкрито й винятково в межах правового поля України. Співпраця з громадськими об'єднаннями може зробити реформування більш ефективним і прозорим.

Співробітництво з громадськими об'єднаннями дозволяє опрацьовувати інноваційні механізми взаємодії держави з громадськістю та форми державної інформаційної підтримки процесів і реформ, отримувати детальну та актуальну інформацію про хід реформ в Україні. Можливість залучення недержавних іноземних чи вітчизняних фінансових ресурсів для виконання окремих заходів використовується для підтримки співробітництва держави з громадськими об'єднаннями.

Нині громадські об'єднання перебувають на шляху до того, щоб стати однією із найефективніших артерій взаємодії держави і суспільства та важливим інструментом стабілізації трансформаційних процесів, що відбуваються в ході реформ. Але для забезпечення належного місця в суспільстві громадські об'єднання України потребують підтримки з боку держави та міжнародної спільноти.

Взаємозв'язок держави і об'єднань громадян:

Історія знає різні форми державних режимів, та для громадянського суспільства на рівні політики характерна лише демократична форма існування. Саме демократія є інструментом впливу громадянського суспільства на державу. Так, науці відомі демократичні вибори органів державної влади – це короткі періоди безроздільного домінування громадянського суспільства над державою. Результатом є оновлена держава, здатна протягом певного періоду знаходитись у відносній гармонії з громадянським суспільством. Чим розвиненіше громадянське суспільство, тим ширша основа виникає для демократичних форм держави. І навпаки – чим менш розвинене громадянське суспільство, тим імовірніші авторитарні і тоталітарні режими. На думку Е. Арато та Д. Когена, авторитарна і тоталітарна влади взагалі виключають можливості існування громадянського суспільства.

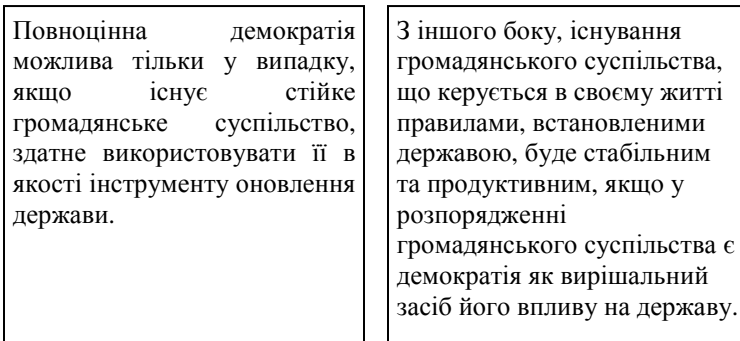
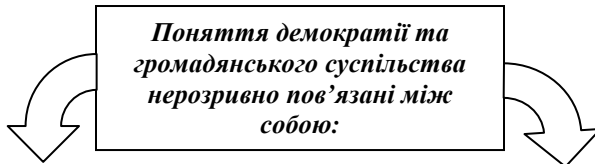
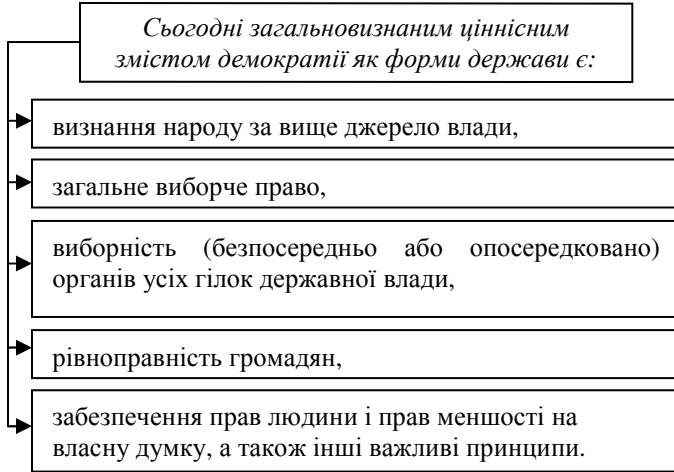
Демократія

зароджується в давньогрецькому демократичному суспільстві на певній системі ідеалів та цінностей, основними складовими яких є свобода, рівність, суверенітет народу, права людини тощо. З тих давніх часів і до сьогодні поняття “демократія” залишається предметом незгасного інтересу вчених, політиків, громадян. Особливо гостро проблема демократії постала перед країнами, які здійснюють модернізацію суспільства, перехід від авторитарно-бюрократичних режимів до ефективних форм демократії, громадянського суспільства.

“Демократія”

(походить з грецької мови “*demos*” – “народ”, “*kratos*” – “влада”)

народовладдя, що виходить з організації та функціонування державної влади на засадах визнання народу її джерелом і носієм, ґрунтується на прагненні забезпечити справедливість, рівність і добробут усіх при розв’язанні проблем і питань суспільного врядування.

Цей зв'язок демократії з розвинутим громадянським суспільством є ключем до розуміння демократії та пояснення того, чому в країнах, де держава не має в якості протидії собі стійкого громадянського суспільства, демократія виявляється неефективною, а іноді навіть шкідливою.

Стосовно оцінки міцності громадянського суспільства в Україні в США відбулася науково-практична конференція “Громадянське суспільство в Україні” (2003 р.). За виступами українських та американських політологів і правників можна стверджувати, що громадянське суспільство народжується тоді, коли тоталітарний режим переходить у завершальну стадію свого існування і вже не здатний на масові репресії. Будучи інтелектуальним опонентом держави, воно змушує її орієнтуватися на громадські інтереси, громадську думку в головних аспектах внутрішньої та зовнішньої державної політики.

За оцінками спеціалістів, Україна порівняно з Росією і Білоруссю виглядає більш демократичною країною, громадянське суспільство більш життєздатне, ніж в Росії, опозиційні партії – кращі, медіа – об’єктивніші. Безумовно, ситуація в Україні не ідеальна, але громадянське суспільство не дало главі держави створити керовану демократію.

Визначальним етапом у ствердженні демократії і захисту гідності українців стала Революція Гідності 2013–2014 рр.

*Революція 2013–2014 рр., за твердженням А. Хохолкіна, – це не протистояння Заходу й Сходу, України й РФ – це протистояння між тими, хто має Гідність, і тими, хто не тільки не має її, а й взагалі не розуміє, що це означає. Адже **гідність**, за визначенням науковців, – це поняття моральної свідомості, яка виражає уявлення про цінність усякої людини як моральної особистості, а також категорія етики, яка означає особливе моральне ставлення людини до самої себе і ставлення до неї з боку суспільства, в якому визнається цінність особистості.*

Україна заплатила надзвичайно високу ціну, щоб гідність, за його переконанням, була першою із чеснот для посадовців в Україні. І хоча російська агітмашина називає тих, хто був на Майдані – усіх без винятку – нацистами, сьогодні можна сказати, що певні якісні зміни вже є. А політикам варто пам’ятати, що народ не припуститься помилок 2004-го й вимагатиме від них гідності кожного дня і якщо хтось захоче позбавити українців гідності, то вони зможуть себе захистити як не в суді, то на вулиці, співаючи гімн України (дет. див.: “Українська правда” від 16 січня 2015 р.).

Громадянське суспільство не запроваджують законом, нехай навіть і основним у державі, воно виникає, формується спонтанно у суспільній історії шляхом суверенізації життя особистостей та громад. Держава ж певним чином регламентує діяльність інституцій громадянського суспільства, підтримуючи їхній розвиток або гальмуючи його.

На думку авторів монографії **“Правові системи сучасності. Глобалізація. Демократизм. Розвиток”**, ідею побудови соціально відповідальної держави більш вдало висловив М. Грушевський, в якій стверджується, що актуальне завдання української демократії – соціалізувати державу і заразом удержавлювати соціальне життя в широкому значенні цього слова. Українська держава має стати Паладіумом демократичних свобод, бути головним гарантом таких соціальних і моральних цінностей, як добробут “робочих людей”, суспільна злагода, соціальна справедливість, злагода людей всіх національностей, право людини на власний етичний шлях.

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ МЕХАНІЗМУ СУЧАСНОЇ ДЕРЖАВИ

За висновками світових вчених, *характерними рисами сучасних суспільних відносин є їх гуманізація і глобалізація. Головним політичним аспектом глобалізації є трансформація державного суверенітету та певне послаблення національної держави. У найближчій перспективі держава буде пов'язана в значній мірі з інформаційно-комунікативним середовищем. Розвиток демократії та інформаційних потреб суспільства, з одного боку, та технологічна еволюція, з іншого, стануть запорукою зміни організації та функціонування механізму сучасної держави у сфері електронного урядування. Значний сегмент чиновників буде замінено ефективними алгоритмами (програмними продуктами), які дозволять не тільки подолати корупцію, а й спростити і прискорити процес функціонування механізму держави. Електронне урядування зробить більш відкритою роботу державних органів. Кожен громадянин отримає можливість відстежувати події в діяльності державної влади, знати про їх плани роботи, вступати у взаємодію з ними без черг і зайвої бюрократії. Автоматизація роботи з документами забезпечує відслідковування долі його заяви, пропозиції, скарги, вимоги. Це новий рівень професіоналізму, новий підхід до виконання обов'язків. Офіційна державна установа перетасе бути стуктурою, де зникають всі вияви громадської активності. Отже, це відкритість, прозорість діяльності органів державної влади, економія часу та матеріальних ресурсів, підвищення якості адміністративних послуг (дет. див.: В. Сумутін “Перспективи організації та функціонування сучасної держави”).*

ОПОРНИЙ КОНСПЕКТ № 4

Порівняльне правознавство

1. Загальнотеоретична характеристика порівняльного правознавства: поняття, склад.
2. Виникнення та основні школи порівняльного правознавства.
3. Особливості предмета порівняльного правознавства, його об'єкти та значимість для юридичної теорії і практики.
4. Сутність, значимість та зміст правових систем сучасності. Плюралізм категорії “правові системи”.
5. Функції правових систем сучасності, принципи їх реалізації.
6. Поняття типу (сім’ї) правової системи.
7. Загальна характеристика класифікацій правових систем світу.

Утвердження властивих капіталізові ринкових відносин суттєво розширило контакти між державами загалом, а також між їх органами, громадськими організаціями та громадянами. Значно зросли міжнародні зв'язки, що призвело до виникнення практичної потреби у вивченні іноземного законодавства та його порівняння з національним правом.

ТОМУ

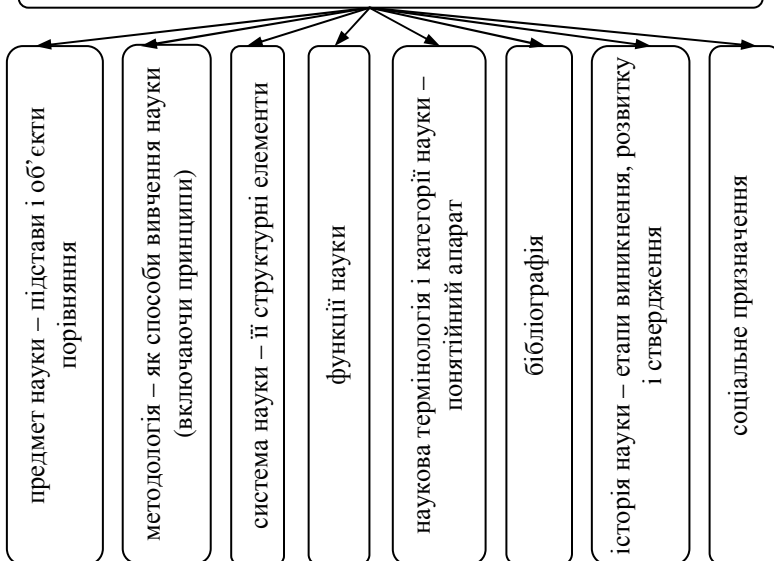
Відбувались дискусії щодо того, чи розглядати порівняльне правознавство як самостійну галузь правознавства чи як порівняльний метод, що використовується цією наукою. Поступово науковці відмежували порівняльне правознавство від історії, теорії, соціології права та філософії права в більш-менш самостійну наукову дисципліну. Почали виникати спеціальні наукові товариства і асоціації порівняльного правознавства (Франція, 1869 р., Англія 1898 р.).

ОТЖЕ

Ці дискусії склали основу перших праць з порівняльного правознавства, які виникли в різних країнах, і саме тому починають проводитись міжнародні конгреси, присвячені проблемам порівняльного правознавства, перший з яких відбувся у 1900 р. у Парижі. У розвинутих країнах порівняльне правознавство як окрема навчальна дисципліна стає обов'язковим для вивчення предметом у програмі юридичної освіти. Створюються спеціальні кафедри компаративістського (порівняльного) напрямку.

Порівняльне правознавство чи юридична компаративістика (лат. “comparativus” – “порівняльний”) – наука, що займається дослідженням загальних і специфічних закономірностей виникнення, розвитку і функціонування сучасних правових систем світу.

Склад порівняльного правознавства як самостійної науки:

На сучасному етапі юристи-компаративісти, на думку проф. В. В. Копейчикова та інших вчених, прагнуть вирішити три **основних комплекси проблем**:

загальнотеоретичні питання порівняльного правознавства: його предмет, цілі, функції тощо;

порівняльні дослідження основних правових систем сучасності;

порівняльні дослідження у межах галузевих юридичних наук.

Школи або напрямки порівняльного правознавства

Порівняльно-історичне правознавство:

виникло першим, було дуже впливовим у Німеччині та Росії. Цей напрям сформувався під дією історичної школи права, і тому в ньому під порівняльним правознавством розумілася загальна порівняльна історія права. Зіставляючи різні правові системи в різних історичних умовах, представники цього напрямку обґрунтовували ідею виникнення і розвитку права в кожній державі безпосередньо із “народного духу”, незалежно від будь-яких зовнішніх чинників. На основі цього посилення формулювався висновок, що правовий розвиток у кожного народу, у кожній державі відбувається своїм, не схожим і не залежним від інших народів і держав шляхом. Отже, історичний напрям від порівняння правових систем фактично перейшов до їх протиставлення, а тому не сприяв взаєморозумінню і зближенню різних народів.

Історично-філософська школа:

виникла пізніше, у рамках цього напрямку зарубіжне законодавство розглядалось не тільки як об'єкт вивчення і пізнання, а й як дієвий інструмент вдосконалення національного законодавства. Представники цього напрямку вважали, що будь-яке історичне дослідження, яке не наводить формулювання понять, за суттю є поверхове заняття для розваг. Історія – не тільки знання минулого, це й вивчення сучасного. Власне минуле повинно допомагати розкриттю процесів послідовного розвитку поняття права і пов'язаних з ним явищ. Історія права у кожній нації розглядається як певна стадія універсального для всіх народів розвитку права, яке визначається як елемент цивілізації. Воно може ефективно здійснювати свої функції лише тоді, коли відповідає вимогам культури даного часу. Отже, ця школа в порівняльному правознавстві була зорієнтована на ідею загальності у розвитку права різних народів, а тому підтримувала тенденції їх зближення.

Школа порівняльного законодавства:

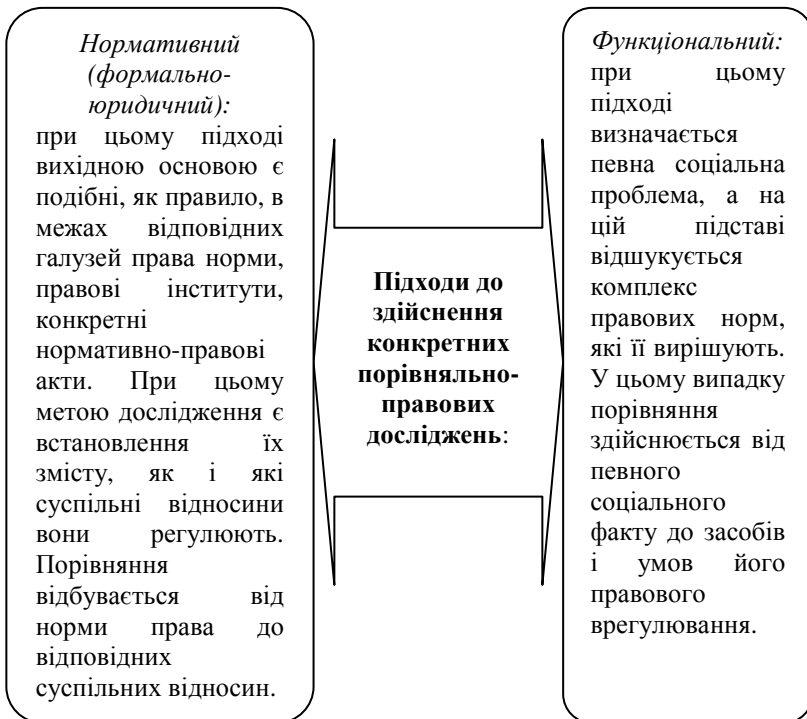
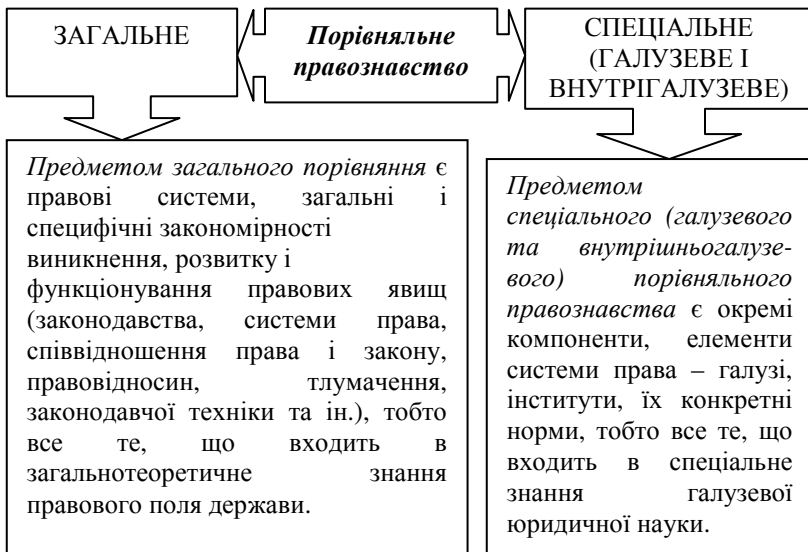
виникла, виходячи з позитивістського праворозуміння, була зорієнтована не на розгляд права взагалі, а на вивчення конкретних правових норм та інститутів. Відповідно і мета їх розгляду полягала у формулюванні конкретних висновків і рекомендацій, спрямованих на удосконалення національного законодавства.

Школа “Вільного права”:

виходила із спільності еволюції правових систем, які належали до однієї і тієї ж цивілізації, із аналогії у вирішенні конкретних юридичних проблем, спорідненості певних правових інститутів. В основу цієї школи було покладено розроблення ідеальних типів, зразків певних правових інститутів, а пізніше в окремих сферах приватного права – намір створити загальне право всього людства. Ці ідеї створення "світового права ХХ століття" підтримувались і міжнародними організаціями – аж до Ліги Націй. Було підготовлено ряд проектів “загальних законів”, серед яких найвідомішим є франко-італійський проект “Кодексу зобов’язального права” (1929 р.), що був результатом співробітництва провідних юристів цих країн і мав за мету зближення правових систем Франції та Італії.

Предметом порівняльного правознавства

є загальні та специфічні закономірності виникнення, розвитку і функціонування правових систем світу в їх порівняльному пізнанні. Це означає, що предмет порівняльного правознавства як самостійної науки не тільки включає процес порівняння окремих нормативно-правових актів, галузей права чи інститутів, а охоплює загалом правові системи сучасності.

Значення порівняльного правознавства для розвитку юридичної науки та вирішення актуальних проблем суспільного розвитку вбачається, на думку проф. В. В. Копейчикова, у тому, що воно:

допомагає глибокому вивченню вітчизняного й зарубіжного права, філософському усвідомленню його змісту та шляхів розвитку;

сприяє взаєморозумінню між народами і створенню найбільш ефективних правових форм відносин у міжнародному спілкуванні;

дає можливість шляхом вивчення різних явищ правової дійсності вийти за межі національної правової системи і встановити конкретні правові проблеми інших країн і на різних етапах їх розвитку з метою врахування як позитивного, так і негативного правового досвіду;

забезпечує галузеві юридичні науки матеріалами, які сприяють формулюванню узагальнень та висновків з більш широких позицій, ніж це можна зробити, базуючись лише на національній правовій системі.

Порівняльне правознавство відіграє важливу роль в оновленні правової науки й у виробленні нового міжнародного права, яке відповідало б умовам сучасного світу.

Всі юристи повинні цікавитися порівняльним правознавством для того, щоб краще виконувати свої завдання. Поряд з юристами, які використовують порівняльне правознавство як метод, є також місце для компаративістів, які готують ґрунт для успішного використання порівняння в своїй роботі іншими. З розширенням найрізноманітніших міжнародних зв'язків виникла потреба навчити юристів розуміти своїх співрозмовників і бути зрозумілими для них, попередити юристів про труднощі, які можуть виникнути. Цим і пояснюється інтенсивний на сьогодні розвиток інститутів і курсів, де викладають **порівняльне правознавство**.

Найбільш детально і всебічно провела наукову розвідку правової категорії “правова система” вчений-правознавець Н. М. Оніщенко, яка своєрідно висвітила її поняття, зміст, ступінь, функції та структуру. У своїх працях вона стверджує:

Теоретична розробка концепції *правової системи* становить одне з першочергових завдань, від розв’язання якого залежить вирішення багатьох інших соціальних, економічних, політичних і правових проблем, зокрема питань, пов’язаних з мораллю, з трактуванням понять “правове життя”, “правові засоби”, “правова діяльність”, “правові процеси”, співвідношення права і правової системи, стабільність і динамізм правової системи. Концепція права є складовою частиною концепції правової системи.

Адаптація загальної теорії систем до дослідження проблеми *правової системи* дозволяє усвідомити її як комплексну інтегруючу категорію, що відображає всю правову організацію суспільства, цілісну правову дійсність.

Соціальна цінність *поняття правової системи* полягає в тому, що воно дає додаткові аналітичні можливості для комплексного аналізу правової сфери життя суспільства. Це новий, більш високий рівень наукової абстракції, інший зріз правової дійсності і, отже, інша площина її розгляду. Такий підхід дає змогу відобразити цілісну панораму правового простору, виявити кореляційні, субординаційні та інші зв’язки й відносини між цілим і його частинами, а також частин між собою.

Сучасну правову дійсність важко відобразити за допомогою старих, іноді досить вузьких конструкцій. Необхідні ширші комплексні конструкції, що дозволить проводити більш гнучкі й адекватні наукові операції, досягти більш високих рівнів узагальнення, абстракції. Одна з таких категорій – *правова система* – дає можливість аналізувати й оцінювати всю правову реальність загалом, а не тільки окремі її компоненти.

У *правовій системі* суспільства є комплексні категорії, які характеризують організацію і функціонування суспільства на правових засадах. Їх внутрішні взаємозв’язки настільки складні та багатогранні, що важко віднайти залежність і провести розмежування між ними: право, законність, правопорядок.

Сьогодні правова наука має широкий спектр дефініцій “*правова система*”, які залежать від елементного складу, співвідношення правової системи і права, правових відносин і юридичної діяльності. Основними з них є:

Ю. Тихомиров вважає, що поняття “*правова система*” представляє собою структурно-інтегрований засіб цілісного юридичного впливу на суспільні відносини. Як елементи системи він виділяє: по-перше, межі і принципи правового регулювання; по-друге, основні різновиди правових актів та їх об’єднань; по-третє, систематизуючі зв’язки, які забезпечують взаємодію всіх елементів і цілісність системи.

О. Зайчук визначає “*правову систему*” як єдину, стійку, динамічну сукупність, конституціональність явищ правового характеру і, перш за все, системи права, правосвідомості і правової діяльності, що відображають певний ступінь узагальнення юридичної дійсності.

Поняття “право” і “правова система” співвідносяться як частина і ціле. “*Правова система*”, на думку М. Магузова, є більш широкою реалією, що охоплює сукупність внутрішньо узгоджених, взаємопов’язаних, соціально однорідних юридичних засобів (явищ), за допомогою яких офіційна влада справляє регулятивно-організуючий і стабілізуючий вплив на суспільні відносини, поведінку людей (закріплення, регулювання, дозвіл, заборона, переконання і примус, стимулювання й обмеження, просвіта, відповідальність тощо). Це комплексна, інтегруюча категорія, що відображає всю правову організацію суспільства, цілісну правову дійсність.

А. Васильєв та інші співавтори включають до складу *правової системи* норми та інститути, принципи, юридичні установи, правову свідомість, правову культуру, правотворчість, правореалізацію, правопорядок.

П. Рабінович зазначає, що *правова (юридична) система* – це система всіх юридичних явищ, які існують у певній державі або групі однотипних держав, до складу якої входять: різноманітні правові акти і діяльність відповідних суб’єктів зі створення таких актів; різноманітні види і вияви правосвідомості; стан законності та його деформації.

О. Скакун під *правовою системою* розуміє комплекс взаємопов'язаних і узгоджених юридичних засобів, призначених для регулювання суспільних відносин, а також юридичних явищ, що виникають у результаті такого регулювання (правові норми, правові принципи, правова свідомість, законодавство, правові відносини, юридичні установи, юридична техніка, правова культура, стан законності та його деформація, правопорядок тощо). Інакше кажучи, це обумовлена об'єктивними закономірностями розвитку суспільства цілісна система юридичних явищ, які постійно діють у ході відтворення і використання людьми та організаціями, і в першу чергу державою, для досягнення певних цілей.

У своїх висновках Н. Оніщенко підкреслює, що багатозначність визначень *правової системи*, наявність різних тверджень, поглядів на цю категорію, специфічність авторських підходів свідчать про активну творчу розробку даної проблеми. Пошуки, які проводять вчені в цій галузі, – це помітний внесок у подальший розвиток юридичної науки, конкретний матеріал для використання в юридичній практиці.

При всій різноманітності характеристик *правової системи* все ж “вузьке” тлумачення є менш переконливим (*правова система* – це складне правове явище, яке вміщує в собі головні конструктивні елементи і похідні, за допомогою яких досягається кінцева мета правового регулювання), а найбільш правильним слід вважати “широкий” підхід, при якому повною мірою відображається вся правова організація суспільства в єдності і взаємодії всіх складових її компонентів.

Однак широке розуміння *правової системи* зовсім не означає, що потрібно включати ті елементи, які не є суто правовими (державні, соціальні органи, інститути, структури). Отже, широкий підхід до *правової системи* повинен мати визначені межі.

Із поданих вище дефініцій видно, що до *правової системи* входять також законність і правопорядок. З цього приводу авторка зауважує, що вказані явища скоріше можна назвати наслідками функціонування правової системи, показником їх ефективності або, навпаки, недосконалості (залежно від того, який рівень законності і правопорядку в країні). Законність і правопорядок – закономірний підсумок діяльності правової системи, що вказує на ступінь упорядкованості, стабільності суспільних відносин, який свідчить про ефективність дії правових інститутів. І в цьому з авторкою можна цілком погодитися.

Отже, на думку Н. М. Оніщенко, *правова система* – це об'єктивне, історичне закономірне правове явище, яке включає в себе взаємопов'язані, взаємозумовлені і взаємодіючі компоненти: право і втілююче його законодавство, юридичні установи і юридичну практику, суб'єктивні права і обов'язки, правовідносини, правову ідеологію тощо. Завдяки правовій системі держава здійснює визначений нормативний вплив на суспільні відносини (закріплення, регулювання, охорона, захист).

Такий погляд на *правову систему* дає можливість подолати вузьконормативне праворозуміння, розкрити структуру реально існуючої в суспільстві правової системи, її статус, усвідомити, що правове регулювання, соціальне життя права – не просто текст закону, а цілісний і складний соціальний механізм, який залежить не тільки від правових норм, а й рівною мірою – від правосвідомості, правової діяльності, правових відносин. Поза і крім правової діяльності, правових відносин, активності суб'єктів, немає і не може бути ні генезису, ні цілісності, ні функціонування будь-якої правової системи, тобто немає права як такого.

Поняття і сутність функцій правових систем сучасності

Нині найбільш ґрунтовно опрацьоване питання про значимість, сутність, зміст, принципи, функції **правових систем** у працях вченої-юриста Н. Оніщенко.

Для характеристики, пояснення і прогнозування діяльності сторони правової системи використовується поняття **“функція”** (лат. “functio” – “здійснення, виконання”) як напрям, предмет і зміст її діяльності. Саме у **функціях правової системи** реалізуються потреби суспільного розвитку, яким надається нормативний дозвільно-заборонний вираз у правових нормах.

На думку вченої, вищезначений термін використовується у різних значеннях. Деякі автори підкреслюють, що поняття **“функція”** виражає залежність або взаємозалежність між різними чинниками. Інші автори під **функцією** розуміють сукупність процесів, що мають місце у рамках об'єкта дослідження. Її також можна визначити як результат якої-небудь соціальної дії, процесу, явища. Слово **“функція”** означає сукупність усіх як очікуваних, так і виявлених наслідків, процесів, явищ, їх роль у суспільній системі. Найчастіше це поняття застосовується для позначення процесів, що здійснюються системою загалом.

Функції правової системи виражають її сутність, напрям впливу на суспільні відносини, потреба у здійсненні якого зумовлює необхідність існування правової системи як соціального явища. **Функція** виражає найсуттєвіші головні риси правової системи і спрямована на здійснення глобальних завдань на даному етапі розвитку.

Значимість та ознаки функцій

Н. Оніщенко підкреслює, що у своїй концепції В. Афанасьєв, як і інші вчені, відмічає, що саме **функції визначають** структуру, зміст системи, розподіл ролей, повноважень і відповідальності будь-якого органу системи, будь-якого працівника цього органу. **Система функцій** зумовлюється системою завдань **правової системи**. З урахуванням цього **правова система** – це функціонуюча структура, оскільки обмін, узгодженість її компонентів, їх взаємодія – це зміст і процес її функціонування.

Більшість авторів як суттєву **ознаку функцій** системи визнає те, що вони детерміновані інтересами, які, у свою чергу, визначають завдання системи.

Реалізація функцій правової системи в інформаційній формі забезпечує доведення до респондентів державних дозволів та заборон, даних про методи, засоби і шляхи досягнення суспільно корисних цілей. **Правова інформованість** членів суспільства – необхідна умова функціонування правової системи.

Однією з **форм реалізації функцій правової системи** є їх орієнтаційний вплив. Ця форма сприяє виробленню у громадян позитивних правових установок, які формують правову орієнтацію. *Правова установка* – це схильність особи до сприйняття норм права, його оцінки, готовність до здійснення дій, що мають юридичне значення.

Правова система має бути інструментом інтеграції та взаємодії елементів, сторін політичної, економічної та інших соціальних систем.

Види функцій правових систем сучасності

Поділяємо позицію авторів про визначення таких основних функцій правових систем сучасності: інтегративної, регулятивної, комунікативної й охоронної.

Головною і визначальною є **функція інтеграції** суспільства, об'єднання різних верств населення для досягнення певного рівня життя, реалізації певної важливості ідеї (стосовно, наприклад, України – побудова демократичного громадянського суспільства і правової, соціальної, демократичної держави) тощо. При цьому **правова система** шляхом взаємодії з суміжними соціальними системами – політичною, економічною, духовною та іншими – повинна діяти для досягнення основної мети: соціальної і національної злагоди і забезпечення інтересів, а також стимулювати поведінку і діяльність людей таким чином, щоб вони були солідарні з прогресивними загальнолюдськими демократичними принципами і нормами.

Інтегративна функція забезпечує об'єднання всіх правових інститутів з правовою поведінкою і правовою діяльністю в єдине ціле, їх взаємодію з іншими соціальними інститутами, які і дозволяють забезпечити цілісність соціуму. **Роль цієї функції** має постійно зростати в умовах трансформування українського суспільства, необхідності подолання криз, створення консенсусних стосунків соціальних груп, поєднання розвитку демократії з відповідальністю, підвищення довіри населення до держави, підтримання суспільного спокою і соціального миру.

Інтегративна

Регулятивна

Філологічний зміст назви цієї **функції правової системи сучасності** сам по собі вказує на її суть. Разом з тим, важко не погодитися з авторами монографії “Правові системи сучасності. Глобалізація. Демократизм. Розвиток” (за заг. ред. В. С. Журавського) щодо загальнотеоретичної характеристики цієї та інших функцій. Вони, зокрема підкреслюють, що **регулятивна функція правової системи** знаходить вираження у формуванні нормативної основи, нормативних взірців діяльності, їх включенні у масову і професійну правову свідомість і поведінку. Ця **функція правової системи** не тотожна правовому регулюванню. Їх подібність полягає у тому, що права система і правове регулювання є продуктами певного способу соціальної організації. Однак правове регулювання визначає через юридичні засоби і напрями спрямування суспільно корисної діяльності.

Регулятивний вплив правової системи становить найсуттєвішу особливість правового впливу, що охоплює всі сторони управління соціальними процесами – від регуляції окремих актів поведінки до координації всіх видів суспільно корисної діяльності шляхом використання економічних стимулів, запровадження більш досконалих систем управління, змін умов праці і побуту тощо. Разом з тим, регулювання є і упорядкуванням того, що вже склалося, апробовано на практиці та одержало суспільне визнання як соціальна цінність.

Регулятивна функція встановлює правила поведінки, забезпечує координацію соціальних взаємозв’язків суб’єктів права з метою закріплення і розвитку суспільних відносин, що відповідають інтересам суспільства, держави і окремих громадян.

Правова система забезпечує регулювання не тільки засобами встановлення обов’язків, заборон і дозволів, а й шляхом вироблення стимулів для суспільно корисної діяльності, створює передумови для розвитку цивільно-правової активності.

Правова система відіграє величезну і різнобічну роль у житті суспільства. І кожний її компонент окремо, і система загалом здійснюють свій примус (вплив) не тільки на суспільні інститути, а й на людину, її діяльність, поведінку.

Комунікативна

Комунікативна функція правової системи забезпечує одержання учасниками правовідносин інформації про позицію держави щодо необхідної, дозволеної чи забороненої поведінки. Соціальна життєдіяльність індивідуумів органічно пов'язана з одержанням, сприйняттям, засвоєнням і використанням такої інформації. Правова інформація є одним із різновидів соціальної інформації. За допомогою юридичних норм держава сповіщає учасників суспільних відносин про позицію держави щодо необхідної, дозволеної або забороненої поведінки.

Охоронна

Охоронна функція правової системи органічно пов'язана з інтегративною, регулятивною і комунікативною.

Соціальне **призначення охоронної функції правової системи** полягає в охороні загальнозначущих, соціально важливих політичних, економічних, культурних, національних, особистих та інших відносин, в їх недоторканості і відповідно до цього – у витісненні явищ, що перешкоджають цим суспільним відносинам. Вона визначається шляхом правового впливу на поведінку людей, що здійснюється відповідно до волі і свідомості суб'єктів, під загрозою санкцій, шляхом встановлення заборон і можливості практичної реалізації юридичної відповідальності. Цій меті відповідають такі правові засоби, як встановлення заборони здійснювати дії, що порушують права громадян, громадських організацій, держави, визначення охоронних юридичних фактів.

Суттєвою рисою охоронних правовідносин є те, що в їх рамках застосовуються засоби державного примусу, реалізується юридична відповідальність, яка саме і надає праву якості загальнообов'язковості, що забезпечується відповідними механізмами. При цьому необхідно розглядати в системі підфункції, що характеризують юридичну відповідальність: превентивну, репресивну та інформаційну. Вирішальне значення для здійснення юридичної відповідальності має її соціальне і юридичне обґрунтування, дотримання норм матеріального і процесуального права при її застосуванні.

Принципи правових систем сучасності

Важливим засобом забезпечення успішного функціонування **правових систем** є їхні **принципи**. Розвиток сучасного праворозуміння в напрямі **лібертаризації** по-новому визначає питання про роль і місце **принципів правової системи**. Це відправні, керівні засади, вимоги, що висуваються до учасників суспільних відносин із метою гармонійного поєднання індивідуальних, групових і суспільних інтересів. **Принципи** слугують критерієм оцінки рівня й ефективності функціонування правової системи (дет. див.: "Правові системи сучасності. Глобалізація. Демократизм. Розвиток" за заг. ред. В. С. Журавського).

Принципи сприяють консолідуванню всіх форм правової діяльності, формуванню правового мислення і культури, надають внутрішньої цілісності правовій системі, забезпечують зміцнення законності і правопорядку, гарантують реалізацію прав та інтересів українських громадян. Існує різноманіття їх визначень та класифікацій. При цьому загальним є **розуміння принципів** як широкого сформульованих нормативних виразів, відправних засад права, наділених нормативністю, особливою імперативністю. Вони розглядаються як вища оцінка правомірності вчинків людей. **Правові принципи** забезпечують виконання функції регулювання, відтворюються при реалізації норм права, в правозастосовчій діяльності, втілюються в правопорядку.

Правові принципи поряд із правовими нормами та інститутами виконують функцію систематизуючого чинника, забезпечують зв'язок і взаємодію між правовою системою та її компонентами, а також взаємодію між правовою системою та іншими, зовнішніми соціальними системами. При цьому слід враховувати, що **принципи правової системи** реалізуються не тільки в системі правових норм, а й у сфері правовідносин, на що звертає увагу А. Васильєв.

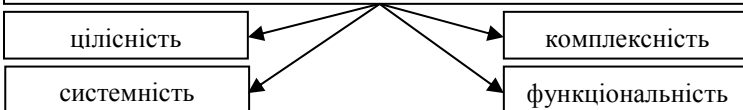
Принципи є нормативними основами права (позитивними зобов'язаннями), що покладені в його зміст, виступають як орієнтири його формування, відображають його сутність і основні зв'язки, які реально існують у правовій системі. У принципах зосереджений світовий досвід розвитку права, досвід цивілізації. Тому принципи права можна назвати ціннісним стрижнем правової матерії, своєрідним "вищим правом" (дет. див.: О. Ф. Скакун "Теорія держави і права (енциклопедичний курс)").

Н. Оніщенко зауважує, що значна частина населення, яка не знає досконало змісту конкретних приписів права, засвоює загальні вимоги права на основі розуміння **принципів** як соціальної цінності. Вчена підкреслює, що у своїй праці **А. Колодій** стверджує, що між **принципами правової системи** і нормами права існує органічна єдність, оскільки перші знаходять вияв у нормах права, а норми права, згруповані за ознакою єдності змісту, виражають певну ідею, надихають життям **принципи права**. На його думку, **правові принципи** відображають засади правосвідомості, передують створенню **правової системи** взагалі, системи і структури права зокрема. Тому правову реформу в Україні, від якої значною мірою залежить побудова правової держави і громадянського суспільства, необхідно розпочинати з оновлення, формування і реального запровадження **правових принципів**.

На думку вищевказаних авторів, **принципи права** покликані забезпечувати органічний взаємозв'язок правової системи, системи і структури права, норм права і правових відносин, єдність норм, інститутів і галузей права. Вони характеризують зміст і сутність права в концентрованому вигляді і демонструють, на яких підвалинах у ньому відображаються економічні, політичні і моральні відносини. **Принципи права** є синтезуючими засадами, об'єднуючими зв'язками, практичною основою виникнення, становлення і функціонування багатьох правових явищ, що стосуються також **правової системи** загалом.

Принципи права визначають правоутворюючу і правореалізаційну діяльність, координують функціонування механізму правового регулювання, виступають критеріями оцінки правомірності чи неправомірності дій соціальних суб'єктів, формують правове мислення і правову культуру, цементують систему і структуру права. Взаємодія всіх принципів сприяє існуванню і функціонуванню правової системи.

Визначальними організуючими принципами правової системи є:

**У зарубіжних наукових джерелах
визначається таке розуміння категорії
“принцип”**

Принцип як осноположна правда (істина), закон, доктрина або припущення.

Принцип як загальне правило або стандарт.

Принцип як сукупність моральних та етичних стандартів.

Принцип як визначена наперед політика або спосіб дії.

Принцип як правило або закон, що стосується функціонування природних феноменів або механічних процесів.

Принцип як основна або необхідна якісна складова або елемент, що визначає внутрішню природу або окремі характеристики поведінки.

Загальноприйнятим донедавна було у вітчизняній науці під *принципами права розуміти*: основоположне джерело, основне положення, вихідний пункт, передумову теорії, концепції, керівні ідеї, основні правила поведінки. При цьому вважалися принципами лише ті базові ідеї, які мали офіційне законодавче закріплення, містилися у змісті норм права. Водночас не визнавалися принципами права керівні ідеї правосвідомості, які “...отримали суспільне визнання і реалізацію у правовідносинах але не мали закріплення у нормативно-правових актах”.

Принципами європейського права вважають: автономність європейського права; примат права над національним правом; безпосередність застосування; принцип рівності (заборона дискримінації); принцип солідарності; принцип субсидіарності.

Європейські принципи права можна простежити через їх дію в адміністративному праві: на думку науковців, це принцип законності; можливість скасування (або відкликання) незаконного адміністративного акта; принцип недискримінації; юридичної визначеності; право на захист, принцип пропорційності; принцип поваги до фундаментальних прав людини та громадянина; принцип субсидіарності; принцип належного урядування (та управління); принцип оскарження фактів неналежного урядування; принцип прозорості (*дет. див.: А. Пухтецька “Європейські принципи адміністративного права”*).

Європейський *принцип субсидіарності* передбачає, що рішення у державі приймаються на найнижчому рівні, і верхні ланки управління вдаються до будь-яких дій тільки у випадку їх більшої ефективності за відповідні дії нижніх ланок. Цей принцип, ґрунтований на невторчання в діяльність людини її громад, є фундаментом законодавства ЄС і базовою вимогою Європейської хартії про місцеве самоврядування (*дет. див. О. Іжак*).

Загальні принципи права також складають основу правових систем, більшість вчених-юристів відносить до **них**:

✓ *принцип верховенства права*, яке у цьому розумінні означає офіційне визнання того факту, що право може існувати і поза інституціональною формою (нормативно-правовими актами) у такій формі, як: рівний і справедливий масштаб свободи, що відображається саме у принципах правосвідомості, які загальнозрозумілі і використовуються для саморегулювання суспільних відносин;

✓ *верховенство закону або точніше верховенство законності*;
✓ *точне і неухильне дотримання конституції, міжнародних договорів, законів і підзаконних актів*;

✓ *оптимальний вираз у нормативно-правових актах волі й інтересів народу, потреб суспільного розвитку*;

✓ *забезпечення внутрішньої збалансованості правової системи, її інтеграція і диференціація на відповідні елементи, узгодженість елементів у системі і структурі права*;

✓ *взаємовідповідність норм і правовідносин, юридичних прав і обов'язків тощо*;

✓ *юридична рівність перед законом і судом; свобода дій у рамках закону, передбачення законом можливості творчої самодіяльності суб'єктів права*;

✓ *справедливість, гуманність і демократичність законодавства і правосуддя; відповідність між скоєним правопорушенням і юридичною відповідальністю*;

✓ *презумпція невинуватості*;

✓ *неприпустимість бути суддею у власній справі*;

✓ *обов'язковість встановлення об'єктивної істини в юридичній справі*;

✓ *неприпустимість повторного покарання за одне і те ж правопорушення*;

✓ *юридична відповідальність тільки за встановлену вину; виключення видів покарання, що принижують людську гідність чи спричиняють фізичні страждання тощо* (*дет. див. праці А. Колодія*).

Попри вагому значимість всіх принципів права, базовим, основним із них є принцип **“верховенства права”**.

На думку вітчизняних вчених (*П. Рабінович*), **верховенство права**, інтепроване як пріоритетність у суспільстві насамперед прав людини, проявляється, зокрема, у закріпленні у конституційному та інших законах основних прав людини; панування у суспільстві й державному житті законів, які виражають волю більшості або всього населення країни, втілюючи при цьому загальнолюдські цінності та ідеали, у врегулюванні відносин між особою і державою на основі загальнодозвільного принципу “людині дозволено робити все, що не заборонене законом”, взаємовідповідальності особи і держави (дет. див.: *О. Л. Львова* “Верховенство права як принцип правової системи: проблеми теорії”).

Отже, у вітчизняній науці принцип “верховенства права” розуміється двояко: як принцип правової організації державної влади у суспільстві загалом, тобто як “верховенство права над державою”, коли він практично ототожнюється з засадами правової державності; і як співвідношення однорідних категорій – права й закону в регулюванні суспільних відносин, їхньої ролі в досягненні правопорядку, тобто як верховенство права над законом (дет. див.: *О. Копиленко* “Принцип верховенства права: проблеми теорії та практики”).

Запровадження доктрини верховенства права перетворює суд загальної юрисдикції з пасивного провідника букви закону на активного захисника свобод, прав, інтересів, у тому числі й від закону, якщо він суперечить конституційним або конвенційним нормам про права людини: «Суддя стоїть на сторожі права навіть проти законів». Саме принцип верховенства права дає можливість суддям судів загальної юрисдикції приймати рішення з урахуванням загальних принципів права: належної правової процедури, заборони дискримінації, добросовісного ставлення до виконання функцій, розумності, справедливості і т. ін., особливо коли йдеться про наявність оцінних понять у нормативно-правовому акті, який підлягає застосуванню (див. дет.: *В. Кампо* “Судова доктрина верховенства права: український досвід в європейському контексті”).

На думку С. Головатого, “*верховенство права*” необхідно розуміти як термін, придатний для передавання в узагальненому вигляді поєднання ідеалів і досягнутого на практиці юридичного досвіду стосовно принципів, інститутів, механізмів і процедур, які є істотно важливими для захисту особи від свавільної влади держави і які надають особі можливість мати людську гідність.

“*Верховенство права*” або “**правовладдя**” – це заперечення свавільної влади людини взагалі чи однієї, чи гурту, чи одного з політичних органів (скажімо, у вигляді диктатури парламентської більшості) тощо. Це – категоричне й однозначне заперечення будь-якого прояву свавільного й егоїстичного людиновладдя (дет. див.: С. Головатий “*Верховенство права, або ж Правовладдя: вкотре про доктринальні манієві вітчизняної науки*” (2010).

За твердженням багатьох вчених світу, “**верховенство права**” **включає формальну законність, демократію та індивідуальні права.** Термін “*верховенство права*” охоплює корпус фундаментальних принципів і цінностей, які разом надають законному порядку певної єдності і стабільності. “*верховенство права*” – це поєднання стандартів, очікувань і прагнень: воно вбирає у себе традиційні уявлення про індивідуальну свободу і природну справедливість і, загальніше, поняття про вимоги справедливості й чесності у відносинах уряду та громадян (дет. див.: Таманага Браян “*Верховенство права: історія, політика, теорія*”).

На думку Браяна Таманага, *верховенство права не може одночасно мати справи з усім, чого лише люди хочуть домогтися від держави. Постійна спокуса розуміти його саме таким чином є свідченням потужності верховенства права як символу, однак піддаватися їй не слід* (дет. див.: Таманага Браян “*Верховенство права: історія, політика, теорія*”).

Отже, цілком логічним є схвалення твердження С. Головатого, про концептуальну перевагу запровадження **ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА**, або ж **ПРАВОВЛАДДЯ**, яке дозволяє відійти від суто позитивістського тлумачення права як продукту вольових рішень вищих суб’єктів державної влади, наповнюючи це тлумачення більш гуманістичними елементами теорії природного права (дет. див.: С. Головатий “*Верховенство права, або ж Правовладдя: вкотре про доктринальні манієві вітчизняної науки*” (2010).

**Звертається увага й на інші
принципи правової системи**

Принцип цілісності і системності означає, що це складна, динамічна система з точним і цілеспрямованим впливом численних структурних елементів.

Принцип субординації і субпідпорядкування, кореляційних зв'язків структури правової системи означає не тільки наявність оформлених елементів як самостійних утворень, а й їх безумовну ієрархічну підпорядкованість та залежність.

Принцип упорядкованості й нормативності забезпечує об'єднання правових засобів у взаємопов'язані комплекси, в цілісну систему, що визнана і підтримується державою. Нормативність багато в чому залежить від фіксованості норми права, її загальної обов'язковості, владності, логічності.

Принцип справедливості й моральності містить у собі вимогу відповідності між практичною роллю різних суб'єктів права в житті суспільства і їх соціальним станом, їх правами і обов'язками, свободою і відповідальністю. Невідповідність у цих співвідношеннях оцінюється як несправедливість.

Для впорядкованого, стабільного, ефективного функціонування правової системи необхідний постійний контроль, який повинен бути повсюдним, загальним і універсальним. *Принцип підконтрольності* здійснюється суспільством, його структурами, державою і громадянами. Він є одним із засобів забезпечення законності, що виступає як визначальний інститут і правова основа народовладдя.

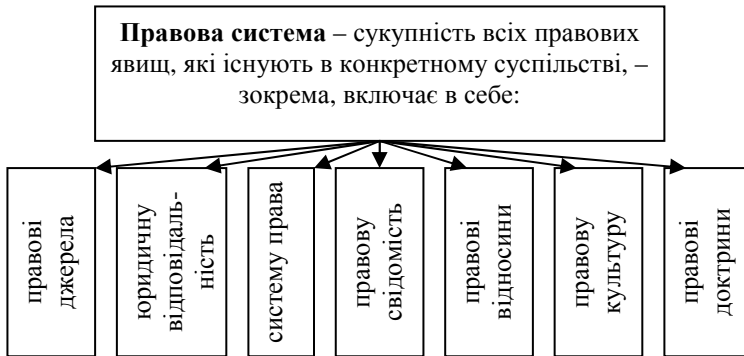
Треба підкреслити, що головна роль у висвітленні і конструюванні правових принципів, перш за все, належить юридичній науці і практиці, які за своєю природою покликані реагувати на зміни, що відбуваються у правовому середовищі, правовому житті.

Типологія (чи наука класифікації) правових систем – це вчення про типи правових систем.

Термін “**правова сім’я (тип)**” – це загальна теоретична конструкція правового змісту, що є результатом наукової класифікації (типології).

Сім’я правової системи (тип) – це сукупність національних правових систем держав, виділених на основі спільності загальних рис і ознак, що полягають у єдності закономірностей і тенденцій розвитку, домінуванні форм (джерел) і принципів права, систем права і законодавства, організації правових установ, насамперед судової системи, спорідненості правових категорій і понять.

Термін “**правова система**” виражає конкретно історичний, реально існуючий комплекс взаємопов’язаних юридичних засобів та явищ держави. У цьому понятті виражається узагальнююча теоретична модель (конструкція) суспільного явища правового змісту, яка функціонує легітимно.

Відмінності між правом різних країн значно зменшуються, якщо виходити не зі змісту конкретних норм, а з більш постійних елементів, які використовуються для створення, тлумачення, оцінки норм. Саме тоді виявляється наявність деяких типів, яких існує не так вже й багато. Тобто **можливе групування правових систем у сім'ї на підставі певних критеріїв**, але єдиної думки з цього питання немає. Одні вчені намагаються провести класифікацію, виходячи з концептуальних структур правових систем чи ієрархії різноманітних джерел права. Інші вважають, що класифікація не може ґрунтуватися на другорядних технічних властивостях і висувають на перший план тип суспільства, яке намагаються створити за допомогою права, чи місце права в рамках даного соціального устрою.

Але, на наш погляд, дискусії з цього приводу не мають особливого змісту, оскільки класифікації використовуються в дидактичних цілях, щоб виявити подібні і відмінні риси систем діючого права. Отже, кожна класифікація має свої переваги з огляду на те, що саме є основною метою дослідження.

Слід мати на увазі, що в будь-якому разі не може існувати закінченої правової чи іншої класифікації і будь-яка виокремлена правова сім'я неодмінно буде мати відносний характер, що проявляється:

у наявності в правових масивах одних сімей цілих інститутів, галузей і навіть правових систем, які відносяться за своєю природою і характером до інших правових сімей;

у відносному характері процесу поділу правових систем на правові сім'ї, що очевидно при їхньому аналізі. Взаємне переплетення норм, інститутів, правових традицій і культур різних правових сімей є природним і об'єктивним, особливо коли правові сім'ї належать або тяжіють до однієї цивілізації;

у впливі на класифікацію правових систем процесу конвергенції або зближення двох основних правових сімей – романо-германської та англо-американської, а також так званої рецепції американського права в Європі.

**Необхідність і важливість класифікації
правових систем пояснюється такими
причинами:**

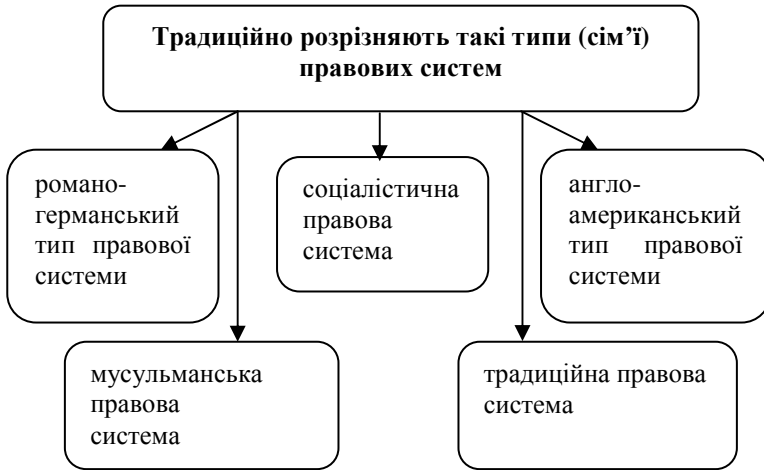
по-перше, суто *науковими, пізнавальними і освітніми*, адже всебічне пізнання правової картини світу потребує не тільки її загального розгляду, але і вивчення її окремими частинами, які охоплюють також схожі правові системи. Тільки глибоке вивчення останніх дасть чітку правову картину світу, яка адекватно відобразить реальну дійсність.

по-друге, *практичними цілями* – уніфікацією діючого законодавства і вдосконаленням національних правових систем. Класифікація правових систем за різними ознаками робить процес уніфікації динамічним і цілеспрямованим, дозволяє виявити недоліки і переваги конкретних правових систем, виробити практичні рекомендації для їх часткового вдосконалення чи повного реформування тощо.

Можна виділити **сукупність критеріїв**, за якими класифікують правові системи світу:

- ✓ спільність історичних передумов виникнення і послідовного розвитку правових систем, включаючи ступінь рецепції Римського права;
- ✓ тотожність основного юридичного джерела права (форми права) – нормативно-правовий акт, нормативно-правовий договір, судовий (адміністративний) прецедент, правовий звичай, релігійно-правова норма;
- ✓ єдність в структурі системи права і норми права;
- ✓ спільність принципів регулювання суспільних відносин;
- ✓ єдність юридичної техніки, включаючи термінологію, юридичні категорії, поняття, конструкції.

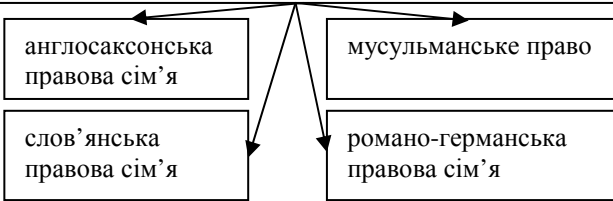
<i>Автор, критерії класифікації правових систем</i>	<i>Види правових сімей</i>
<p>РЕНЕ ДАВИД <u>ідеологічний критерій</u>: філософська, релігійна, культурна база, концепція правосуддя, доктрина; <u>юридико-технічний критерій</u>: джерела права, структура права, роль систематизації</p>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ романо-германська сім'я; ✓ англосаксонська сім'я; ✓ сім'я соціалістичного права; ✓ інші правові системи (мусульманське право, право Індії, правові системи Далекого Сходу, правові системи Африки і Мадагаскару).
<p>К. ЦВАЙГЕРТ, Х. КЕТЦ <u>правовий стиль</u>: історичне походження і розвиток правової системи; пануюча доктрина юридичної думки і її специфіка; специфічні правові інститути; правові джерела і методи їх тлумачення; ідеологічні фактори</p>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ романська сім'я; ✓ германська сім'я; ✓ скандинавська сім'я; ✓ сім'я загального права; ✓ сім'я соціалістичного права; ✓ право країн Далекого Сходу; ✓ сім'я ісламського права; ✓ сім'я індуського права.
<p>А. Х. САЇДОВ <u>формаційний, історичний і нормативний критерії</u>: історичні особливості; система джерел права; структура правової системи; спосіб виробництва</p>	<p><u>Буржуазний тип права</u>:</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ романо-германська сім'я; ✓ скандинавська сім'я; ✓ латиноамериканська сім'я; ✓ сім'я загального права; ✓ мусульманська сім'я; ✓ індуська сім'я; ✓ сім'я традиційного права; ✓ далекосхідна правова сім'я. <p><u>Соціалістичний тип права</u>:</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ радянська правова система; ✓ правова система соціалістичних держав Європи; ✓ правова система соціалістичних держав Азії; ✓ правова система Республіки Куба.

<i>Правові сім'ї</i>	<i>Критерії виділення</i>		
	<i>Історія</i>	<i>Джерела права</i>	<i>Структура права</i>
Сім'ї романо-германської правової системи	Формування під впливом Римського права і природно-правової доктрини; обумовлено спільністю культури європейських країн.	Нормативно-правовий акт – основне джерело права; другорядні – правовий звичай, судовий прецедент, нормативний договір; сувора ієрархічність системи джерел.	Поділ права на: відповідні галузі, інститути, приватне і публічне, об'єктивне і суб'єктивне; загальносоціальне, спеціальне-соціальне; абстрактний характер норми права.

Сім'ї англо-американської правової системи	Відсутність впливу Римського права; формування в процесі судового вирішення конкретних справ в Англії чи під впливом англійського права в інших країнах	Судовий прецедент як основне джерело права; допоміжна роль нормативно-правового акта як джерела права	Відсутність поділу права на приватне і публічне, а також галузевого поділу; казуїстичний характер норми права
Сім'ї мусульманської правової системи	Право формується як невід'ємна частина релігії	Нормативний характер релігійних текстів; допоміжна роль актів світської влади як джерел права	Відсутність чітко визначеного галузевого поділу через вплив релігії
Сім'ї традиційної правової системи	Формується з традицій, звичаїв, філософсько-етичних вчень	Звичай, зафіксований в нормативному акті чи рішенні суду	Структура системи права обумовлюється, як правило, впливом європейського права
Сім'ї правової системи соціалістичних країн	Формується, починаючи з соціалістичної революції 1917 р. в Росії; розповсюджується на всю східну Європу і деякі інші країни (Китай, Куба, Монголія та ін.)	Нормативно-правовий акт як основне джерело права	Відсутність поділу права на приватне і публічне; галузевий поділ права

На думку вченого-юриста О. В. Зайчука, всі правові системи поділяються на такі правові сім'ї:

Проф. О. Ф. Скакун пропонує свою класифікацію правових систем:

романо-германський тип правових систем, який поділяється на романську і германську;

англо-американський тип правових систем, всередині якого виділяють дві групи: англійське загальне право і американське право;

змішаний тип правових систем – виникає на межі злиття двох класичних правових систем (англо-американської і романо-германської), до яких належать північноєвропейські, латиноамериканські правові системи;

релігійно-традиційний тип, який поділяється на: релігійно-загальний; далекосхідний традиційний і звичаєво-общинний підтипи правових систем;

соціалістична правова система (Куба, В'єтнам, КНДР та ін.).

Правова система є фактором стабільності в суспільстві, несе в собі традиції, які забезпечують зв'язок з минулим, сьогоденням і майбутнім не тільки права і правової культури, а й культури суспільства загалом.

(див. праці Ю. М. Оборотова).

ОПОРНИЙ КОНСПЕКТ № 5

Романо-германська правова система

1. Виникнення і розвиток романо-германського типу правової системи.
2. Характерні риси сім'ї романо-германської правової системи. Поняття і структура права.
3. Системи та підсистеми права. Об'єктивне та суб'єктивне, приватне та публічне право.
4. Форми (джерела) права у країнах романо-германської правової сім'ї.
5. Місце та роль закону як джерела права в романо-германській правовій системі.
6. Звичай у романо-германській правовій системі.
7. Загальна характеристика права окремих країн, що відносяться до романо-германської правової сім'ї.
8. Соціалістичні і постсоціалістичні правові системи як різновиди романо-германської правової системи.
9. Правова система України.

ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТОК РОМАНО-ГЕРМАНСЬКОЇ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ

Романо-германська правова система виникла на основі Римського права в XII – на початку XIII ст.

Основою розвитку даної правової системи стала загальна культура і традиції країн континентальної Європи, що сприйняли Римське право завдяки його популяризації в університетах. У XIII ст. Римське право почало охоплювати земельні відносини на селі, пристосовувалось до нових умов. Його норми переплелись з місцевими звичаями і релігійними канонами. Рецепція (процес запозичення і використання Римського права, його понятійного апарату, структури, логіки викладу, юридичної техніки) почалась з його тлумачення і завершилась включенням абстрактних норм у кодекси європейських держав.

У переробці і пристосуванні Римського права до умов життя в XIV ст. велику роль зіграла школа глоссаторів (школа юристів XI – XIII ст., що отримала назву від приміток (глосс), які юристи цієї школи дописували в текст кодексу Юстиніана).

Для становлення романо-германської правової сім'ї велике значення мало канонічне (церковне) право. Між канонічним і Римським правом відбувався взаємний вплив. У результаті цього в одних країнах континентальної Європи Римське право стало діючим, в інших – визначило напрямок змісту національного права, що формувалось. Таке велике значення Римського права можна пояснити й тим, що воно було найбільш досконалою формою права, яке базувалось на інституті права приватної власності. Це обумовило можливість його застосування до товарно-грошових відносин, котрі зароджувались у феодальній Європі.

Університетська концепція права базувалась на понятті права як належного (яким воно повинно бути), а не існуючого (яким воно є). Практична діяльність суддів була орієнтована на положення права, а не на самостійне винесення рішення по справі. Це визначило корінну відмінність континентального права від англо-американського.

У епоху Відродження відбувся розрив з релігійним середньовічним пануванням, тому увагу привернули гуманітарні дослідження античності. Нарівні з приватним правом, заснованим на Римському праві, Європа виробляла нові норми публічного права, що виражали природні права людини і гарантували свободу особистості. Місце пріоритету Римського права зайняли принципи права, які відображали раціональні основи теперішнього життя.

У буржуазну епоху були закладені основи системи національного права країн континентальної Європи. У цей час суспільні відносини досягли зрілого рівня й цілісності, а суспільна свідомість керувалась результатом систематизації правових норм. Крім того, почався процес внутрідержавної уніфікації права, без якої не могла сформуватися правова система держави.

У XIX – XX ст. визначились романський і германський підтипи (групи) правових систем, закріпились їх *загальні специфічні риси*:

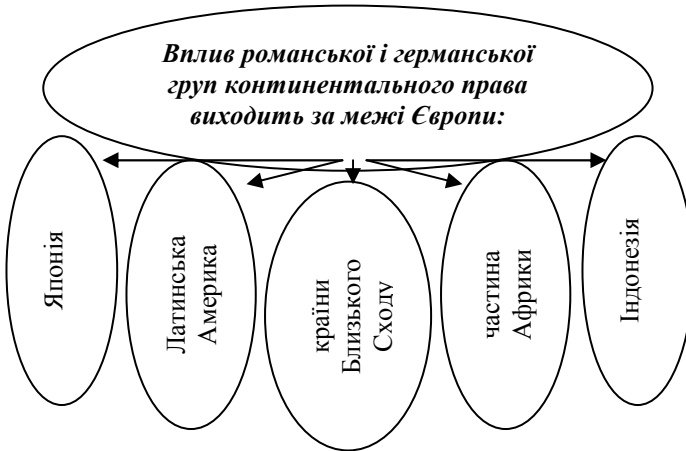
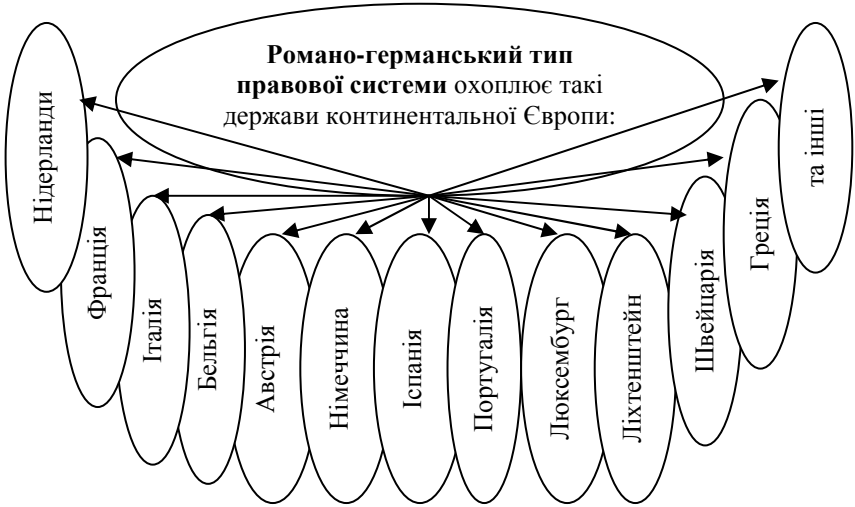
пріоритет закону як головного інструмента в створенні національної правової системи

кодифікація законодавства з метою звільнення його від застарілих норм і понять

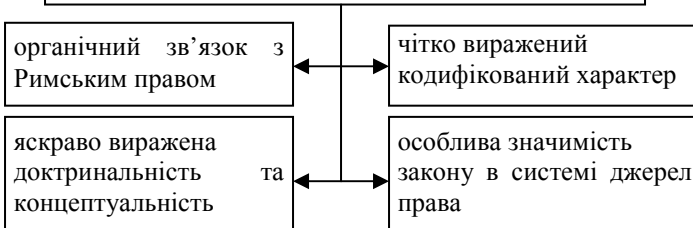
На сьогодні демократичні традиції романо-германського права доповнилися ідеями створення “європейського дому”, Євросоюзу. Популярними стали ідеї правової інтеграції країн, які, безперечно, мають позитивне значення. Основою інтеграції виступають як загальні принципи, “дух” Римського права, так і норми англійського прецедентного права.

Третє тисячоліття повинно стати новим етапом розвитку романо-германського типу правової системи, позначитися помітним зближенням, уніфікацією та гармонізацією законодавчих комплексів континентально-європейських країн і побудовою загальноєвропейської правової системи.

Романо-германська (континентальна) правова сім'я – це сукупність національних правових систем держав, що характеризуються єдністю закономірностей і тенденцій розвитку на основі давньоримського права і його пристосування (разом з канонічними і місцевими нормами-звичаями) до нових національних умов. Її характерною рисою є домінування нормативно-правового акта (закону) як форми (джерела) права.

Особливостями романо-германського права є:

Ще однією **особливістю** є те, що у всіх країнах, які належать до романо-германської правової сім'ї, визнається диференціація права:

публічне

галузі й інститути, які визначають статус і порядок діяльності органів держави і відносини індивіда з державою. У підсистемі публічного права домінують імперативні (категоричні) норми, котрі не можуть змінити учасники правовідносин.

приватне

галузі й інститути, що регулюють взаємовідносини індивідів. Підсистема приватного права у своєму складі містить здебільшого диспозитивні норми, і тільки в тій частині, в якій вони не змінені учасниками відносин.

Структура підсистем публічного та приватного права:

Галузі підсистеми ПУБЛІЧНОГО ПРАВА	Галузі підсистеми ПРИВАТНОГО ПРАВА
1) конституційне; 2) кримінальне; 3) адміністративне; 4) міжнародне публічне; 5) фінансове; 6) основні інститути трудового права; 7) процесуальні галузі тощо.	1) цивільне; 2) сімейне; 3) торгове; 4) міжнародне приватне; 5) окремі інститути трудового права (загалом трудове право має змішаний характер) тощо.

Головні принципи **публічного права** у країнах романо-германської правової сім'ї були відпрацьовані лише у XIX–XX ст. Публічне право має велику схожість між різними правовими сім'ями романо-германської правової системи, що можна пояснити двома чинниками:

неюридичний чинник –1

це спільність політичної та філософської думки різних країн. Юридична наука часто лише надає юридичний аспект ідеям і тенденціям, які склалися початково в інших сферах науки. Так, на розвиток публічного права на всьому європейському континенті доволі значний вплив справили ідеї Ш. Монтеск'є та Ж.-Ж. Руссо (поділ влади, правова держава, громадянське суспільство). Теоретичні основи кримінального права заклав Ч. Беккарія. Основні ідеї – індивідуалізація покарання, збільшення ролі перевиховання злочинця.

спільність методів формування юристів –

для застосування в праві нових філософських і політичних ідей, створення нових галузей права, у всіх державах зверталися за допомогою до юристів, які отримали освіту на основі вивчення цивільного права. При новій регламентації в якості взірця, відправного начала, взяли цивільне право. Воно зіграло роль своєрідної моделі, яка використовувалася при створенні і розвитку інших галузей права. При формуванні цих соціальних інститутів відчувалася гостра потреба у збагаченні досвідом інших країн. Конституційне право країн романо-германської правової сім'ї є прикладом того, як юридична наука у цій сфері набула інтернаціональних ознак.

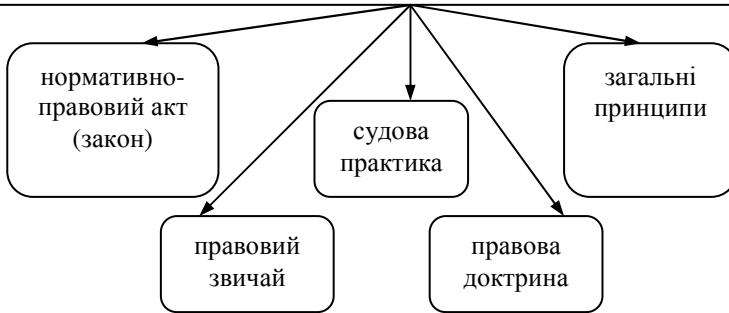
У сфері приватного права

чітко проглядається теоретична одноманітність правових сімей країн романо-германської правової системи

в основу формування приватного права покладено Римське право

у відносинах, регламентація яких ґрунтується на канонічному праві, також існує певна єдність, у всякому разі, коли йдеться про правові системи християнських держав

Джерела права у країнах романо-германської правової сім'ї

Основу всього національного законодавства країн романо-германського права незмінно складають закони. **Пріоритет закону** в системі інших джерел права полягає в тому, що:

→ саме закон є основним джерелом у процесі формування й розвитку даної правової сім'ї і національних правових систем, які її складають, а також в процесі творення і закріплення в державах романо-германського права правопорядку;

→ в основу концепції закону і в його зміст в країнах романо-германського права традиційно закладались всезагальні і вічні принципи мудрості і справедливості;

→ закон у країнах романо-германського права розглядається не тільки у вузькому розумінні як акт законодавчого органу, що має вищу юридичну силу, але і в більш широкому розумінні – як письмовий нормативний документ компетентного органу;

→ закон у романо-германському праві ніколи не ототожнювався з правом, а законопорядок ніколи не визнавався синонімом правопорядку;

→ видання і застосування законів у ряді країн романо-германського права незмінно супроводжується судовим контролем за їх конституційністю;

→ закон має яскраво виражений цільовий характер.

✓	займає чільне місце серед джерел права у країнах романо-германської правової сім'ї;
✓	регулює приватну і публічну сфери суспільних відносин: найбільш важливі питання суспільного ладу; права і свободи громадян; структуру і організацію державної влади;
✓	закріплює правове становище фізичних і юридичних осіб, відносини між ними;
✓	приймається в особливому порядку і має визначену форму виразу.

У всіх країнах романо-германської правової системи **правову норму** оцінюють і аналізують однаково, незважаючи на те, що існує багато дефініцій та визначень. Її розуміють як загальне, формально-визначене правило поведінки, встановлене законодавцем або уповноваженими органами. **Правова норма** романо-германської правової сім'ї є середнім між конкретним правилом поведінки і загальними принципами права.

Згідно з доктриною, що склалася у сім'ях романо-германської правової системи, **правова норма** не повинна створюватися суддями. Вона з'являється пізніше в результаті теоретичних роздумів, що ґрунтуються на вивченні практики і принципах справедливості, моральності, врахування політичних інтересів та гармонії правової системи з усіма іншими соціальними системами.

*Норми права, видані органами законодавчої влади,
можуть бути двох видів:*

конституція або ж конституційні закони, які мають найвищу юридичну силу і складають основу правової системи. За юридичною силою конституційним законам можуть дорівнювати тільки норми міжнародного права.

звичайні (поточні) закони, до яких відносяться кодекси, спеціальні закони, звідні тексти норм. Серед звичайних законів важливе місце займають кодекси. Початкове значення цього слова – збірник, звід законів. Але нині термін “кодекс” використовується для назви систематизованих норм права, що відносяться до певної галузі. При цьому сучасні кодекси включають як законодавчі, так і підзаконні акти. А деякі з них охоплюють норми, що належать до двох чи більше галузей права, але регулюють відносини у конкретній сфері господарства чи культури.

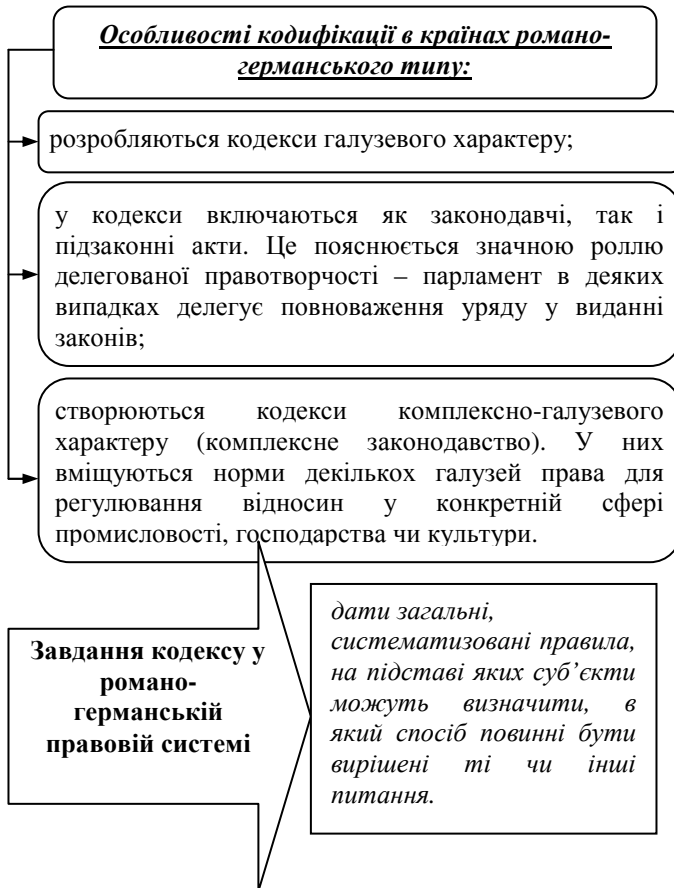
норма, створена
законодавцем

ядро, навколо якого
існують похідні
правові норми

ТОМУ

у країнах романо-германської правової сім'ї існують органи, які стежать за відповідністю похідних норм первинним. Право у країнах романо-германської правової сім'ї не тільки складається з правових норм, сформульованих законодавцем, а й включає норми, що створюються у результаті їх тлумачення.

Щодо принципів встановлення і функціонування ієрархії нормативно-правових актів у країнах романо-германського права існують такі правила:	за допомогою норм “нижчестоящих” актів не можна змінити чи відмінити дію норм “вищестоящих” актів;
	навпаки, норми “нижчестоящих” актів можуть змінюватись чи відмінятись за допомогою норм “вищестоящих” актів;
	пріоритет норм однакових за юридичною силою актів визначається залежно від часу видання цих актів. Норми більш пізніх за часом видання актів можуть змінювати чи відмінити норми, що містяться у більш ранніх законодавчих актах.

Важливим і суперечливим в теорії держави і права є питання про **місце і роль звичаю** в системі джерел романо-германського права. На думку проф. М. М. Марченка, це проявляється в тому, що:

1. У межах романо-германської правової сім'ї здавна склалися й існують досі два протилежних підходи до звичаю як джерела права. Соціологічна концепція перебільшує роль звичаю, а позитивістська теорія протиставляє звичаю закон, чим практично заперечує його значення.

2. У багатьох дослідженнях допускається "уніфікація" його значення в межах розглянутої правової сім'ї, незважаючи на те, що в конкретних правових системах його роль і значення далеко неоднакове.

3. Через ряд суб'єктивних і об'єктивних причин протягом тривалого часу питання стосовно місця звичаю в системі джерел романо-германського права залишалося не вирішеним до кінця. Кількість праць, присвячених дослідженню звичаю в романо-германському праві, явно не відповідала його значимості в реальній дійсності. Така диспропорція полягає в прагненні вчених-юристів показати, що право створюється не тільки законодавчою владою держави.

**Правовий
звичай
загалом**

відіграє допоміжне значення у системі джерел романо-германської правової сім'ї, оскільки закон як писаний нормативно-правовий акт у деяких випадках для правильного розуміння вимагає доповнення і з'ясування звичаю, на основі якого закон базується. Крім того, навіть деякі поняття, категорії, що використовуються у юриспруденції, потребують пояснення з точки зору звичаю. Звідси стає зрозуміло, що звичай може діяти не тільки як доповнення до закону, а й нарівні з ним. Проте роль звичаю у країнах романо-германської правової сім'ї дуже обмежена, а в деяких країнах зведена до нуля.

Традиційно всі звичаї класифікують залежно від характеру їх взаємовідносин із законом та іншими джерелами права:

Звичай, які виступають доповненням до закону (*secundum legem*), – найбільш розповсюджені і важливі для тлумачення і застосування існуючих нормативних актів.

Звичай, які діють “поза законом” (*consuetudo praeter legem*), – фактично самостійні джерела права щодо законів і інших джерел права. Сфера їх застосування обмежена прогресом кодифікації і визнанням пріоритету закону в демократичних державах.

Звичай, які за своєю природою і змістом є звичаями “проти закону” (*consuetudo adversus legem*), – доволі унікальне явище в країнах романо-германського права, яке із зрозумілих причин обмежується і законодавчо забороняється.

**Загальні
принципи**

широко використовують у романо-германській правовій сім'ї, юристи можуть знайти їх у самому законі, а в разі необхідності – поза законом. Принципи права країн романо-германського типу – традиційні правові цінності, які формувалися століттями. Принципи розкривають характер не тільки законодавства, а й права, що створене юристами, законодавець своїм авторитетом підсилює деякі з цих положень.

**Судова
практика**

Її можна також віднести до допоміжного джерела романо-германського права. Враховуючи прагнення юристів усіх цих країн базуватися у своїх рішеннях на законах, можна говорити про судовий прецедент лише як про деякий виняток, що не порушує основоположного принципу верховенства закону.

Між нормами, які відпрацьовані судовою практикою, і тими, що встановлені законодавцем, на думку проф. В. В. Копейчикова, є дві важливі відмінності:

Перша відмінність пов'язана із роллю тих чи інших країн у системі права романо-германської правової сім'ї. Судова практика діє в рамках, встановлених для права законодавцем, і встановлення цих рамок передбачено діяльністю самого законодавця. Значення права, що створюється судовою практикою, вже в силу цього обмежене, і це положення прямопротилежне тому, що існує у країнах англо-американського права.

Друга відмінність – правова норма, створена судовою практикою, не має того авторитету, який надається законодавчим нормам. Між нормами, відпрацьованими судовою практикою, і нормами, створеними законодавчим органом, є розбіжності. Дія судової практики в країнах романо-германського типу проходить в межах, встановлених законодавцем. Створена судовою практикою правова норма має обмежений характер, оскільки не володіє такою узагальненістю, як норма права, яка виходить від парламенту. При розгляді нової справи вона може не враховуватись. У цьому полягає корінна відмінність норми, створеної в процесі судової діяльності країн, що відносяться до романо-германського типу, від пріоритетного положення судового прецеденту в країнах англо-американського права.

Правова доктрина

протягом тривалого часу була головним джерелом права в романо-германській правовій сім'ї і відіграла, безперечно, позитивну роль, оскільки допомагала сприйняттю Римського права. Лише в XX ст. доктрина була віднесена на другий план основним офіційним джерелом права – законом, про що свідчить широка кодифікація. Доктрина створює понятійно-категоріальний апарат, яким користується і законодавець. Вона розробляє методи, за допомогою яких вивчають право, застосовують і тлумачать його. Законодавець лише фіксує тенденції, встановлені доктриною, і сприймає пропозиції, підготовлені нею.

Цінність правової доктрини в тому, що вона широко використовується і у правозастосовчій діяльності, зокрема при тлумаченні законів.

Вплив доктрини має допоміжний характер щодо провідної форми права – закону. Офіційно вона не визнавалась і не визнається джерелом права.

Термін “*доктрина*” як джерело романо-германського права застосовується в широкому розумінні, а саме як:

вчення, філософсько-
правова теорія

наукові праці найбільш
авторитетних дослідників

думки вчених-юристів з
питань правотворчості та
правозастосування, змісту і
сутності юридичних актів

сукупність коментарів
різних кодексів, окремих
законів

Таким чином, романо-германський тип правової системи характеризується перевагою норми, що міститься в законодавчих актах. Однак він передбачає і пошук кожним юристом у конкретному питанні рішення, яке б відповідало принципу справедливості.

Усі ці загальні риси не зменшують своєрідності правової системи кожної конкретної країни, яку відносять до країн романо-германського (континентального) типу.

НАЦІОНАЛЬНІ ПРАВОВІ СИСТЕМИ ДЕЯКИХ КРАЇН РОМАНО-ГЕРМАНСЬКОЇ ПРАВОВОЇ СІМ'Ї

Основні риси сучасної правової системи сформувалися у період Великої французької революції 1789–1794 рр., особливо за часів правління Наполеона. Найважливішими документами того часу були Декларація прав людини і громадянина 1789 р., Цивільний кодекс 1804 р., Цивільний процесуальний кодекс 1806 р., Торговий кодекс 1807 р., Кримінально-процесуальний кодекс 1803 р., Кримінальний кодекс 1810 р. У дещо видозміненому вигляді переважно всі ці акти зберігають свою юридичну силу і мають велике значення для правової системи Франції, особливо це стосується Декларації прав людини і громадянина, цивільного, торгового, кримінального кодексів, преамбули до Конституції 1946 р. і чинної Конституції 1958 р., які регламентують демократичні права і свободи громадян.

Французький парламент, згідно з Конституцією, видає закони, які стосуються окремих галузей права або їх інститутів. Конституція ж дає їх класифікацію: а) фінансові закони, що визначають доходи і видатки держави; б) програмні закони, які закріплюють завдання економічної і соціальної діяльності держави; в) органічні закони, що визначають порядок діяльності парламенту, число членів кожної з його палат, умови і порядок їх обрання тощо. За допомогою органічних законів можуть також уточнюватись і доповнюватись положення Конституції.

Широкі можливості надає чинна Конституція для правового регулювання суспільних відносин шляхом видання актів виконавчою владою – урядом, міністерствами і уповноваженими на те органами адміністрації. Вона чітко регламентує перелік галузей, що знаходяться у винятковій компетенції законодавчої влади, надаючи можливість регулювати всі інші правові питання, що не входять у сферу законодавства, актами різного рівня. Серед них найбільш вагомими є ордонанси – акти, що приймаються урядом з дозволу парламенту і згідно з висновком Державної ради у сферах, які регулюються законодавством і затверджені парламентом. За суттю, це акти делегованого законодавства. Важливе місце у системі нормативних актів займають урядові декрети, що підписуються президентом, а також ті, які видаються тільки президентом.

Франція

З моменту створення самостійної Бельгійської держави (1830 р.) почала формуватися і її правова система. Основу системи права Бельгії склали п'ять французьких кодексів: Цивільний, Торговий, Кримінальний, Цивільно-процесуальний, Кримінально-процесуальний (1804–1910 рр.). Усі вони є основою розвитку бельгійського права, а Цивільний кодекс, хоча і з істотними змінами, але при збереженні загальної структури, є чинним і нині. Торговий (1872 р.) та Кримінально-процесуальний (1878 р.) кодекси Бельгії включають запозичені розділи з аналогічних кодексів Франції. У 1967 р. був прийнятий Судовий кодекс, який регулює організацію судів і трибуналів, їх компетенцію та процедуру діяльності.

Трудові відносини визначаються Пактом про соціальну солідарність, укладеним між представниками профспілок і підприємців у 1944 р.

Разом з вказаними основними кодексами діє ряд консолідованих актів, які також нерідко називають кодексами – Лісовий, Виборчий, Сільськогосподарський, Податковий тощо. В країні діє розвинута система соціального забезпечення, охорони природи.

Основа сучасної правової системи закладалася у XIX ст. З часу закінчення французької окупації (1808-1814) протягом кількох десятиліть у цій країні розроблялися кодекси законів з окремих галузей права. Вплив права Франції, власний історичний досвід у сфері законодавства, досвід латиноамериканських країн – іспанських колоній послужили основою розвитку правової системи цієї країни.

У Конституції 1978 р. зазначено, що закони поділені на органічні і звичайні. Органічні закони мають велику юридичну силу: визначають розвиток основних прав і свобод, закріплюють статuti автономних співтовариств тощо. Прийняття законів з питань, віднесених до компетенції Іспанії, може здійснюватись не тільки Генеральними кортесами, а й автономними областями. Такі акти видають відповідно до процедури делегованого законодавства на підставі принципів і декретів, передбачених загальнодержавним законом.

Публічне право представлене в Іспанії кримінальним правом (Кримінальний кодекс у редакції 1983 р., Закон про кримінальне судочинство 1882 р.) і законодавством про владу.

Італія

Є “прабатьківщиною” романо-германського права, яке склалося на основі переробленого Римського права. Правова система Італії почала оформлюватися у 60-х рр. XIX ст., коли була створена єдина Італійська держава. Істотний вплив на її формування мали кодекси наполеонівської Франції, власна законодавча база і авторитет головних постулатів Римського права.

У 1856 р. в Італії були прийняті Цивільний, Торговий, Цивільно-процесуальний і Кримінально-процесуальний кодекси. Готувалося видання і загальноіталійського Кримінального кодексу, але через суперечності щодо запровадження смертної кари він був прийнятий лише у 1889 р. Із перемогою фашистської диктатури в 20-х рр. XX ст. в Італії серйозних змін і доповнень зазнала система кримінального законодавства і судочинства, а в 1942 р. була змінена і система законодавства в сфері приватного права. Після повалення фашистського режиму із законодавства була вилучена частина норм, що відображали фашистську ідеологію.

Правову базу чинного законодавства Італії складає Конституція 1947 р. Вона допускає поряд з виданням законів, що безпосередньо приймаються парламентом, видання актів уряду (декретів), які мають силу закону.

Португалія

Правова система складалася протягом багатьох століть, починаючи з XII ст., коли утворилося незалежне Португальське королівство. Середньовічні королівські ордонанси XV–XVII ст. були багатотомними зібраннями законодавчих приписів щодо різних галузей права і надавали широкі можливості для свавілля феодалів і суддів.

В XIX ст. була здійснена кодифікація головних галузей права. Нині у Португалії діють Цивільний (1966 р.), Торговий (1888 р.), Торгово-процесуальний (1905 р.), Цивільно-процесуальний (1936 р.), Нотаріальний (1935 р.), Кримінальний (1982 р.), Кримінально-процесуальний (1929 р.) кодекси.

У 1976 р. була прийнята Конституція, яка внесла демократичні зміни в усі галузі права і сформулювала найважливіші норми. Згідно з її положеннями, вищим законодавчим органом є Рада республіки, яка може надавати уряду в порядку делегованого законодавства право приймати декрети. Саме цей шлях є найбільш дієвим щодо подальшого розвитку законодавства Португалії.

Люксембург

Правова система в основних рисах склалася після створення самостійної держави (1815 р.). На розвиток права і судової системи тут мали істотний вплив конкретні історичні умови, які передували отриманню Люксембургом незалежності (французька, бельгійська і нідерландська окупація). Після створення самостійного герцогства тут діє Цивільний кодекс Наполеона та інші кодекси. Лише з часом деякі з них були замінені національними законодавчими актами, проте й останні загалом орієнтувалися на французькі кодекси. Суспільні відносини у Люксембурзі регламентуються не тільки законами, що приймаються парламентом, а й постановами, які видаються Великим герцогом у порядку делегованого законодавства.

Австрія

Основи сучасного права були закладені в період централізації державної влади – у XVIII ст. (в період імператриці Марії Терезії). З цього часу (1753 р.) розпочалася підготовка першого австрійського Цивільного кодексу. У 1811 р. було прийнято Загальне цивільне уложення, яке вважається одним з перших цивільних європейських кодексів. У 1803 р. був виданий перший буржуазний Кримінальний кодекс. Як джерело торгового права в країні використовується Германське торгове уложення, чинне з 1938 р. Трудові, екологічні відносини, соціальне забезпечення регулюють окремі нормативні акти. У країні діють новий Кримінальний (1974 р.) і Кримінально-процесуальний (1975 р.) кодекси. Крім законодавчих актів, важливим джерелом права є рішення Конституційного суду, які фактично носять нормативний характер.

Швейцарія

Перші в історії положення власне швейцарського права були сформульовані в договорі про утворення Швейцарського Союзу (1291 р.), а створення уніфікованої правової системи розпочалося у 1874 р. – з часу прийняття Конституції і внесення до неї поправок, якими передбачалося передання до сфери регулювання федеральних властей основних питань цивільного і кримінального права. Після того у 1912 р. було прийнято єдиний Цивільний кодекс, у 1936 р. – уніфікований Зобов'язальний кодекс, а з 1942 р. став чинним Кримінальний кодекс. Інші питання життєдіяльності Швейцарської держави врегульовані на рівні окремих законів чи підзаконних нормативних актів. Джерелом права можуть бути також місцеві та торгові звичаї.

Основи сучасної правової системи були закладені після об'єднання у 1867 р. германських держав у Північно-Германський Союз, котрий у 1871 р. став Германською імперією. Із створенням Північно-Германського Союзу були прийняті Торгове уложення (1866 р.), Кримінальне уложення (1871 р.), Цивільно-процесуальне і Кримінально-процесуальне уложення, Закон про судоустрій (1877 р.), Цивільне уложення (1896 р.). Більшість із цих законодавчих актів, з врахуванням деяких змін і доповнень діє і нині.

З часу приєднання НДР до ФРН у 1990 р. велику роль стали відігравати державні договори “Про економічний, валютний і соціальний союз ФРН і НДР”, “Про механізм входження НДР у ФРН” (1990 р.).

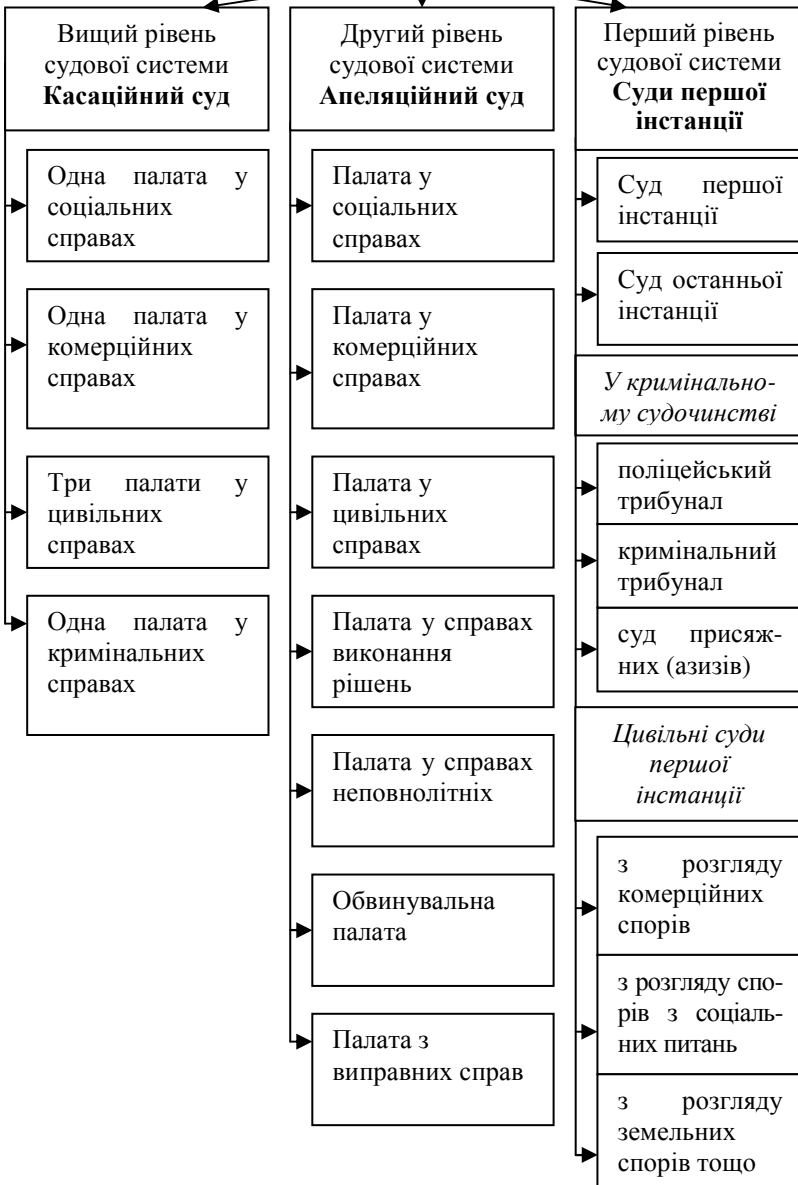
Визначне місце у правовій системі Німеччини займає Конституція ФРН 1949 р. і конституційні акти, розроблені на її основі, які обґрунтовують взаємовідносини федерації і земель, визначають систему органів влади, управління і судочинства. Поряд із законами джерелом права визнаються постанови, які приймаються на підставі законів федеральним урядом, федеральними міністрами та урядами земель. За згодою однієї з палат парламенту ФРН, федеральний уряд може видавати адміністративні приписи. На відміну від Франції, він не має права на самостійну правотворчість. Урядові акти видаються лише для виконання законів, проте їм надається перевага перед парламентськими.

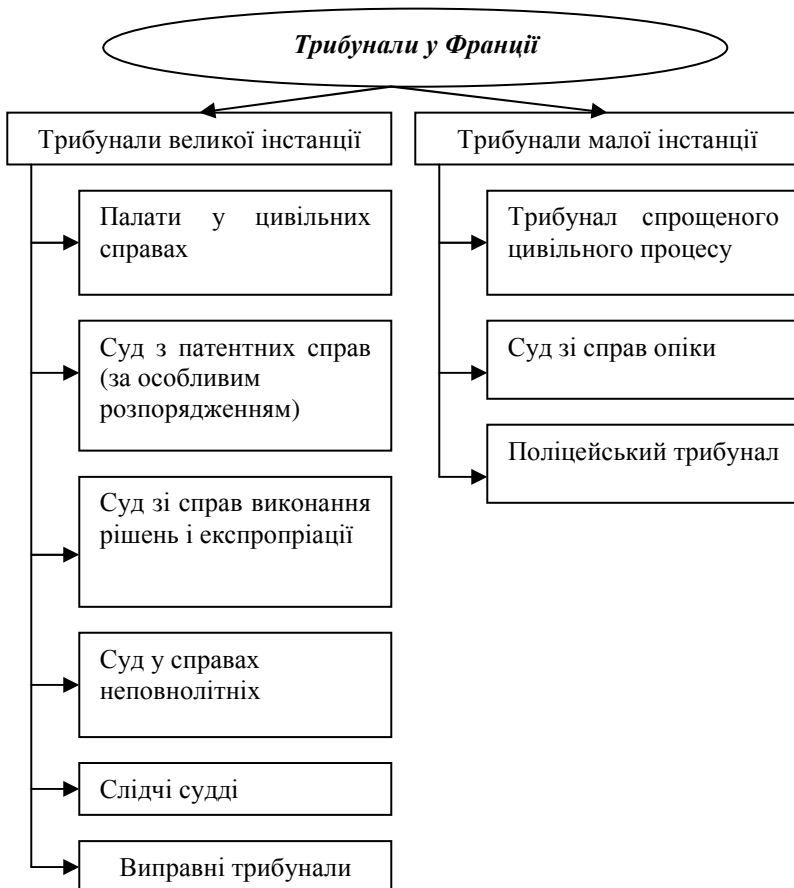
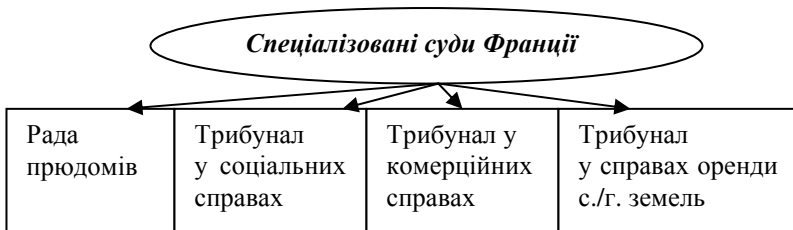
Одним з важливих джерел права Німеччини є також рішення Конституційного суду, які за юридичною силою перебувають на одному рівні зі звичайними законами.

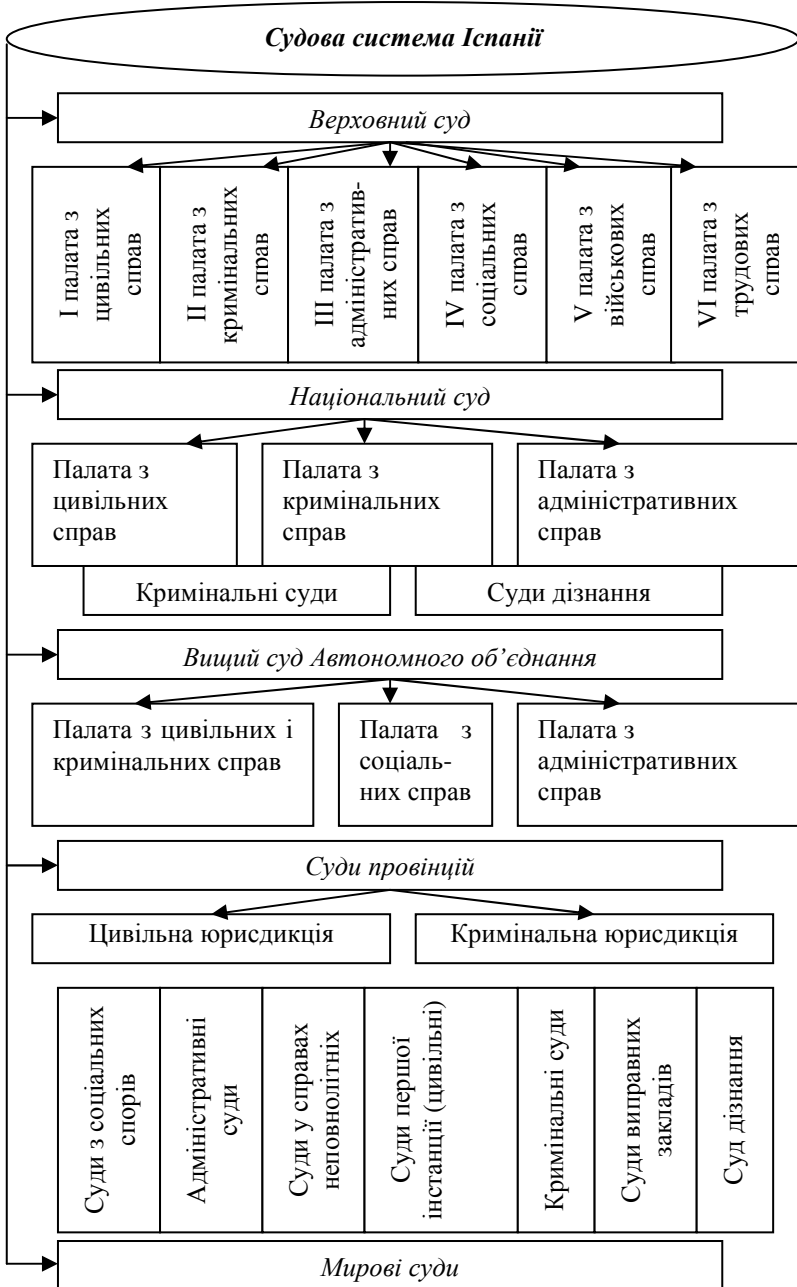
Щодо співвідношення законодавчої діяльності Федерації та земель слід відзначити виняткову компетенцію федерального законодавства (закони приймаються на рівні Федерації, до виняткового відання якої відносяться загальнодержавні справи), конкуруючу компетенцію Федерації та земель (землі можуть приймати закони у випадку невикористання Федерацією своїх повноважень), компетенцію щодо прийняття основ федерального законодавства (Федерація може приймати основи законодавства, землі лише конкретизують їх), виняткову компетенцію законодавчої діяльності земель (у винятковій компетенції земель знаходяться конституційне законодавство, адміністративний устрій земель, школа, культура, ЗМІ, місцеве самоуправління).

Греція	<p>За суттю Греція є батьківщиною демократії та суду присяжних, але давньогрецьке приватне право не досягло високого рівня розвитку (на відміну від Римського права). Останнє було принесене на територію Греції після встановлення римського панування (II ст. до Р. Х.). Новий період у правовому розвитку країни почався після розподілу Римської імперії на Західну і Східну (395 р.).</p> <p>У сучасній Греції джерелами права є нормативні акти: Конституція, закони парламенту, декрети президента. Відомий тут також інститут надзвичайного законодавства – Президент за пропозицією Ради Міністрів і з подальшим затвердженням парламентом може видавати акти законодавчого змісту.</p>
Болгарія	<p>Протягом століть правова система країни формувалась під впливом візантійських державно-правових традицій, але основу сучасної правової системи було закладено після відновлення державності в 1878 р. – тоді було прийнято перші кодекси за європейськими зразками. У 1950–1980 рр. Болгарія була складовою частиною соціалістичної правової системи, але з кінця 1989 р. тут почали розгортатися процеси радикальних перетворень політичної і економічної систем.</p> <p>Конституція 1991 р. встановила нові принципи правової системи країни. В результаті реформ Болгарія повернулася в романо-германську сім'ю, зберігши загалом сталу структуру своєї правової системи. Основне джерело права – закони й інші нормативні акти. Також джерелом права визнається судова практика, рішення Конституційного суду. Більшість галузей – кодифікована.</p>
Нідерланди	<p>Довготривалий час була відсутня єдина правова система, але, починаючи з XV ст., формується система римсько-голландського права, яка досягла свого розквіту за часів Республіки З'єднаних провінцій (XVII ст. – 1795 р.).</p> <p>Сучасна правова система Нідерландів почала формуватися у XIX ст. У 1810 р. Нідерланди були оголошені частиною Французької імперії і на її території офіційно було введено французьке законодавство, яке залишилося чинним і після проголошення самостійності королівства. Реформа законодавства відбулася у 1838–1866 рр., коли були прийняті Цивільний і Торговий кодекси, Закон про організацію судів і Цивільно-процесуальний кодекс. На базі цих кодексів і продовжився розвиток правової системи Нідерландів.</p>

Судова система Франції

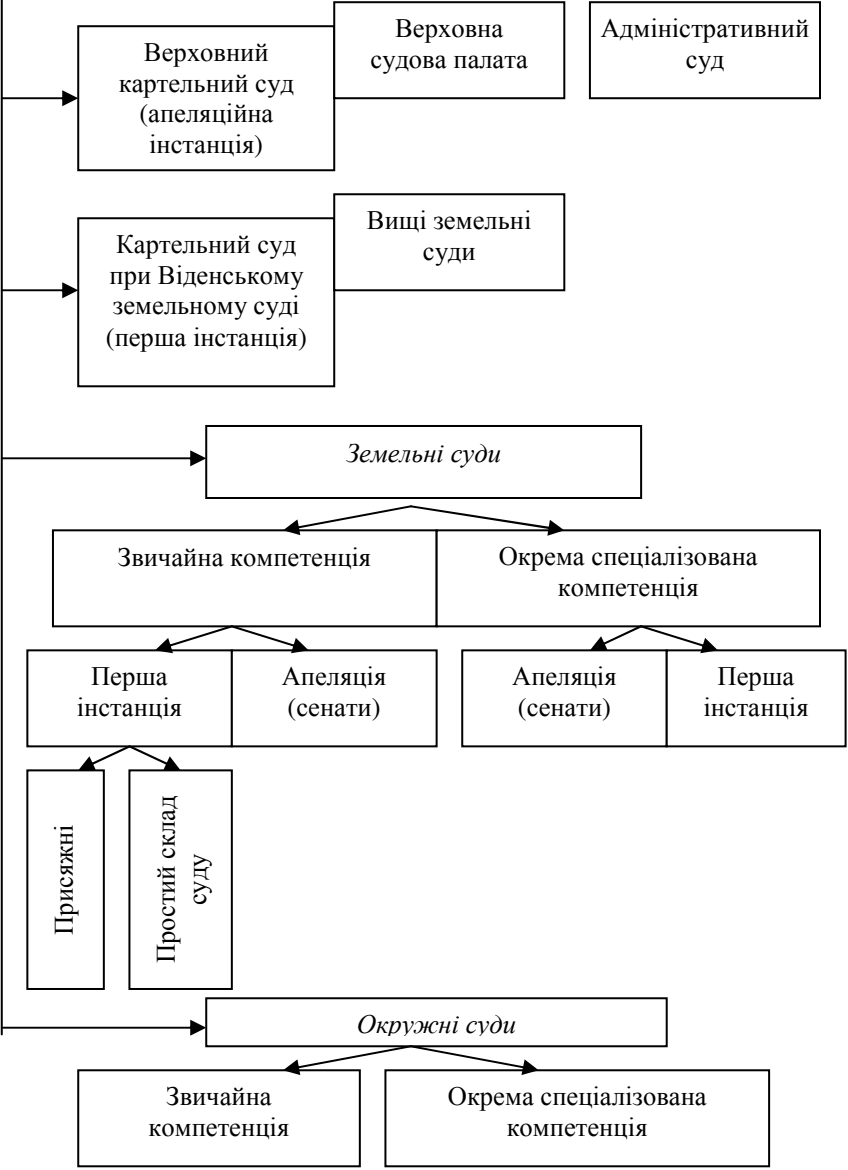

Судова система Австрії

Деякі вчені виділяють окремий вид правової системи – *соціалістичну правову систему* (див. праці Р. Давида). Правова система СРСР виступала як центральна ланка всієї соціалістичної правової системи, але ні в теорії, ні в практиці не склалося єдиного уявлення про соціалізм та соціалістичну систему. А після розпаду СРСР соціалістична правова система взагалі стала історією. Щоправда, не можна заперечувати існування низки держав, які зберігають соціалістичне забарвлення (Куба, В'єтнам, КНДР – Північна Корея). Аналізуючи марксистське вчення про соціалістичну державу і право, можна виділити такі їх основні положення:

- 1. Соціалістична держава і право виникають не шляхом еволюції, поступового переростання буржуазної держави в соціалістичну, а внаслідок соціалістичної революції.
- 2. Передумовою становлення і розвитку соціалістичної держави і права є знищення старої державної машини, зруйнування буржуазного державного апарату.
- 3. Сутністю соціалістичної держави є диктатура пролетаріату, що, за словами В. Леніна, означає особливу форму класового союзу трудящих у боротьбі проти капіталу та у справі створення нового соціалістичного суспільного устрою з повним знищенням класів.
- 4. У своєму становленні й розвитку соціалістична держава, а разом з нею і право, згідно з марксистською теорією, проходять декілька етапів еволюційних змін: етап існування диктатури пролетаріату, етап функціонування власне соціалістичної держави та етап розвитку загальнонародної держави.
- 5. Формою правління соціалістичної держави повинна бути республіка, яка слугує інтересам трудящих і яка відповідно наповнюється соціалістичним змістом.
- 6. Сутність права в соціалістичній державі полягає в тому, що воно виражає волю й інтереси панівного класу – робітників і селян, а на етапі розвинутого соціалістичного суспільства – інтереси всього народу.
- 7. З розвитком класового суспільства і поступового відмирання класів держава і право як класові інститути і явища також відмирають.

Після розпаду СРСР на його території виникли нові постсоціалістичні правові системи. Цей факт зумовив дискусію у наукових колах стосовно того, чи продовжує існувати соціалістична правова система, чи вона трансформувалась в інші самостійні правові системи, чи взагалі припинила своє існування. Однозначних відповідей на подібні питання немає, проте всі існуючі думки можна згрупувати:

Одна група вчених наполягає на тому, що зі зникненням державної структури майже миттєво й автоматично зникає і вся правова структура. Відбуваються поспішні переоцінки соціалістичної держави й права, що призвело до сприйняття соціалістичної правової системи як такої, що втратила значення і вичерпала себе.

Друга група науковців (на чолі з професором В. Синюковим) запропонувала переглянути попередню класифікацію правових систем (яка існувала донині) і виділити замість соціалістичної правової сім'ї *правову сім'ю слов'янських народів*. Основою виділення такої правової системи є наявність значної культурно-історичної специфіки правових цінностей слов'янських країн.

Ще один підхід до розв'язання вищевказаних питань базується на положенні про те, що розпад цілісної державної системи тягне за собою також розпад цілісності відповідної правової системи. Остання розпадається на дві складові частини: соціалістичну (В'єтнам, Північна Корея, так звана КНДР тощо) та постсоціалістичну, яка виникає на модернізованій соціалістичній основі.

Ряд учених пропонує окремо виділити **постсоціалістичну правову систему**, до якої віднести держави, що входили до складу СРСР і які тепер знаходяться на перехідному етапі свого розвитку від псевдосоціалізму до капіталізму (до соціальної демократії). Перехідний стан держави і права завжди складний, пов'язаний з критичною переоцінкою свого минулого і важким вибором свого майбутнього. Фактично для всіх держав перехідного типу характерний ряд особливостей:

- ✓ всі держави і правові системи перехідних типів виникають не інакше, як в результаті різних соціальних потрясінь у вигляді революцій, війн, невдалих радикальних реформ, переворотів тощо;
- ✓ перехідний стан держави і права і самого суспільства містить в собі кілька можливих варіантів подальшої еволюції соціальної та державно-правової матерії, альтернативу розвитку держави, права, суспільства тим чи іншим шляхом;
- ✓ перехідний стан соціалістичної чи іншої держави, права і суспільства незмінно пов'язаний з різкою зміною характеру і масштабів традиційних економічних зв'язків, тимчасовим розладом економіки, послабленням матеріальної основи держави і правової системи, різким зниженням рівня життя значної частини населення;
- ✓ для перехідного типу держави і права, включаючи соціалістичний, властиве тимчасове послаблення їхніх соціальних та політичних основ, оскільки відбувається переоцінка соціально-політичних цінностей і відповідно часто виникають соціальні напруження, пов'язані з невизначеністю населення на користь старої чи нової державної влади, політичної еліти;
- ✓ як правило, перехідний тип відрізняється домінуванням у системі розподілу державної влади виконавчо-розпорядчих органів;
- ✓ є також інші характерні риси, такі як: підвищення ролі і значення об'єктивного і суб'єктивного факторів у розвитку держави і права в перехідний період; органічне поєднання в державно-правовому механізмі елементів старого і нового; періодична зміна в процесі розвитку державних форм і режимів.

О. І Харітонова і Є. О. Харітонов виокремлюють **Європейську правову систему** через з'ясування розвитку загальноєвропейської цивілізації (адже право є елементом цивілізації) шляхом врахування її відмінностей у світоглядних засадах буття, особливостей культури, організації суспільства, поділу на “західну” і “східну” гілки (локальні) цивілізації з виділенням їх характерних рис і на цій основі формування властивостей західної і східної традицій права – базового чинника функціонування цієї правової системи.

Властивості західної традиції європейського права:

відносно чітка межа між правовими та іншими інституціями. Хоча політика і мораль можуть визначати закон, але вони не трактуються як сам закон;

управління правовими інституціями доручається спеціальному корпусу людей, які для цього спеціально здобувають юридичну освіту;

юридична думка впливає на правові інститути: вона аналізує і систематизує право, виступаючи як фактор, за допомогою якого можна створювати інші правові категорії;

право сприймається у суспільстві як узгоджене ціле, єдина сформована система;

життєдатність правової системи ґрунтується на впевненості суспільства в довговічному характері права;

розвиток права свідчить, що воно не просто продовжується, а має історію;

історичність права пов'язана з усвідомленням його переваги над політичною владою;

впевненість у історичності права пов'язана з вірою у його верховенство над політичною владою. Вважається, що закон у певних відносинах стоїть вище за політику і сам накладає зобов'язання на державу;

всередині одного суспільства існують і змагаються різні юриспруденції, що робить переваги закону необхідними і можливими (дет. див. праці О. І. Харітонова і Є. О. Харітонов).

**Властивості східної традиції
європейського права:**

→	<i>обмеженість світоглядного підґрунтя права, як правило, християнським вченням в його православній інтерпретації;</i>
→	<i>схильність до трактування права як позитивного закону, зміст якого зумовлений не стільким природними приписами, скільки потребами суспільства, котрі краще знає держава, що втілює їх у законодавчих актах</i>
→	<i>обмеженість творчого пошуку і, як результат, – втрата авторитету і значення юриспруденції;</i>
→	<i>нечітке розмежування між правовими інститутами, з одного боку, і державними інституціями іншого типу (наприклад, адміністративними, управлінськими установами), – з іншого;</i>
→	<i>відсутність теоретичного обґрунтування і визначеної офіційно концепції наступництва права в межах однієї держави або цивілізації. Внаслідок цього таке явище, як рецепція, відбувається в латентних формах, має обмежений і неспісований характер;</i>
→	<i>тенденція до обмеження приватноправового регулювання, прагнення забезпечити максимально можливі контроль і втручання держави у відносини приватних осіб. У результаті приватне право виявляється “розбавленим” публічно-правовими нормами і нерідко трактується як “господарське” або ж ще якимось того роду;</i>
→	<i>акцентування уваги переважно не на правах, а на обов’язках учасників цивільно-правових відносин;</i>
→	<i>організація і проведення законотворчих, кодифікаційних, дослідницьких та інших робіт у галузі права за “ініціативою зверху” (дет. див. праці О.І. Харітонова і С. О. Харітонов).</i>

Отже, західна традиція права характерна західноєвропейській локальній цивілізації, а східна традиція права належить східноєвропейській цивілізації.

**Щодо питання про місце правової системи України
пропонується три різних варіанти відповідей:**

Перший варіант полягає в тому, що українська правова система не так давно була соціалістичною і відповідно досі зберігає деякі риси псевдосоціалізму, а тому не належить до жодної іншої правової системи, **має відносно самостійний характер.**

Суть другого варіанта в тому, що українське право завжди було і залишиться складовою частиною, продовженням романо-германського права, оскільки аналіз і дослідження розвитку української правової системи дає можливість провести аналіз сприйняття нею візантійської культури, духу пізноримського права, зробити висновок **про наявність у неї коренів романо-германського типу правової системи.**

Зміст третього варіанта відповіді зводиться до того, що українська правова система розглядається як правова система, яка має широкий спектр загальних ознак і рис з іншими правовими сім'ями і системами, але **більшою мірою тяжіє до континентальної правової системи.**

З нашої точки зору, **українське право** має власні історичні, соціально-політичні, духовні, національні основи, а тому завжди було і залишається самобутнім, унікальним, відносно самостійним правом, тісно пов'язаним з романо-германською, англо-американською та іншими правовими системами. Поверхневий аналіз вказує, що українське право стоїть набагато ближче до романо-германського права, ніж до інших правових систем. Крім того, в процесі свого розвитку воно ще більше до нього наближається. У своїй генезі для права важливо зберегти самобутність української правової системи та посилити її потенційні можливості, щоб це дійсно був процес взаємної інтеграції, природного зближення, а не одностороннього поглинання і поступового придушення можливостей та оригінальності однієї правової системи іншою.

Аргументами, які вказують на належність чи значну схожість, чи принаймні про тяжіння правової системи України до романо-германської правової системи, є:

1. Вплив Римського права на процес становлення і розвитку українського права і романо-германської правової сім'ї.

2. Переважно кодифікований характер українського законодавства, яке можна співвіднести в цьому відношенні з романо-германським законодавством.

3. Доктринальний характер українського права. Доктрина розглядається в широкому розумінні: не тільки як система ідей і поглядів, що формують цілісне уявлення про предмет чи явище, але і як наукові праці юристів-теоретиків і практиків, присвячені розгляду того чи іншого соціально значимого питання, як різні думки експертів, коментарі законодавчих актів, соціально значимі документи тощо.

4. Серед джерел права пріоритет в українському праві надається закону, точніше – нормативно-правовому акту, а не судовому рішенню – прецеденту, як це є в англо-американському праві.

5. Схожість правових структур і утворень української та романо-германської правових систем, зокрема подібна методика судового розгляду справ, розслідування злочинів, “письмово-документальний” характер проведення слідчих дій, значна роль у системах українського і романо-германського права цивільного і цивільно-процесуального права.

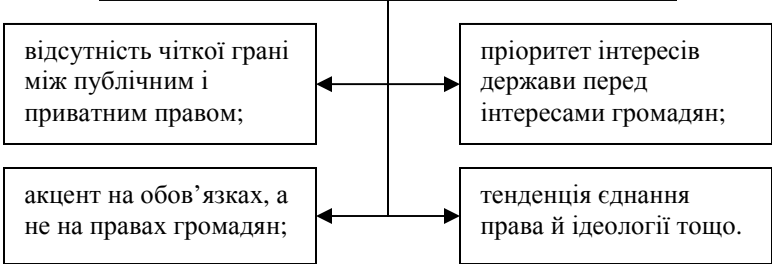
Окремої уваги заслуговує думка Ю. М. Оборотова, який пропонує виокремити специфічну правову сім'ю, оскільки правова система України (а також Росії, Білорусі тощо) продовжує значно відрізнятися від романо-германської правової системи, системи загального права, інших правових сімей. Використовуючи напрацювання теоретиків євразійства та євразійського права, вчений іменує групу вказаних правових систем **євразійською правовою сім'єю**.

Ідеї євразійства складають необхідну основу існування цивілізації, що перебуває між східним і західним світом.

Правда, сьогодні євразійство Україною відхилено. Підписання і ратифікація Угоди про асоціацію України з ЄС визначило перспективу її розвитку культури, права і державності на основі європейських цінностей.

Серед специфічних принципів права євразійської правової сім'ї:

Характеризуючи правову систему України, автори монографії “Правові системи сучасності. Глобалізація. Демократизм. Розвиток” вказують:

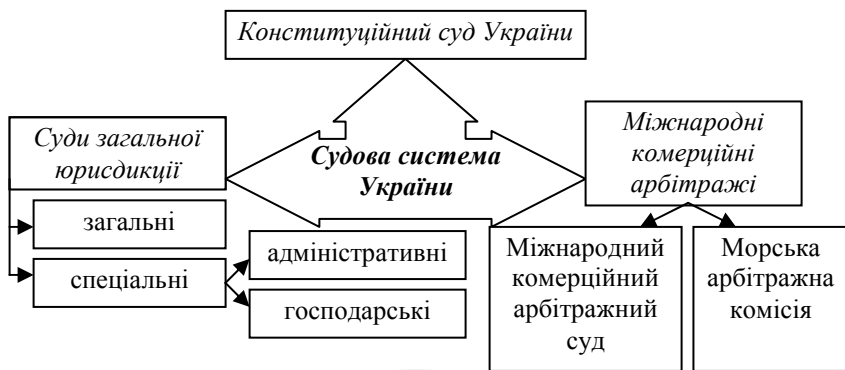
У реальній правовій дійсності України в роки перетворень і змін зберігається значна частина минулої правової системи, яка несе на собі печатку “певної ідеологізації” старого типу.

Незважаючи на проголошений Конституцією України людський вимір права (ст. 3, 21, 48), фактичне становище особистості не відповідає цим ідеалам і перспективам. Людина перебуває під тиском номенклатурного напівкримінального державного капіталізму, авторитарно-олігархічних тенденцій, що відтворюють певні елементи комуністичної ідеології, відповідних порядків і орієнтирів.

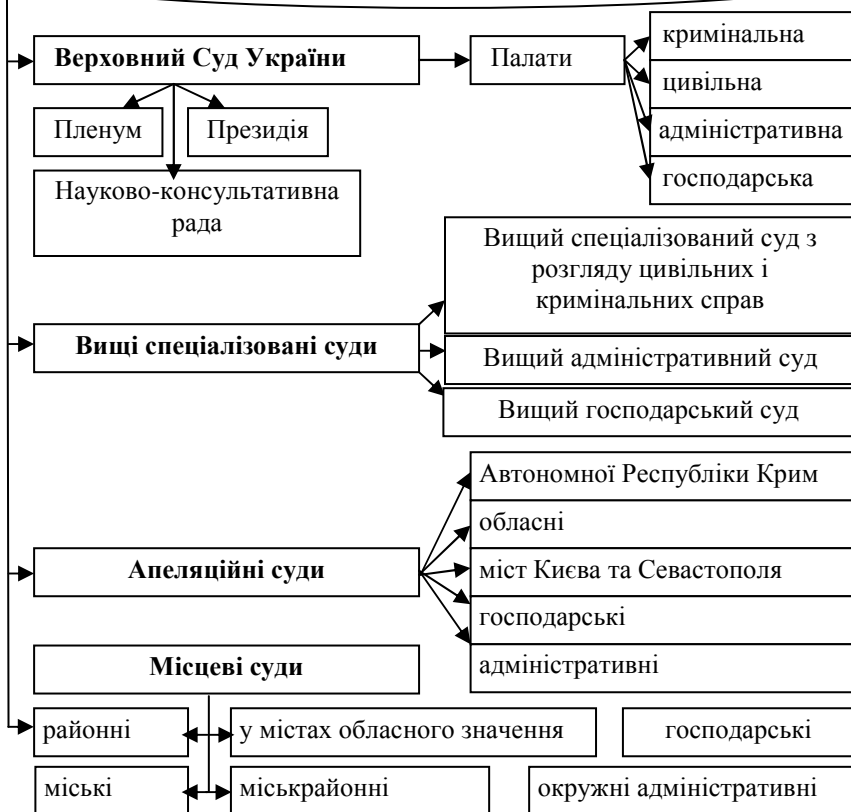
Процес становлення правової системи підтверджує, що довіра до припису права (правої норми), до закону в українському суспільстві суттєво похитнулися. Закон не став належним підґрунтям для формування демократичної системи права, тому почали гальмуватися процеси систематизації права, які активно розпочалися. *Сьогодні потребує нагального і невідворотного реформування “правоохоронної” системи України (поліції, прокуратури, адвокатури, суду) (прим. – М. К.).*

Стан матеріального, переважно цивільного, кримінально-процесуального, адміністративного та інших галузей законодавства характеризується недосконалістю, фрагментарністю, суперечностями. Завдання щодо систематизації відбуваються повільно, що негативно впливає на економічну та соціально-культурну сферу.

Становлення правової системи України засвідчило, що послаблення праворегулювального впливу української державності на розвиток соціально-економічних процесів, гіперлібералізації 1992–1995 рр. в Україні призвели до розвалу важливих секторів соціальної інфраструктури, підвищення конфліктогенного потенціалу суспільства, зuboжіння значної частини населення, зростання майнової диференціації, концентрації величезних багатств у невеликій групі людей.

Система судів загальної юрисдикції в Україні

Структура судової влади вказана згідно із Законом України “Про судоустрій та статус суддів України” № 2453-VI від 07.07.2010 р.

Президент України П. Порошенко 30 травня 2016 р. вніс на розгляд ВРУ проект нового Закону України “Про судоустрій та статус суддів”, який був ухвалений як закон №1402-VIII від 2 червня 2016 р. Набрання чинності відбудеться 30. 09. 2016 р. одночасно із введенням в дію Закону України “Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)” № 1401-VIII, прийнятого також 02. 06. 2016 р.

Найважливіші новели

Закон вдосконалює процедуру кваліфікаційного оцінювання всіх суддів, розпочату відповідно до Закону України “Про забезпечення права на справедливий суд”. Зокрема, оцінювання проводитиметься за критеріями компетентності (професійної, особистої, соціальної тощо), професійної етики та доброчесності. Кваліфікаційне оцінювання за критерієм професійної компетентності буде проводитись з урахуванням принципів інстанційності та спеціалізації.

Закон передбачає перехід до триланкової судової системи та утворення протягом 6 місяців з моменту набуття ним чинності нового Верховного Суду, у складі якого діятимуть Велика Палата, функцією якої є уніфікація судової практики та вирішення юрисдикційних спорів, та чотири касаційні суди, функцією яких є розгляд справ в касаційному порядку.

У розвиток конституційних змін в частині правосуддя встановлено кваліфікаційні вимоги до кандидата на посаду судді. Так, на посаду судді може бути призначений громадянин України, не молодший 30 та не старший 65 років, який має вищу юридичну освіту і стаж професійної діяльності у сфері права щонайменше п'ять років, володіє державною мовою та відповідає встановленим критеріям професійної компетентності, доброчесності та професійної етики.

Судді призначатимуться винятково за результатами публічного конкурсу та кваліфікаційного оцінювання як його складової. В конкурсі на посаду судді Верховного Суду матимуть право брати участь як діючі судді, так і кандидати з не менш ніж 10-річним стажем наукової роботи у сфері права або адвокатської діяльності.

Напрямки розвитку правової системи України

(див. "Правові системи сучасності. Глобалізація. Демократизм. Розвиток")

Нині створюється фундамент незалежної **правової системи України** як особливого еволюційного різновиду романо-германського типу правової системи.

▶ **Модель правової системи України** має бути принципово новою, спрямованою на те, щоб створювати умови та можливості для соціально-корисної заохочувальної діяльності.

▶ перехідний період суспільства України потребує ефективної реалізації інтеграційних, організаційних, регулятивних та інших **функцій правової системи**.

▶ Основою конструктивного правового регулювання є вдосконалення і ефективність законодавства. **Законодавча база** має реально забезпечувати пріоритет прав людини, принципи верховенства права, розподілу влади та взаємної відповідальності держави та особи, систему юридичного та судового захисту прав людини, поширення політичної та правової культури та юридичної освіти, яка ґрунтується на повазі до прав та свобод людини, громадянина, до законів держави.

▶ **Право** як явище цивілізації та культури повинно обмежити волю та інтереси влади за рахунок регулювання і розмежування, дозволів і заборон, упорядкування діяльності громадян і функцій чиновників.

ОПОРНИЙ КОНСПЕКТ № 6

Англо-американська правова сім'я

1. Історичні передумови виникнення і розвитку англо-американського типу правової системи.
2. Поняття, структура і джерела англійського права.
3. Система судів Англії.
4. Розвиток і функціонування права США. Його відмінність від права Англії.
5. Система судів США.
6. Право інших країн англо-американської правової сім'ї.

РОЗВИТОК АНГЛО-АМЕРИКАНСЬКОГО ПРАВА

Джерелом цього типу правової системи є загальне право Англії (*Common law*), яке виникло і почало розвиватися після нормандського завоювання 1066 р. і укріпилось на початку XIV ст. Період, який передував цій даті, називають періодом *англосаксонського права*. Право англосаксонської епохи маловідоме. Після звернення в християнство закони складались так, як і в континентальній Європі, тільки з тією відмінністю, що писались вони на латині, а не англосаксонською мовою. Вони регулювали тільки обмежені аспекти тих суспільних відносин, на які поширюється сучасна концепція права. До нормандського завоювання не було права, спільного для всієї Англії.

Нормандське завоювання – серйозна подія в історії англійського права, оскільки воно принесло в Англію разом із іноземною окупацією сильну централізовану владу, багату досвідом адміністративного управління. З даним завоюванням общинно-племенна епоха закінчилася: в Англії встановився феодалізм. Після завоювання суди графств і суди сотень були замінені феодальною юрисдикцією нового типу (суди баронів, менторські суди і т. ін.), які здійснювались на основі звичаєвого права, що мало локальний характер. У сфері церковної юрисдикції, створеної після завоювання, застосовувалось канонічне право.

При вирішенні справ судді намагались наслідувати раніше винесені судові рішення. У той період королівські суди в Англії не мали універсальної компетенції. Спори передавались в раніше згадані суди. Король здійснював тільки “вищий суд” (втручався тільки тоді, коли існувала загроза миру в королівстві або обставини справи були такими, що спір неможливо було вирішити в звичайному порядку). Тобто він володів винятковою компетенцією (до 1875 р.). Король розглядав справи за допомогою наближених до нього осіб. Королівський суд – суд особливо знатних людей і особливо великих справ.

З самого початку існування королівських судів їх компетенція була обмежена, вони повинні були рахуватися з тодішньою знаттю, яка зовсім не виражала готовність підкорятися судовим вердиктам. Королівські суди навіть не могли здійснювати правосуддя в якості апеляційної інстанції з усіх справ, що виникали в королівстві. Під королівську юрисдикцію підпадали три категорії справ:

- справи, що стосуються земельної власності і нерухомості;
- справи, що стосуються королівських фінансів;
- розгляд тяжких кримінальних злочинів, що порушують мир у державі.

Всі інші категорії справ залишалися поза королівською юрисдикцією і розглядались Судом графства або Судом сотні, феодалними і церковними судами, різними комерційними судами.

Проте з огляду на різні причини (зростаюча кількість звернень до королівських судів приватних осіб, які вважали королівську юрисдикцію найвищою; реальна забезпеченість судом короля явки свідків у суд і виконання рішень; зацікавленість короля і канцлера в збільшенні прибутку, який вони отримують від розгляду справ тощо) *королівські суди розширили свою юрисдикцію і в кінці середньовіччя стали єдиним органом правосуддя.*

На розгляд муніципальних і торгових судів залишилось небагато малозначимих справ, а церковні суди розглядали тільки спори, пов'язані зі святістю шлюбу або дисциплінарними проступками священнослужителів.

Саме вироблена роз'їзними королівськими суддями сукупність норм права замінила форми правосуддя, що використовувались раніше: місцеві, канонічні, міські і суди баронів. Така система норм стала називатися загальним правом та набула обов'язкової сили як для королівських, так і для нижчих судів.

Загальне право Англії було сформоване (і значною мірою, функціонує сьогодні) як неписане право, що базується на професійній традиції, а пізніше – на поглядах суддів при рішенні справ. Однією з фундаментальних основ загального права було те, що кримінальні справи та більшість цивільних справ, починаючи з XIII ст., розглядались судом присяжних.

Пізніше (в XV – XVIII ст.)

Після свого інтенсивного розвитку в XIII ст. загальне право постало перед проблемою утворення нової правової системи, яка з плином часу могла замінити собою загальне право. У випадках, коли обмежена компетенція королівських судів робила неможливим розгляд або вирішення спору, розчарована сторона в XIV ст. безпосередньо почала звертатись до короля за “справедливістю”. Таке звернення здійснювалось через лорда-канцлера. Якщо він вважав доцільним, то передавав скаргу королю, а той ставив її на розгляд у своїй раді. Поки таке звернення мало винятковий характер, це не призводило до конфлікту. Проте в подальшому воно отримало загальний масовий характер і перетворилось у звичайне оскарження рішень судів або навіть у спосіб повністю або частково обійти королівські суди.

Лорд-канцлер в XV ст. стає більш автономним суддею, який одноособово від імені короля і ради (які делегували йому повноваження) вирішує справи. Рішення стали систематично виноситись на основі доктрин “справедливості”, які були доповненнями або корективами до “правових” принципів, що застосовуються королівськими судами. Рецепційовані принципи значно більше, ніж великий масив застарілих норм загального права, задовольняли почуття соціального інтересу і справедливості епохи Відродження. Уряд Англії віддавав перевагу на той період юрисдикції лорда-канцлера. Тому в XVI ст. в результаті діяльності лорда-канцлера і занепаду загального права англійське право ледь не потрапило в сім’ю правових систем європейського типу. Незадовільна організація суду лорда-канцлера, його складність і продажність також були використані опонентами для критики, але реформа, яка могла повернути Англію в сім’ю романських правових систем, не відбулася. У результаті було досягнуто компромісу: залишити при відповідній рівновазі сил і суди загального права, і суд лорда-канцлера. Лорд-канцлер як особа політична і суддя не претендував більше на суд за законами моралі і перетворювався в юриста, а з 1621 р. був запроваджений контроль палати лордів за рішеннями суду і канцлера.

Отже, **загальне право** було доповнене *правом справедливості*. Суд справедливості виник як правоможність монарха здійснювати через лорда-канцлера право пом’якшення суворих судових рішень, посиляючись на загальні принципи права, поняття добра, гуманності, а не на конкретні прецеденти.

Суд лорда-канцлера заповнював прогалини загального права, він не змінював норми, встановлені судами, а виробляв додаткові норми, які називались нормами права справедливості.

3 часом

Лорд-канцлер втратив можливість на власний розсуд вирішувати справи. Його суд перейшов до вирішення спору на основі прецеденту. Так склалися дві паралельні системи прецедентного права, які мали багато відмінностей в нормах процесуального та матеріального права. З часом це ускладнило процедуру судового розгляду справ.

З усіх цих причин англійське право зберегло і до наших днів подвійну структуру. Поряд із нормами загального права, які склалися у результаті діяльності Вестмінстерських королівських судів, англійське право містить і норми права справедливості, що вносять доповнення або поправки в норми загального права.

До судової реформи 1875 р. право справедливості істотно відрізнялось від загального права, норми справедливості застосовувалися тільки спеціальним судом – судом лорда-канцлера.

Незважаючи на це, право справедливості було зібранням чинних юридичних норм і у 1873–1879 рр., згідно з Актами про судоустрій, усі англійські суди отримали право використовувати норми, передбачені правом справедливості, та застосовувати норми загального права. Тобто норми загального права та права справедливості стали застосовуватись одними і тими ж суддями, при цьому прецеденти права справедливості склали органічну частину одного прецедентного права Англії, які стали такими ж суворими і набули такої ж юридичної сили, як і норми загального права. Відмінність між ними стерлась і до 1975 р. організація судів була модифікована. У матеріальному праві була проведена робота, у ході якої відмінялися фактично не діючі норми законодавства, а також була проведена консолідація. Англійське право і далі розвивається судовою практикою.

Англо-американська правова сім'я – це сукупність національних систем права, що мають загальні риси, які проявляються в єдності закономірностей і тенденцій розвитку на основі норм, сформульованих суддями в судовому прецеденті, в поділі права на загальне право і право справедливості, у визнанні закону лише після випробування його судовою практикою, в перевазі процесуального права над матеріальним.

Групи англо-американського типу правової системи:

Англійське загальне право (Англія)

Американське загальне право (США)

Розповсюджене загальне право англо-американського типу, крім **Англії** і **країн Північної Америки**, в ряді держав різних континентів:

Північна Ірландія

Австралія

Нова Зеландія

Канада

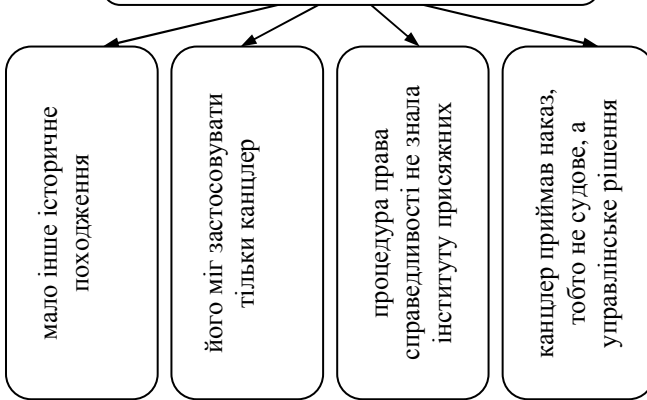
тощо

Структура права англо-американської правової сім'ї:

Загальне право

Право справедливості

Відмінність права справедливості від загального права:

Специфічні особливості загального права:

- ▶ за своєю природою і змістом воно є “судовим” правом, тобто традиційно створюється суддями;
- ▶ має яскраво виражений “казуальний” характер, тобто спрямоване на вирішення конкретних проблем, а не на формулювання загального правила поведінки, орієнтованого на майбутнє;
- ▶ в процесі свого виникнення і розвитку воно не зазнало значного впливу з боку Римського права;
- ▶ надає підвищене значення процесуальному праву порівняно з матеріальним;
- ▶ доволі високий рівень незалежності судової влади порівняно з іншими різновидами державної влади, її реальна гарантована самостійність як в питаннях організації свого внутрішнього життя, так і в судочинстві, у вирішенні “зовнішніх” проблем, які знаходяться в її компетенції;
- ▶ обвинувальний характер судового процесу – обов’язок зібрання доказів покладається на сторони, а суд залишається “нейтральним”, заслуховує і оцінює аргументи обох сторін.

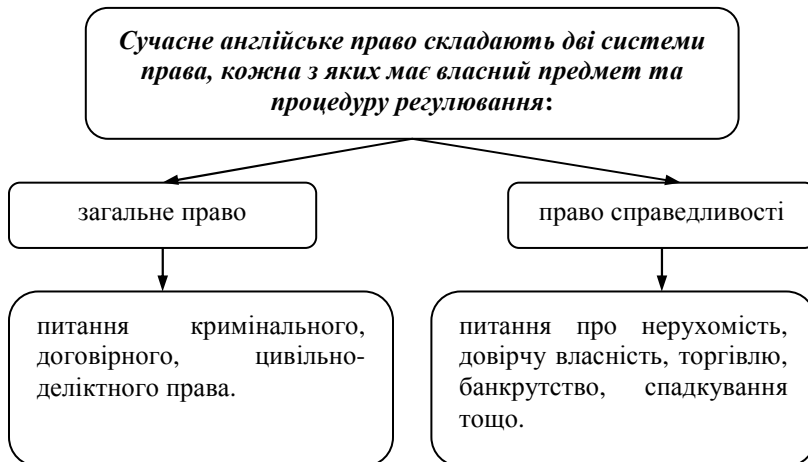
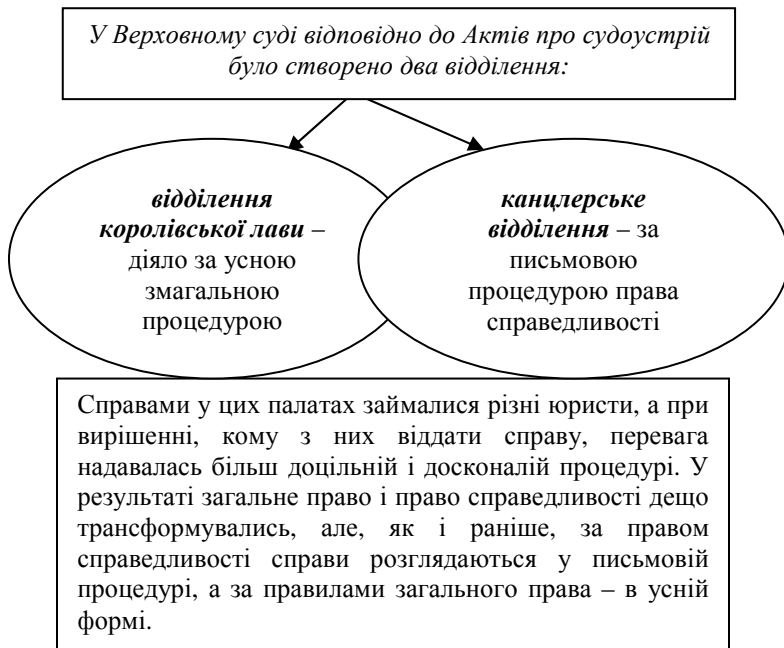
У загальному розумінні “джерело права” в рамках англо-американської правової сім’ї розглядається як один із шляхів, засобів чи способів формування тієї чи іншої національної правової системи, який визнається і використовується судами. У більш розгорнутому варіанті “джерело права” це:

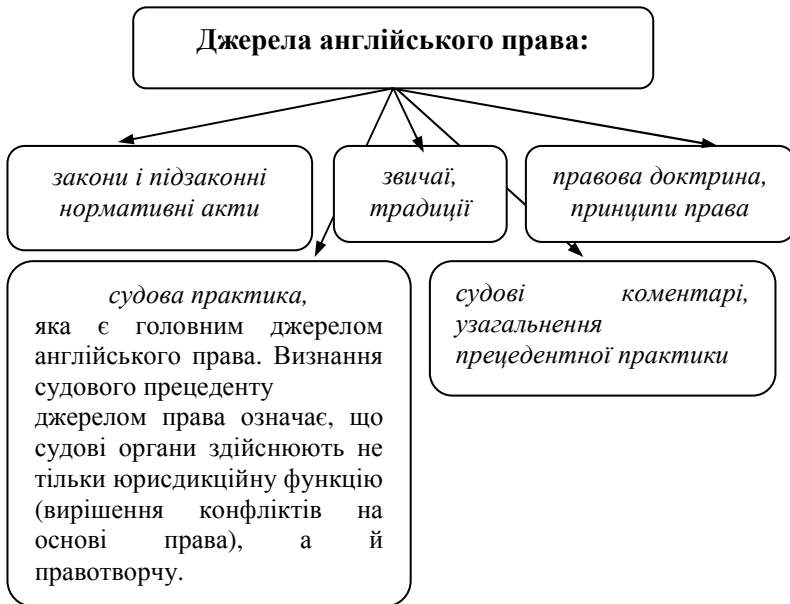
→ *По-перше*, офіційний документ, акт, який містить в собі норми права. В Англії це, наприклад, судові звіти і статuti. Узагальнено їх називають “*літературними джерелами*”.

→ *По-друге*, влада, від якої виходить принцип верховенства права і яка наповнює його реальним змістом. В якості такого виступає держава, а точніше парламент. Це “*формальне джерело*” права.

→ *По-третє*, різноманітні явища, інститути та установи, які створюють умови і таким чином стимулюють процес формування права, хоча самі безпосередньої участі в цьому процесі не беруть. Очевидно, що на кожному історичному етапі розвитку суспільства причини і умови формування права неоднакові, отже, не можуть бути однаковими і “джерела права”. Стосовно цього випадку використовують поняття “*історичні джерела*” права.

→ *По-четверте*, конкретні процедури, форми і процеси, за допомогою яких право набуває своєї реальності. Це законодавчий процес, судочинство, процес формування традицій і звичаїв тощо. Такого роду джерела права називаються “*юридичними джерелами*”.

Норми англійського права, як зазначив Р. Давид, – це положення особливої частини рішень, що виносяться вищими судовими інстанціями. У праві англо-американської системи не існує галузевих інститутів як сукупності однотипних норм права. Норма права є відпрацьованим судовою практикою рішенням з конкретної справи. Ця норма є менш загальною і абстрактною порівняно з нормами права, до яких звикли ми. У цих норм не може бути поділу на імперативні та диспозитивні, норми законів і підзаконних актів тощо. Така структура права зумовлює те, що воно не може бути кодифікованим.

Отже, англійська норма права пов'язана з обставинами конкретної справи і застосовується для вирішення справ, аналогічних до тих, за якими рішення вже приймалися. Таку норму не можна зробити загальною, тому що це перетворить англійське право в доктринальне, тобто романо-германське право, що суперечитиме англійській правовій традиції та стилю правового мислення.

Прецедент як джерело права складається з двох основних структурних частин:

суть правової позиції судді, висловленої ним стосовно конкретної розглянутої справи, яка стала основою вироку чи рішення. Ця частина судового акта називається *ratio decidendi*.

доводи, які обґрунтовують необхідність прийняття того чи іншого рішення і вказують таким чином на важливість і переконливість цього рішення, але не є обов'язковими для судового рішення (*obiter dictum*).

Судових прецедентів, які підлягають застосуванню на практиці, нараховується в Англії більш ніж 300 тис. Це певною мірою ускладнює процес застосування права. Впорядкуванню такої кількості обов'язкових судових рішень сприяє доктрина прецеденту. Її зміст зводиться до створення ієрархічної системи судових прецедентів, ступінь обов'язковості яких залежить від місця суду, який розглядає конкретну справу.

По-перше, рішення, винесені Палатою лордів, складають обов'язкові прецеденти для всіх судів

По-друге, рішення, прийняті Апеляційним судом, обов'язкові для всіх нижчестоящих судів (крім кримінального права)

По-третє, рішення, прийняті Високим судом, обов'язкові для нижчих судів

Судова практика

Високе правосуддя (здійснюється вищими судами)

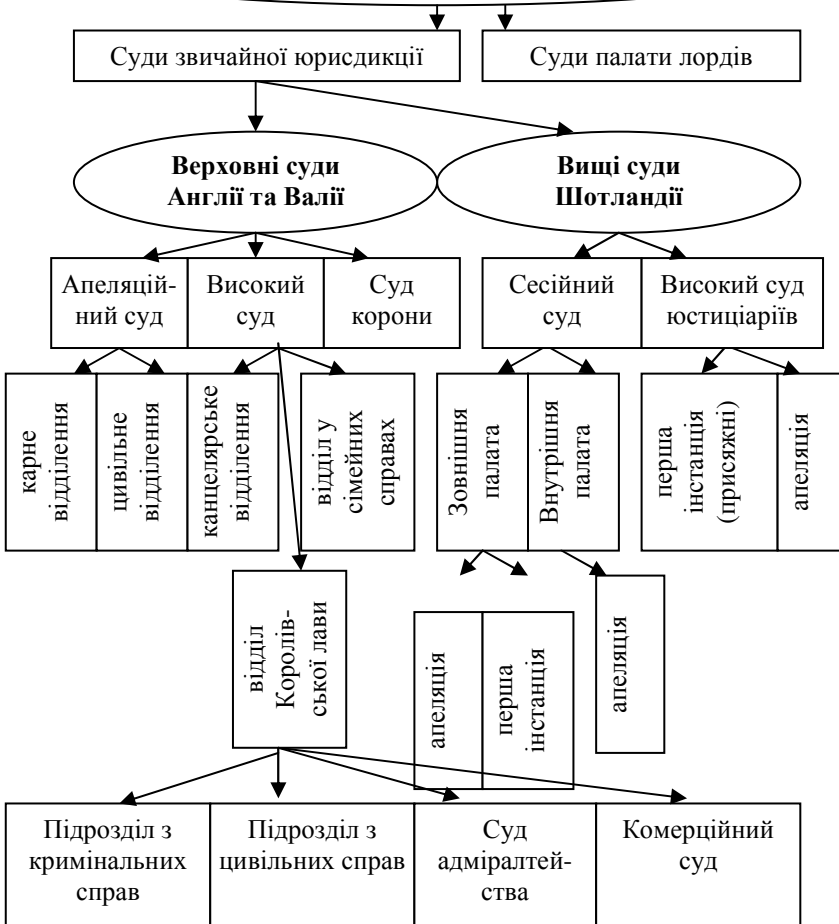
Нижче правосуддя (здійснюється великою кількістю нижчих судів)

Високим судом Великобританії є Верховний суд, заснований на підставі *Акта про конституційну реформу 2005 р.* для розгляду всіх апеляційних скарг на рішення судів Англії, Уельсу і Північної Ірландії та апеляційних скарг тільки з цивільних справ із судів Шотландії. З кримінальних справ у Шотландії останньою інстанцією є Вищий кримінальний суд. Верховний суд також має юрисдикцію з вирішення спорів, пов'язаних з передачею окремих повноважень центральних органів Сполученого Королівства місцевим урядам і законодавчим органам Уельсу, Північної Ірландії та Шотландії. Верховний суд отримав всі судові функції Палати лордів, які здійснювалися через його Апеляційний комітет, а також деякі повноваження, пов'язані з розглядом питань про делегування влади складовим частинам Великобританії, які раніше розглядалися в Судовому комітеті Таємної ради.

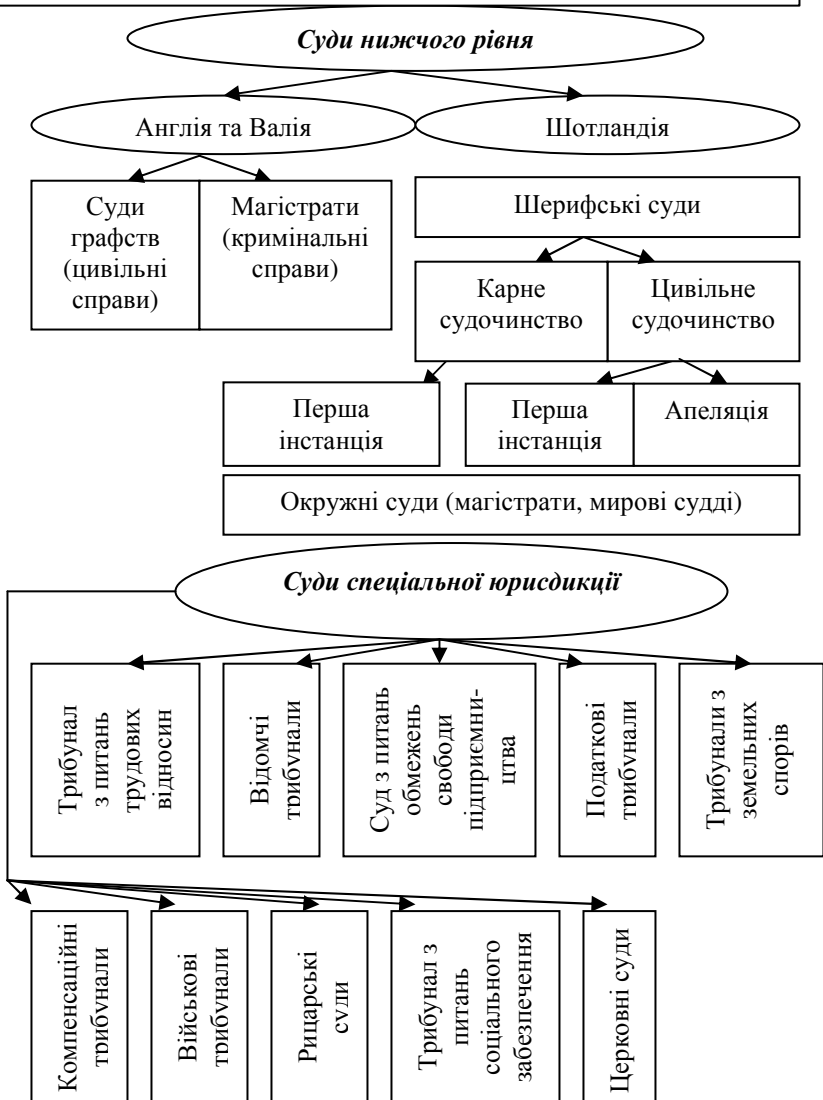
Верховний суд Великобританії почав функціонувати 1 жовтня 2009 р. Він повністю замінив Апеляційний комітет Палати лордів, а також отримав деякі повноваження Судового комітету Таємної ради. Довготривалий час (з 1399 р.) функції останньої судової інстанції для судів загальної юрисдикції виконувала верхня палата британського парламенту, а згодом спеціально організований для цього в 1876 році Апеляційний комітет Палати лордів. Він складався з 12 лордів-суддів і очолювався лордом-канцлером, який одночасно займав посаду головного судді Англії та Уельсу. Судову реформу ініціювала Лейбористська партія в 2003 р. на чолі з тодішнім прем'єр-міністром Тоні Блером. Зміни вже назріли давно і були мотивовані бажанням створити повністю незалежну судову систему та забезпечити її відкритість та прозорість діяльності. Наявність тісного зв'язку між законодавчою та судовою владою й існування в рамках парламенту вищої судової інстанції порушували принцип поділу влади та вступали в суперечність з вимогами Європейської конвенції про захист прав людини.

Сьогодні Верховний суд Великобританії складається з 12 суддів. У початковий склад увійшли всі на той момент діючі члени розформованого Апеляційного комітету Палати лордів з збереженням своїх місць у верхній палаті парламенту, але без права голосу. Всіх наступних суддів призначає британська королева за рекомендацією прем'єр-міністра. Йому кандидатури пропонуються лордом-канцлером спільно зі спеціальною відбірковою комісією, до складу якої входять голова Верховного суду, його заступник і один з членів трьох комітетів з відбору суддів в Англії та Уельсі, Шотландії та Північній Ірландії.

Судова система Великої Британії

Нижчі суди прецеденти не створюють. Англійське правило прецеденту носить імперативний характер такого змісту: вирішувати так, як було вирішено раніше. Відповідно до цього правила кожна судова інстанція повинна наслідувати прецеденти, вироблені вищим судом, а також створені нею самою (якщо це вища судова інстанція).

Дані суди створюють прецедент, сутність якого виражається у трьох положеннях:

Рішення, що виносяться Палатою лордів, становлять обов'язкові прецеденти для усіх судів.

Рішення, що приймаються Апеляційним судом, обов'язкові для всіх нижчих судів і для самого цього суду (крім кримінального права).

Рішення, що приймаються Високим судом, обов'язкові для нижчих судів і, не будучи завжди обов'язковими, здебільшого використовуються як керівницькі для різних відділень Високого суду і Суду Корони.

В Англії для юриста головним було вміти:

порушити справу, тобто знайти форму позову, необхідну процедуру, яка дозволяла звернутися до Королівського суду.

Якщо ж процес починався, можна було покласти на присяжних, які знайдуть правильне рішення. Тому згодом процесуальне право стає домінуючим. Щоправда, нині англійська судова процедура дещо уніфікована, а матеріальне право досягло рівня матеріального права романо-германських правових сімей. Це сприяло їх зближенню, але англійський юрист і до сьогодні здебільшого виховується правом юридичної практики, вважаючи її головним правом. А тому головну увагу звертає не на норми і принципи, а на процедуру, яка є засобом їх здійснення.

Закони і підзаконні нормативні акти

Як відомо, конституції в Англії немає. Те, що англіїці зазвичай називають конституцією, – це певна система норм законодавчого і судового походження, що регламентує основні права та обов'язки підданих і покликана обмежувати свавілля влади. Конституційними є закони щодо статусу особистості, виборчого права, структури, повноважень і взаємовідносин палат парламенту, статусу монарха, організації території, місцевого самоврядування тощо. Англійська класична теорія вбачає у законі другорядне джерело права, що здатне тільки доповнювати і вносити низку поправок до норм права, що створені судовою практикою. За суттю норма закону набуває реального змісту після застосування її в суді.

Звичай – це правила, що виробилися протягом великого історичного періоду і визначають важливі питання державного життя.

Правова доктрина – це концептуально оформлена думка відомих вчених з питань права.

Серед джерел англо-американського права важливе місце займають **закони**, які в Англії та Канаді ще називають статутами.

Це акти, що прийняті у встановленому порядку в однаковій редакції обома палатами парламенту та санкціоновані (підписані) монархом.

Закони в Англії поділяються на:

конституційні

певна система норм (єдиного тексту Конституції в Англії і Канаді немає) законодавчого і судового походження, що регламентує основні права та обов'язки підданих і покликана обмежувати свавілля влади. Конституційними є закони щодо статусу особистості, виборчого права, структури, повноважень і взаємовідносин палат парламенту, статусу монарха, організації території, місцевого самоуправління тощо.

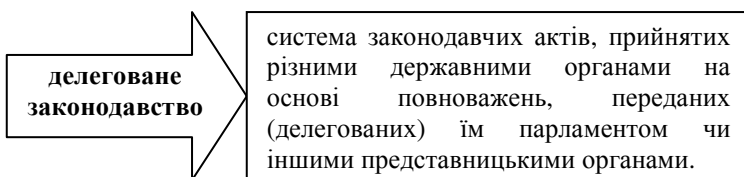
звичайні або поточні

комплекс законодавчих актів у сфері соціального забезпечення, освіти, охорони здоров'я, розвитку економіки, транспорту, містобудування тощо. Офіційного органу, який би оприлюднював закони, немає, найбільш важливі з них публікуються окремими брошурами.

Англійська класична теорія вбачає у **законі другорядне джерело** права, що здатне тільки доповнювати і вносити низку поправок до норм права, що створені судовою практикою. Нині ситуація дещо змінюється, і тепер закони відіграють не меншу роль, ніж прецедент, хоча англійське право залишається правом судової практики з двох причин:

→ **судова практика** продовжує керувати розвитком права в різних важливих галузях;

→ **англійські юристи** досі не звільнилися від впливу традицій. Норма закону для них набуває реального змісту тільки після застосування її в суді.

Поняття делегованого законодавства можна звести до таких основних положень:	воно не видається вищими законодавчими (представницькими) органами, але завжди повноваження на видання таких актів надаються саме представницькими органами;
	повноваження на прийняття делегованих актів відповідно до законодавства та практики можуть передаватися як уряду, так і іншим нижчестоящим органам;
	таке законодавство найчастіше має тимчасовий і завжди цільовий, функціональний характер.

Акти, видані в порядку делегування парламентом законодавчих повноважень іншим державним чи недержавним органам, підлягають обов'язковому контролю.

Парламентський контроль здійснюється спеціальними комітетами, які існують в кожній палаті парламенту.

Судовий контроль не є постійним, а носить вибіркового характер. Суд здійснює його в процесі судочинства, якщо при розгляді конкретної справи йому потрібно застосувати цей акт. Розглядаючи справу за суттю, суд одночасно вирішує і питання щодо чинності даного акта, який оцінює з процедурної точки зору і за змістом.

Адміністративний контроль здійснюється, в першу чергу, в міністерствами і центральними відомствами.

Звичай як джерело англійського права

Це одне з найдавніших джерел англійського права, проте зараз його значення другорядне. У сфері конституційного права сформувався звичай, що відіграє більшу роль, ніж судовий прецедент. Це так звані конституційні погодження, які регулюють важливі питання державного життя. Вони є своєрідним джерелом конституційного права. Конституційні погодження – це письмово незафіксовані правила конституційної практики. Їх слід відрізнити від звичаїв, котрі є частиною загального права.

Нині звичай має дуже обмежене використання ще й тому, що чинний до цього часу Закон від 1265 р. встановив можливість використовувати лише звичаї, які склалися і були чинними до 1189 р.

На звичай як джерело англо-американського права можна посилатися, якщо він відповідає доволі жорстким вимогам – канонам. Серед них особливо треба виділити **вимоги** стосовно того, щоб звичай:

→ в процесі свого постійного чи періодичного використання не переривався в законному порядку;

→ застосовувався тільки мирно, відкрито і правильно;

→ був визначеним за своєю сутністю і змістом;

→ органічно “вписувався” чи хоча б узгоджувався (не суперечив) з іншими звичаями;

→ був обмежений відповідною сферою своєї дії і територією, а також предметом свого регулятивного впливу;

→ органічно поєднувався з існуючими нормами права, не суперечив ні законам, ні загальному праву;

→ визнавався і виконувався населенням тієї території, на якій він діє як правовий звичай.

До джерел англійського права треба також віднести
правову доктрину

Ряд доктрин, що знайшли відображення в працях авторитетних англійських юристів, переважно суддів, були визнані як їх сучасниками, так і послідовниками, при вирішенні конкретних справ. Провідне місце серед них займають старовинні рукописи із загального права завдяки аналізу обов’язкових прецедентів, що не втратили свого значення в наші дні.

Суди звертаються до доктрин у випадках прогалини в законі, судовому прецеденті чи звичаї, що регулюють відповідні відносини.

Серед джерел англо-американського права в якості самостійного джерела деякі науковці (*див. праці Р. Давида, М. Марченка*) виділяють **розум, мудрість**. Чіткого визначення цього джерела в науковій юридичній літературі немає, оскільки воно розглядається у практичному, суто емпіричному плані як спосіб заповнення прогалів у праві. Під цим джерелом права розуміють мудре і справедливе вирішення спору, конфлікту, коли з даного питання немає ні прецеденту, ні законодавчої норми, ні обов'язкового звичаю. Це пошуки рішення, яке б найбільше відповідало нормам чинного права, а отже, найкраще забезпечувало порядок у поєднанні із справедливістю, яка і складає основу права.

Джерелами права в Англії також є **судові коментарі, узагальнення прецедентної практики**. Вони є практичними розпорядженнями для суддів. Юридична наука загалом чи теоретико-правові ідеї і концепції юристів різних шкіл мають додаткове значення.

АНГЛІЯ

домінує процесуальне право над матеріальним та його диференціація на загальне і право справедливості;

зберігають своє значення суди справедливості, у випадку відсутності в загальному праві способів для вирішення питання керуються правом справедливості (не доходячи до створення прецеденту);

головне джерело права становить судова практика. Проте остання відіграє не однакову роль у створенні прецедентів. Англійський Апеляційний суд і палата лордів вважають себе зобов'язаними перед власними прецедентами і не змінюють свою практику.

США

✓ домінує процесуальне право над матеріальним та його диференціація на загальне і право справедливості (за структурою американське право відноситься до сім'ї загального права, тобто формується судовою практикою у вигляді прецедентів, поділяється на федеральне і право окремих штатів);

✓ зберігають своє значення суди справедливості, у випадку відсутності в загальному праві способів для вирішення питання керуються правом справедливості (не доходячи до створення прецеденту);

✓ головне джерело права становить судова практика. Проте остання відіграє не однакову роль у створенні прецедентів. Вищі суди США (Верховний суд США і верховні суди штатів) не вважають себе зобов'язаними перед власними прецедентами і можуть, таким чином, поміняти свою практику. Верховний суд федерації, верховні суди штатів можуть відмовитись і від прецеденту конституційного тлумачення;

✓ щодо федеральної судової системи і системи штатів діє аналогічний принцип, як і щодо федерального права і права штатів. А саме суди штатів мають абсолютну компетенцію, а у федеральні суди можна звертатися тільки у разі, коли Конституцією США або законом Конгресу ці суди визнано компетентними;

✓ як джерело права законодавство в США має більше значення, ніж в Англії. Це значною мірою є наслідком наявності в США федеральної конституції і конституцій штатів;

✓ існування писаної Конституції, що акумулює Декларацію прав, – один з елементів, яким відрізняється американське право від англійського;

✓ діє принцип судового контролю за конституційністю законів і застосуванням норм права.

Передумови розвитку права США

Перші англійські поселення на території сучасних Сполучених Штатів Америки виникли в XVII ст. Поселяючись на територіях, не освоєних цивілізованими націями, англійські піддані приносять з собою *загальне право*. Датою початку застосування загального права в усіх американських колоніях вважається 1607 р., тобто дата утворення першої колонії (у Вірджинії). Проте, згідно з принципом Кальвіна, *загальне право Англії застосовується в колоніях тільки тією мірою, наскільки його норми відповідають умовам колонії*. Норми англійського загального права зовсім не відповідали умовам життя американських колоній:

- ✓ тісно пов'язане з архаїчною процедурою, яка вимагає досвідчених практиків, загальне право було «мертвим» на територіях, де практично не було ніяких юристів і де зовсім не піклувались про те, щоб їх запросити або підготувати;
- ✓ найважливіші норми загального права були вироблені федеральним суспільством і для федерального суспільства, тобто для суспільства такого типу, від якого американські колонії були далекими;
- ✓ питання, що поставали перед колоністами, були зовсім новими проблемами, вирішити які загальне право не могло, тощо.

Тому в той історичний період, не враховуючи окремі розпорядження місцевої влади, можна стверджувати, що практично діяло на американських землях доволі примітивне право, яке було створене в деяких колоніях на основі Біблії. Всюди була поширена свобода “волевиявлення суддів”. Як реакція на свавілля суддів у різних колоніях приймалися спроби кодифікувати право. Американські колоністи XVII ст. позитивно відносилися до писаного права, на відміну від англійців, які вбачали в законі небезпеку свавілля і загрозу своїм свободам.

Незалежність Америки, проголошена в 1776 р. і фактично встановлена в 1783 р., створила для англійських колоній, що стали Сполученими Штатами Америки, зовсім нові умови. З придбанням у 1803 р. США штату Луїзіана Франція стала для американців другом і союзником, а Англія – ворогом.

Після завоювання політичної незалежності виникла і стала популярною ідея самостійного американського права, що обумовило сприятливе ставлення до кодифікації. Це був позитивний період для поширення романо-германської правової системи в США:

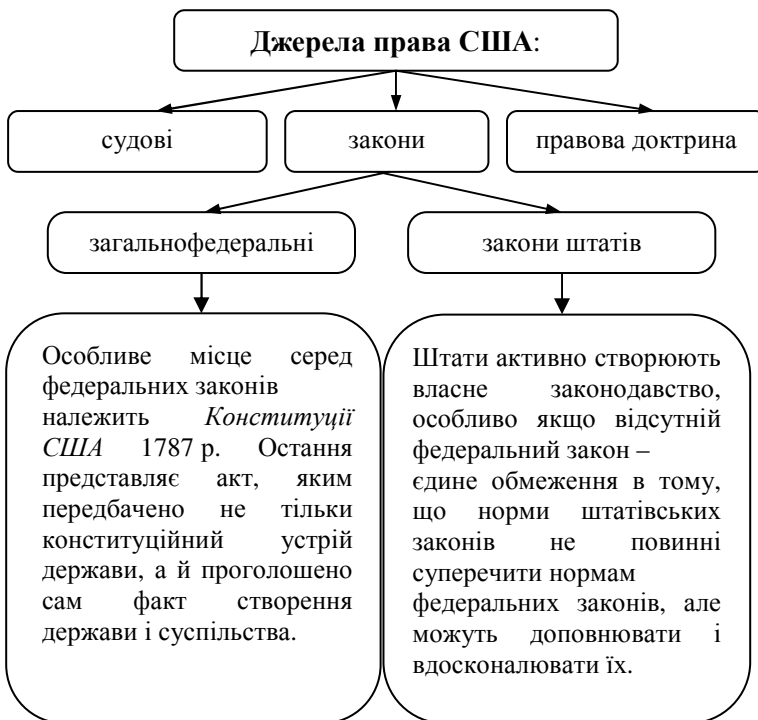
- ✓ конституції деяких штатів передбачали складання систематизованих кодексів, що охопили б все право штатів;
- ✓ деякі штати заборонили використовувати в юридичній практиці англійські судові рішення, які виносилися після 1776 р.;
- ✓ до США приєдналися території, на яких не діяли традиції загального права;
- ✓ Америку заселили нові емігранти, що приїхали із країн, де загальне право не було відомим і в яких не сприймали все англійське.

Конфлікт між романо-германською правовою системою і загальним правом, що виник у країні після завоювання незалежності і тривав більше півстоліття, завершився перемогою в США загального права.

Закони більшості штатів прямо визначали, що загальне право є діючим правом.

Причинами перемоги загального права, перш за все, є: спільність традицій, спільність мови і походження (населення США мало англійське походження), вплив шкіл загального права (формування юристів завдяки системі навчання на загальному праві). Проте триумф загального права в США пройшов важким шляхом і був неповним. Багато норм загального права були несприйнятими в умовах Америки. Частина норм англійського права не діяла в США через те, що вони створені судами (раз і назавжди було встановлено, що закони, прийняті парламентом, будуть застосовуватись поза Англією тільки за спеціальним рішенням парламенту). В Америці було запроваджене англійське право, яке діяло в Англії в ту епоху, коли Англія панувала над Америкою, тобто до 1776 р. Питання про застосування в Америці більш пізніх норм ніколи навіть не поставало. Зміни, що відбувались в англійському праві після 1776 р., не обов'язково знаходили відображення в праві США.

З моменту виникнення американського суверенітету розвиток англійського і американського права йшов своїм неповторним шляхом, незалежно. Право США не може бути англійським правом. Воно відділене від англійського права усім тим, що відділяє спосіб життя і цивілізації Англії.

Федеральне законодавство сьогодні відіграє роль визначального джерела права США в регулюванні питань економіки, фінансів, оборони, трудових відносин, охорони природи і інших загальнодержавних проблем, а також митних правил, правил торгівлі між штатами, авторських прав, патентних відносин тощо. Зростанню ролі федеральних законів за останні десятиріччя сприяли різні соціальні програми (з будівництва доріг, боротьби зі злочинністю тощо), які фінансувалися федеральною владою лише за умови, що штати підкоряються вимогам, встановленим федеральним законодавством.

У США зросло значення таких форм систематизації права, як кодифікація і консолідація. Загальні для всіх штатів норми, що відносяться до різних галузей права, об'єднані в “Звід законів” (складається з 50 розділів, кожний з яких присвячений відповідній галузі права або великому правовому інституту). Він доповнений додатками, які викладають особливості регулювання відносин у кожному штаті. У декількох штатах є цивільні кодекси, в 25 штатах – цивільно-процесуальні, у всіх штатах – кримінальні, в деяких – кримінально-процесуальні.

На відміну від романо-германського типу правової системи, де кодекси створюються як основа для вироблення і розвитку нового права, в США на загальнофедеральному рівні відбувається консолідація прецедентів, а не створення нових норм.

Одна з особливостей правової системи США порівняно з Англією

Верховний суд США має право тлумачити текст і зміст Конституції країни, а також вищі судові інстанції різних штатів мають право тлумачити їх власні конституції. Без врахування цих тлумачень неможливо визначити, чи відповідає той чи інший закон Конституції. Діяльність Верховного суду США з тлумачення Конституції країни є проявом судового контролю за законністю і конституційністю федеральних законів і законів штатів. Акти тлумачення Конституції відіграють також важливу теоретичну і практичну роль в процесах правотворчості і правозастосування США.

ОСОБЛИВОСТІ АМЕРИКАНСЬКОЇ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ

У законодавстві:

- ✓ наявність в США федеральних законів і законів штатів. Штати наділені широкою компетенцією у створенні власного законодавства і системи прецедентного права;
- ✓ наявність писаної Конституції США, проголошеної в 1787 р., яка є актом заснування країни і встановлює межі повноважень федеральних органів в їх взаємовідносинах зі штатами і з окремими громадянами;
- ✓ існують офіційні і приватні збірники, що охоплюють федеральне законодавство або законодавство штатів, – *Revised Laws, Consolidated Laws, United States Code Annotated*. Проте всі зводи і збірники – не кодекси у французькому розумінні слова. Навіть з технічного боку питання, викладені в алфавітному порядку, суттєво відрізняють їх від європейських кодексів. Головне: в них інша мета – класифікувати американські закони (федеральні або окремих штатів), залишаючи осторонь загальне право. В деяких американських штатах (Каліфорнії, Джорджії, Монтані, в Північній і Південній Дакоті) існують цивільні кодекси. У 25 штатах є цивільно-процесуальні кодекси. Проте в американських кодексах вбачається тільки результат консолідації, а не основа для вироблення і розвитку нового права, як в країнах романо-германської правової системи. Резюмується, що законодавець хотів відновити в кодексі попередні норми, створені судовою практикою;
- ✓ створюються типові закони (кодекси) для штатів.

У структурі права:

- ✓ поділ права США на федеральне право і право штатів;
- ✓ через відсутність у США спеціальних судів, які б застосовували канонічне право, суди справедливості включили до сфери своєї діяльності ті питання, які в Англії відносились до церковної юрисдикції. Компетенція судів справедливості, на думку американців, необхідна в тих випадках, коли право не надає ніяких засобів для вирішення питання;
- ✓ юридична термінологія в деяких випадках свідчить про відмінність двох правових систем, а в деяких, навпаки, маскує ці відмінності. Одна і та сама концепція може бути виражена різними термінами, тоді як одні й ті самі терміни можуть мати різне значення в Англії і в Америці;
- ✓ відмінності в галузях права, в першу чергу, в адміністративному, конституційному, трудовому.

У професії юриста:

У США, як і в Англії, існує загальне поняття професії юриста.

Представниками цієї професії є адвокати, юрисконсульти підприємств і установ, професори права і судді. Адвокати і судді здійснюють свою діяльність під контролем Верховного суду штату, де вони практикують. Професори права і юрисконсульти контролю судів не підлягають. За винятком вищесказаного, в США і в Англії все своєрідне: і спосіб навчання, і професійна організація юристів.

Вимоги для роботи юристом різні в кожному штаті.

Спосіб навчання в американських школах права, відомий за назвою "*case-method*" (навчання на конкретній справі), дуже відрізняється від методів навчання в Франції або в Англії.

Як зазначив професор Б. Футей, після закінчення юридичного факультету випускник повинен скласти професійний іспит штату. Хоча кожен штат пропонує власний іспит, його загальна форма складається з таких частин: перша – написання детальних відповідей на запитання, які стосуються законів штату; друга – тестові завдання на загальновідомі правові теми. Після того, як випускник склав професійний іспит штату та його представник розглянув моральну характеристику випускника, вищий суд штату має прийняти присягу від нового юриста/адвоката, таким чином приймаючи його до колегії адвокатів штату. Крім того, кожен штат вимагає, щоб юристи/адвокати поглиблювали свою юридичну освіту шляхом участі у роботі щорічних конференцій або семінарів з питань права.

Теоретично після того, як випускник отримав ліцензію на ведення юридичної практики, він допускається до професії юриста. Однак насправді більшість випускників вважають за доцільне отримати додатковий практичний досвід для того, щоб стати компетентними юристами. Багато студентів набувають практичного досвіду протягом навчання.

Порівняння права США і права Англії

СПІЛЬНІ РИСИ:

- ✓ спільна концепція права і його роль;
- ✓ один і той самий поділ права;
- ✓ використовуються одні й ті самі поняття і трактування норм права;
- ✓ основним джерелом права виступає судова практика в формі прецеденту;
- ✓ законодавчі норми становлять право тільки після того, як вони неодноразово були застосовані, розтлумачені судами і є можливість посилатись не на самі норми, а на судові рішення.

ВІДМІННІ РИСИ:

У судовій системі:

- ✓ судова система США охоплює федеральні суди, суди штатів;
- ✓ інститут присяжних зберіг у США своє значення набагато більше, ніж в Англії. Громадянин може вимагати, щоб спір розглядався присяжними, якщо ціна позову перевищує 20 доларів і не стосується застосування права справедливості. Щорічно більше 100 тисяч справ розглядаються в США за участю присяжних;
- ✓ розпорошеність американської юстиції, тобто порівняно з англійською судова влада в США є менш централізованою. З причин як історичних, так і географічних, у США в кожному штаті є власна судова система та різноманітні федеральні суди, що діють на всій території країни, а не тільки в столиці федерації;
- ✓ в США існує принцип судового контролю за конституційністю законів. Верховний суд США і під його наглядом усі інші суди – федеральні і штатів – здійснюють контроль не тільки за конституційністю законів федерації і штатів, а й за застосуванням загального права. Будь-яке судові рішення може бути анульованим у випадку визнання його таким, що суперечить конституційній нормі;
- ✓ Апеляційний суд і Палата лордів, на відміну від вищих судів США (Верховний суд і верховні суди штатів), не вважають себе пов'язаними своїми прецедентами.

Традиційно у США склалися дві самостійні судові системи. До кожної з них можна звертатися у певних випадках як до суду першої інстанції:

Федеральні суди
здебільшого поділяються на дві групи:

Першу становлять традиційні федеральні суди (їх ще називають федеральними судами загального права). Ці суди діють як окружні, їх рішення можна оскаржити в апеляційних судах, а рішення останніх – у Верховному суді США.

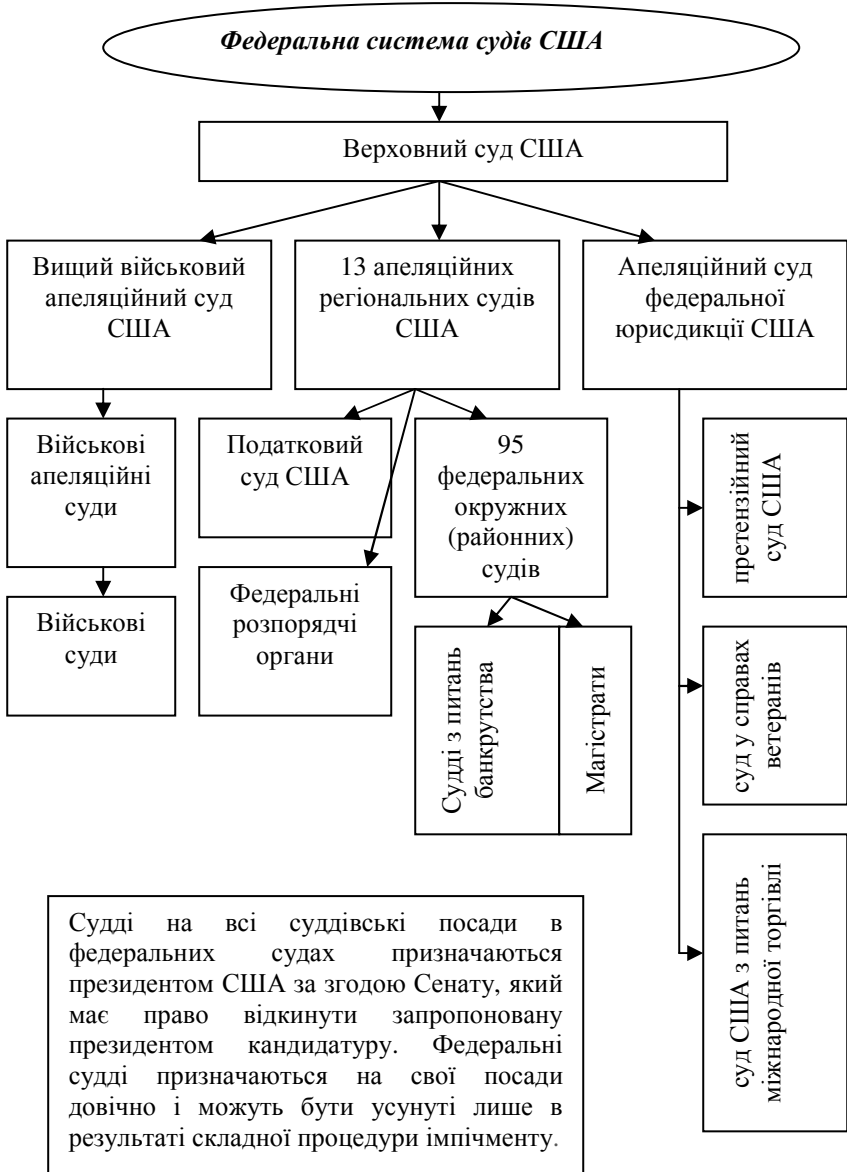
Другу становлять спеціальні федеральні суди, до компетенції яких входить розгляд податкових, митних, патентних та інших справ.

Конституційний контроль здійснюється загальними судами – федерації і штатів, що підкреслює особливу роль судів у США.

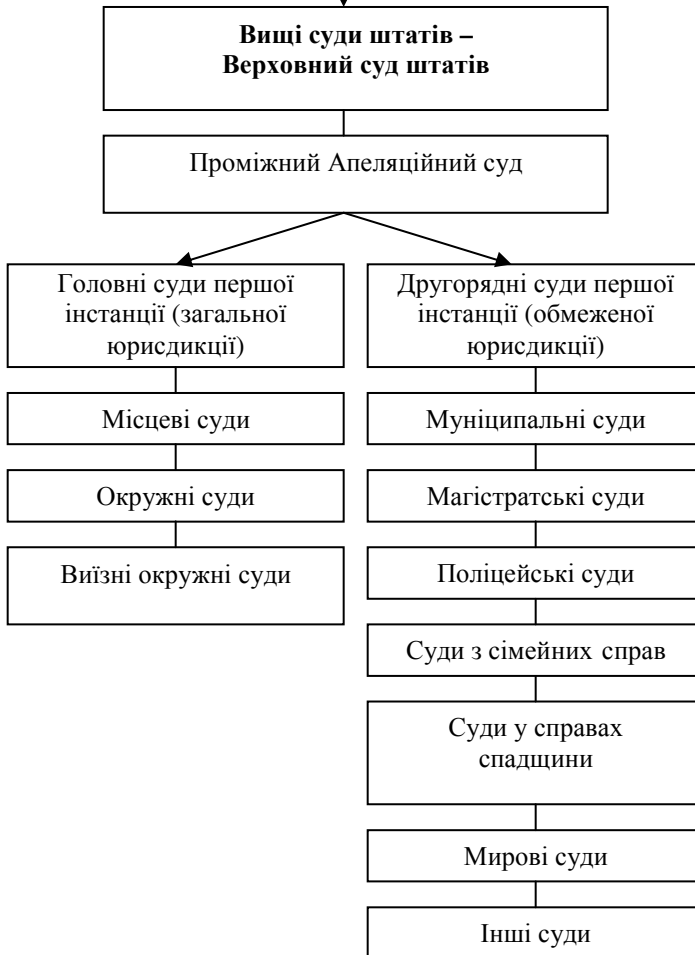
Кожний штат має власну судову систему. Суди штатів здійснюють юрисдикцію незалежно один від одного.

СКЛАД СУДІВ США:

Традиційні федеральні суди (федеральні суди загального права)	Апеляційні суди	Верховний суд США
<ul style="list-style-type: none"> ✓ діють як окружні суди; ✓ існує близько ста окружних судів, в яких працює майже 500 суддів; ✓ судді розглядають справи, як правило, одноособово, але в деяких категоріях справ діє колегія із трьох суддів; ✓ у густонаселених округах окружним суддям асистують “магістрати США”, які іноді можуть заміщувати суддів; при кожному окружному суді є клерк, який здійснює підготовку справ; ✓ окружний суд є виїзним; ✓ не менше одного разу на рік його засідання повинно проходити в районі округу. 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ в США нараховується 13 апеляційних судів; ✓ в апеляційних судах працює близько 170 суддів; ✓ справи розглядаються, як правило, колегією із трьох суддів, які засідають у головних містах обслуговуваної ними частини території (апеляційний округ). 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ складається із голови і восьми членів суду, які беруть участь у всіх розглядах справ; ✓ вжиті різноманітні заходи, спрямовані запобігти завантаженості справами Верховного суду. У більшості випадків, щоб Верховний суд прийняв до розгляду справу і виніс щодо неї мотивоване рішення, потрібно попередньо отримати від нього особливий дозвіл, для чого необхідно звернутись до суду з петицією, вказавши особливі і важливі причини оскарження; ✓ за прийняття справи до провадження повинно висловитись не менше чотирьох суддів.

Система судів штатів у США

До кандидатів на посади суддів пред'являються високі вимоги як у професійному, так і в етичному плані (великий досвід роботи адвокатом, юрисконсультом або університетським професором, бездоганна репутація та ін.)

Порядок розгляду цивільних справ у судах США

У цивільному судочинстві США немає єдиної процедури судового засідання, але існує його типова схема за участю присяжних засідателів:

→ Відкрите засідання і формування лави присяжних

→ Вступні заяви сторін (адвокатів)

→ Подання і дослідження доказів

→ Дебати сторін

→ Напутнє слово судді присяжним засідателям

→ Винесення присяжними вердикту

→ Винесення судового рішення

→ Клопотання сторін щодо вердикту та рішення

Ірландська правова система

До завоювання Ірландії англійцями (XII – XVII ст.) кельтські племена, що її населяли, застосовували своєрідну систему звичаєвого права – “закони брегонів” (за назвою кланових суддів, а точніше зберігачів правових звичаїв). У період британського колоніального панування “закони брегонів” були насильно замінені англійським загальним правом і законодавством.

Незалежна **Ірландська правова система** була започаткована створенням у 1921–1922 рр. самостійної Ірландської держави.

Конституцією 1922 р. було встановлено, що чинні до цього часу закони підлягають застосуванню тільки у разі, якщо вони не суперечать положенням Конституції Ірландії. Нині в Ірландії поряд із законами, що приймалися парламентом незалежної держави після 1922 р., ще чинними є закони, що приймалися у Лондоні і фактично лише копіювалися парламентом у Дубліні.

Джерела права в Ірландії:

ЗАКОНИ

Вони здебільшого не кодифікуються, а мають характер консолідованих нормативних актів. Ірландське право знає інститут делегованого законодавства, що дозволяє уряду чи навіть окремим міністерствам приймати постанови і накази з дуже важливих питань суспільного життя.

СУДОВИЙ ПРЕЦЕДЕНТ

Ірландські суди визнають англійську доктрину судового прецеденту, згідно з якою рішення вищих судових інстанцій є обов'язковими для них самих і нижчих судів. Сфера застосування прецедентного права в Ірландії звужується прямо пропорційно до кількості виданих нових законів.

ОСНОВНІ РИСИ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ ІРЛАНДІЇ:

- 1) джерелом права є закон і судовий прецедент;
- 2) визнається англійська доктрина судового прецеденту, відповідно до якої рішення вищих судових інстанцій вважаються обов'язковими для них самих і нижчих судів;
- 3) активно розвивається система делегованого законодавства;
- 4) діють судові прецеденти, до яких належать рішення вищих судів Ірландії, винесені до приєднання до Англії;
- 5) діють акти парламентів Ірландії 1921 р. та 1929 р.;
- 6) парламентські акти мають характер консолідованих.

Судова система Північної Ірландії загалом копіює англійську. Верховний суд включає в себе Високий суд (з відділеннями королівської лави, канцлерськими і сімейним), Апеляційний суд та Суд корони. Всі вони наділені функціями, аналогічними до функцій відповідних англійських судових інстанцій. Цивільні справи, крім найбільш важливих, розглядають суди графств, малозначні кримінальні справи і деякі дрібні цивільні суперечки – магістратські суди. Організація діяльності та процедура розгляду справ у судах графств і магістратських судах дещо відрізняються від прийнятих в англійських судах.

Правова система Австралії

Правова система Австралії у своєму формуванні зазнавала впливу англійського загального права з моменту створення тут англійських колоній 1788 р. За Конституцією 1900 р. країна отримала можливість самостійно формувати свою правову і судову системи. Лише з 60-х рр. XX ст. австралійське загальне право стало розглядатися як самостійна система права, головними джерелами якої визнаються сформоване у судових рішеннях загальне право (судовий прецедент) і законодавчі акти.

Австралійське загальне право, на відміну від законодавства, є єдиним для всіх шести штатів і двох (Північної і Австралійської столичної) територій Австралії. Єдність його забезпечується Верховним судом Австралії, рішення якого з питань загального права, що приймаються за скаргами на постанови суду будь-якого штату, обов'язкові для всіх судів Австралії. Тобто силу прецеденту мають тільки рішення Верховного суду Австралії і верховних судів штатів та територій. Їх зобов'язані наслідувати всі нижчі суди, проте самі верховні суди в Австралії ніколи не вважали себе зв'язаними своїми раніше прийнятими рішеннями.

Законодавство Австралії складається із законів, що приймаються парламентом Австралійського Союзу і окремих штатів. Компетенція Союзу і штатів розмежована Конституцією у такий спосіб, за яким переважна частина суспільних відносин (договірні відносини, відповідальність за спричинення шкоди, відносини земельної власності і ряд інших відносин власності) регулюється законодавством штатів. Чинна Конституція Австралії передбачає, що у разі суперечностей у законодавстві Союзу і штатів перевага надається законодавству Союзу. Кодифікація нормативних актів здійснюється на рівні штатів. На сучасному етапі проводиться законодавча реформа, створені відповідні комісії у кожному штаті, які переглядають чинні закони і готують звіти та пропозиції з їх вдосконалення.

Законодавство Австралії

Закони, прийняті загально-федеральним парламентом (Австралійського Союзу)

Закони, прийняті окремими штатами

Більшість суспільних відносин регулюється законодавством штатів – договірні відносини, земельні відносини тощо. До виняткової компетенції Союзу належить регулювання важливої і значної частини суспільних відносин – пенсійне забезпечення, питання наймання і звільнення, питання правосуддя тощо. Регулювання певної частини суспільних відносин знаходиться у спільній компетенції Союзу і штатів. У разі колізій між законами Союзу і штатів пріоритет мають загальносоюзні закони.

Правова система Канади

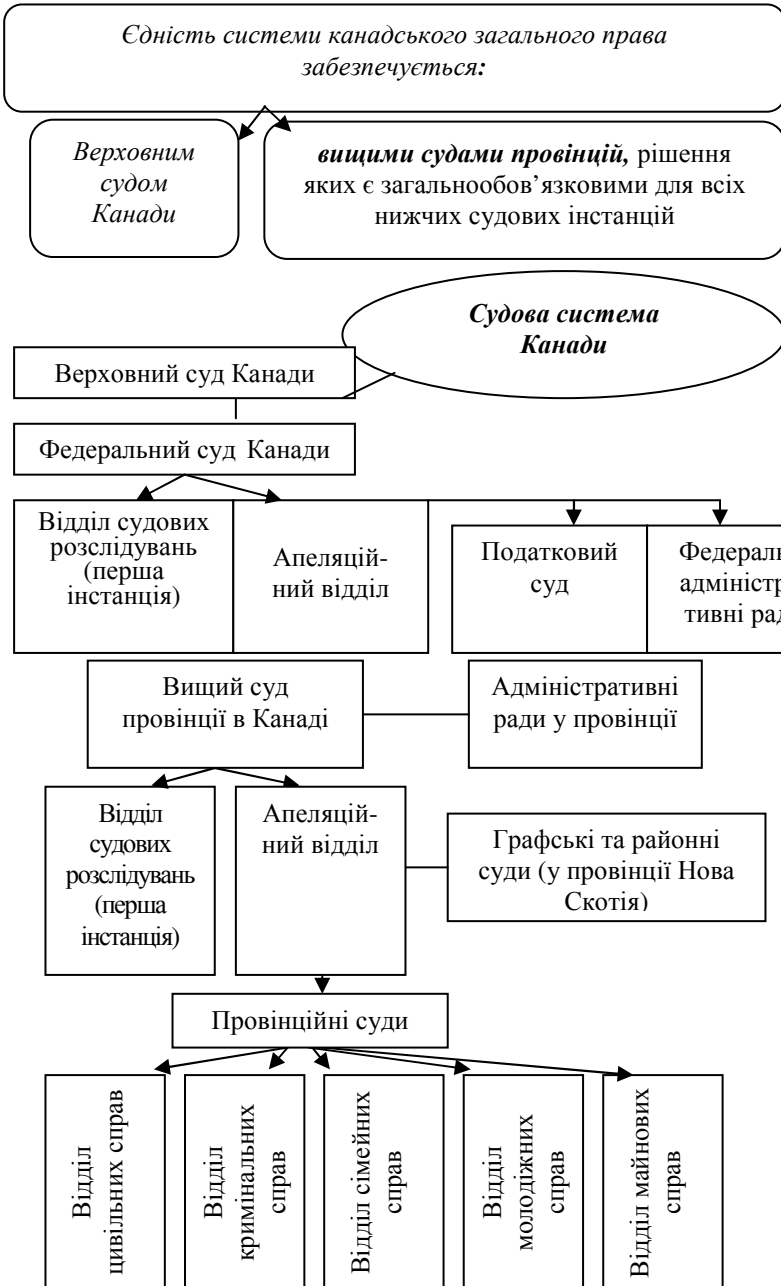
Своєрідність сучаної **правової системи Канади** значною мірою пояснюється особливостями її історичного розвитку і національного складу населення. Територія майбутньої Канади освоювалась у XVI – XVIII ст. переселенцями з Франції і з Англії, які застосовували правові норми і звичаї своїх країн. Після того, як Канада стала британською колонією, тут закріпилась система англійського загального права, згідно з яким рішення судів вищого рівня набирають сили судового прецеденту. Однак одна з провінцій – Квебек – продовжувала застосовувати французьке право, що вплинуло на формування там значних особливостей правової і судової систем, які залишилися і на сьогодні. Прагнення канадських судів затвердити свої рішення як національні прецеденти тривалий час зазнавало опору з боку Великобританії. Лише з 1982 р. Канада одержала можливість самостійно видавати закони. Був затверджений двопалатний парламент із широкими повноваженнями, в тому числі законотворчою функцією. Конституційний закон 1982 р. установив, що з цього часу жодний акт британського парламенту не матиме сили в Канаді.

Джерела права у Канаді

**законодавчі
норми, що
видаються
парламентом**

**норми права
справедливості,** які
були створені наказами
лорда-канцлера в
Лондоні у XV–XIX ст.

**норми-
прецеденти
англійського
загального
права**

Федеративний устрій Канади передбачає питання розмежування законодавчої компетенції між парламентом держави і законодавчими зборами провінцій (це питання часто ставало предметом гострих дискусій і конфліктів, особливо у 1960 р.).

*До
законодавчих
федератив-
них
повноважень
належать:*

регулювання економіки, торгівлі, мореплавства, грошового обігу та банків, патентів і авторського права, кримінального права і процесу тощо.

*До
компетенції
законодавчих
повноважень
провінцій
відносять:*

питання, що мають місцеве значення (щодо податків на провінційні потреби, освіти, виховання, судочинства в провінціях, цивільного процесу та ін.).

З 1918 р. у Канаді функціонує Федеральна комісія з правової реформи, серед обов'язків якої – спостерігати за станом законодавства і вносити пропозиції на його вдосконалення. Одночасно була створена Постійна конференція з уніфікації права в Канаді, яка періодично обговорює “модельні” проекти законів, рекомендованих всім провінціям, щоб подолати істотні відмінності в їх законодавстві.

**ОТЖЕ, ОСНОВНІ РИСИ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ
КАНАДИ:**

1. Джерелами права є:

- ✓ *законодавчі акти*, які видаються парламентом;
- ✓ *норми права справедливості*, створені Судом справедливості лорда-канцлера в Лондоні в XV–XVI ст.;
- ✓ *прецедентна норма* англійського загального права; рішення судів вищого рівня набувають сили судового прецеденту.

2. Єдність системи канадського загального права забезпечується Верховним судом Канади і вищих судів провінції, яким підпорядковані всі нижчі судові інстанції.

3. Законодавчі повноваження поділені між парламентом і законодавчими зборами провінцій.

4. Немає єдиної кодифікованої конституції.

5. Кодифікація цивільного і торгового права проводиться лише в провінції Квебек (Квебекський цивільний кодекс 1866 р., Цивільний процесуальний кодекс Квебеку 1965 р.).

6. В інших провінціях Канади створюються не кодекси, а законодавчі акти, що регулюють значні правові інститути.

7. Велика увага приділяється питанню уніфікації законодавства.

8. Загальнофедеральними актами Канади є: Кримінальний кодекс 1955 р., Конституційний закон 1791 р., Конституційний закон 1982 р., Закон про об'єднання Канади 1840 р., Закон про Британську Північну Америку 1867 р., Цивільний кодекс 1804 р. тощо.

Правова система Нової Зеландії

Сучасна правова система Нової Зеландії почала формуватися з 1840 р., коли вона стала англійською колонією. Незважаючи на те, що з 1947 р. Нова Зеландія стала самостійною державою, в ній зберігають чинність британські закони, що приймалися у 1840–1947 рр., якщо в них вказувалось, що вони розповсюджуються на територію Нової Зеландії.

Єдиним джерелом подальшого розвитку законодавства з 1947 р. є акти новозеландського парламенту. Разом з тим, система загального права залишається важливим і самостійним джерелом права.

ОСНОВНІ РИСИ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ НОВОЇ ЗЕЛАНДІЇ:

1. Відсутність поділу права на загальне і право справедливості, що характерне для англійського права.
2. Законодавство країни характеризується впорядкованістю. Перевага надається кодифікації, а не консолідації.
3. Створені акти з найважливіших правових інститутів права. Однак ряд питань цивільного права ще не консолідовані.
4. Закони, як правило, створені за англійським взірцем.
5. Новозеландські юристи визнають існування єдиної для всіх держав, де вона застосовується, системи загального права, а тому визнають і силу судового прецеденту за рішеннями, що приймаються вищими судовими інстанціями в Англії, Австралії, Канаді і т. ін. Водночас рішення вищих новозеландських судів є обов'язковими для них самих та всіх нижчих судів.
6. Судова система Нової Зеландії складається з Вищої судової інстанції та нижчої.

**Вищими судовими
інстанціями
в Новій Зеландії є**

Апеляційний суд, який очолює систему новозеландських судів. Він розглядає апеляційні скарги на постанови Верховного суду у цивільних і кримінальних справах та постанови установ адміністративної юстиції (зокрема, господарського суду).

Верховний суд, який був утворений у 2004 р. році є найвищим судовим органом Нової Зеландії. Його створення поклало кінець історичній практиці визнання Юридичного комітету таємної ради Великої Британії.

Крім цього, у Новій Зеландії діють 66 районних судів (*District Court*), що розглядають переважно кримінальні та цивільні справи середньої тяжкості, хоча відповідно до законодавства їм віддано право розгляду і ряду важких звинувачень, до яких відносяться збройні пограбування і зґвалтування.

Також у країні діє система **спеціалізованих судових інститутів**

Сімейний суд (*Family Court*)

Молодіжний суд (*Youth Court*)

Природоохоронний суд (*Environment Court*)

Суд з питань трудового права (*Employment Court*) та ряд інших

Правова система Шотландії формувалась:

під впливом англійської судової системи, прецедентного права. Після об'єднання з Англією у 1707 р. управляється англійським парламентом і урядом. Правова система Шотландії зберегла свої звичаї та традиції.

зазнавши впливу Римського права, має профранцузьку правову орієнтацію (запровадила правову термінологію, поділ права на приватне і публічне, окремі інститути римського цивільного права); немає поділу права на загальне право і право справедливості.

Джерела права сучасної Шотландії:

правовий прецедент

закон

правова доктрина

акти Європейської співдружності

Отже, до сім'ї англо-американського права входять, поряд із Англією та Північною Америкою, Північна Ірландія, Канада, Австралія, Нова Зеландія, Шотландія, а також інші колишні колонії Британської імперії (нині 36 держав є членами Співдружності). Сьогодні близько третини населення світу живе згідно з нормами англо-американського права.

ОПОРНИЙ КОНСПЕКТ № 7

Мусульманське право

1. Особливості виникнення та загальна характеристика мусульманського права.
2. Джерела та система мусульманського права.
3. Основні особливості структури мусульманського права.
4. Судове право мусульманської правової системи.
5. Міжнародне право.
6. Мусульманське право в сучасному світі.

Мусульманське право почало формуватися приблизно в VII – X ст. у період розпаду родоплеменного устрою і встановлення ранньфеодальної держави на заході Аравійського півострова.

Відповідно до догм ісламу, мусульманське право походить від Аллаха, який відкрив це право і довів його до всього суспільства і конкретно кожної людини через свого пророка Мухамеда.

Мусульманське право – це специфічна система норм, які в релігійній формі виражають волю й інтереси релігійної знаті, які були санкціоновані і підтримані демократичною мусульманською державою.

Мусульманське право розглядають як специфічну правову систему, що існує в рамках ісламської релігії, яка має державний характер і більше, ніж інші світові релігії, пов'язана з правом.

Мусульманське право незмінно виступає як одна зі сторін ісламу.
Ця релігія, як відзначається в наукових джерелах, складається з:

теології, яка встановлює і уточнює, у що мусульманин повинен вірити і у що не повинен

приписів віруючим, які вказують на те, що ті повинні робити і що не повинні

ОСОБЛИВОСТІ МУСУЛЬМАНСЬКОГО ПРАВА

на відміну від романо-германського та англо-американського, зв'язок з релігією ісламу. Отже, мусульманське право виступає як одна з форм прояву цієї релігії, що виникла на початку VII ст. н. е. серед арабів-кочівників Аравійського півострова і з часом стала однією зі світових релігій;

особливу вагу нормативним положенням мусульманське право не надає (за винятком детального регулювання окремих видів відносин, наприклад, спадкування), вирішення яких у більшій мірі залежить від волі правовірних;

іслам, на відміну від християнства або іудейства, не зазнавав переслідувань з боку держави. Навпаки, він став основою створення арабських держав.

Основна мета мусульманського права –

визначення загальних орієнтирів поведінки.

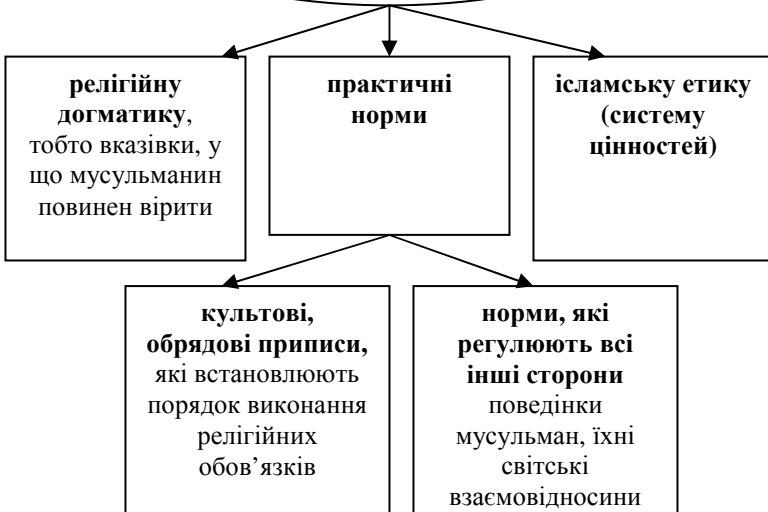
**Складова
частина ісламу**

ШАРІАТ

сукупність обов'язкових норм мусульманського права, приписів Аллаха, релігійних та обрядових настанов і правил. Ці норми покликані регламентувати не тільки поведінку мусульманина в усіх сферах суспільного та особистого життя, а і його думки й почуття та походять не з ідеї прав, свобод і гідності людини, а безпосередньо з ідеї обов'язків людини перед Аллахом.

Шаріат як релігійний закон – це сукупність обов'язкових для дотримання норм і приписів, встановлених Аллахом і переданих людям через пророка Мухамеда.

Він охоплює:

Принципи шариату:

рівності

не поширюється на немусульман, він стосується лише правовірних. Та й навіть серед мусульман немає формальної рівності. Норми шариату також стверджують становище жінки.

братерства

має на увазі обов'язок багатих допомагати бідним. Але у своїй більшості норми шариату найжорстокішими засобами захищають власність та інтереси заможних від зазіхань бідних.

свободи

проявляється насамперед у дозволі для “невірних” зберігати свою релігію. Водночас положення шариату проголошують священну війну з “невірними”, що сповідують іншу релігію.

справедливості

вбачається в обов'язку общини і правителя забезпечити кожному мусульманину рівність перед судом. Та реальність цього принципу сумнівна, якщо врахувати те, що правосуддя повинно чинитися судьями (каді), які призначаються правителем, що підзвітний лише Аллаху.

ШАРІАТ заснований на ідеї зобов'язань, покладених Аллахом на людину, а не на правах, які вона може мати, але все ж в ньому відведене місце і для поняття права. Це досягається визначенням певних меж обов'язків (Бог покладає на кожного те, що він може нести), а також уточненням обсягу прав, що визнаються за кожним. Неповага до цих прав тягне відповідальність, що накладається мусульманськими судьями.

Цілі та орієнтири шариату визначаються тісним переплетенням релігійно-моральних і правових начал, спрямованих насамперед до совісті віруючого.

Шаріат умовно поділяють на чотири групи приписів:

норми, які встановлюють релігійну догматику ісламу, що є основою віри мусульман

норми мусульманської моралі і етики

норми, що регулюють відносини віруючих з Аллахом (порядок виконання основних релігійних обов'язків)

норми поведінки між мусульманами та немусульманами

нормативна частина шаріату, тобто “практичні” норми вчинків правовірних “фікх”. Ще прийнято ці дві групи називати мусульманським правом у широкому розумінні, до складу якого входять не тільки власне юридичні норми, а й релігійні правила. У вузькому розумінні мусульманським правом називають групу норм, що регулює винятково взаємовідносини між людьми. Враховуючи те, що юридичні норми базуються на релігійних настановах, а держава надавала обов'язковості та забезпечувала примусове виконання значної кількості релігійних обрядових правил, у науковій і навчальній літературі прийнято називати терміном “мусульманське право” право саме в широкому розумінні.

ОКРЕМІ ПРИПИСИ КОРАНУ І СУНИ, які мають юридичний характер. Ніхто з мусульманських юристів не сприймає Коран і Суну як книги права чи як кодекс мусульманського права, а швидше як фундаментальну богословську працю.

У складі мусульманського права виділяють дві групи взаємопов'язаних норм:

Основоположними вважаються норми першої групи, особливо ті, які записані в Корані.

НОРМИ, СФОРМУЛЬОВАНІ МУСУЛЬМАНСЬКО-ПРАВОВОЮ ДОКТРИНОЮ на основі “раціональних” джерел – єдиної думки найбільш авторитетних правознавців (“ДЖМА”), умовиводів за аналогією (“КІЯС”).

Найголовнішим з матеріальних джерел є **КОРАН**, в якому містяться проповіді Магомета, нав'яні безпосередньо Аллахом, а також подані у переказах Мухамеда давні легенди і навчання та низка його полемічних виступів проти християнства та іудейства.

СУНА – книга, в котрій зібрані розповіді про життя і діяння пророка Мухамеда, вона складалась протягом декількох століть (з VII до IX ст.).

Коран пронизують такі основні положення й ідеї:

про незрівнянну могутність, абсолютну владу і авторитет Аллаха;

про чистоту і незаперечність мусульманської віри, непримиримість її самої і її носіїв до інших вір і їх носіїв;

положення релігійного і філософсько-релігійного змісту (приписи бути справедливим і вдячним, щедрим тощо);

положення, що розглядаються суто в юридичному плані або дають можливість для прояву правової ініціативи у встановлених релігійних рамках.

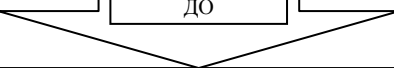
Норми Корану і Сунни на основі їх визначеності поділяють на два види:

однозначно визначені приписи, які навіть теоретично не допускають будь-якого іншого тлумачення. До них відносяться правила релігійного культу та деякі норми, що регулюють взаємовідносини між людьми. Норми цієї категорії застосовуються на практиці і виступають як абсолютно зрозумілі правила поведінки, які повинні безумовно застосовуватися на практиці;

абстрактні – не зовсім чіткі та зрозумілі приписи, спрямовані на регулювання поведінки людей у кожній конкретній ситуації. Вони не тільки допускають різні тлумачення їх змісту, а й передбачають конкретизацію залежно від реальних обставин.

Норми Корану та Суні є вічні та незмінні, оскільки мають божественне походження. Однак ці джерела не містять яскраво відображених і чітких нормативних положень, вказівок на права і обов'язки сторін, деякі приписи суперечливі за своїм змістом. Крім того, з виникненням нових суспільних відносин з плином часу приписи Корану і Суні недостатні, як соціальні регулятори вони не відповідають потребам суспільного життя.

ЦЕ ПРИЗВЕЛО
ДО

виникнення численних прогалин

Для усунення прогалин у праві, крім Корану і Суні, джерелом мусульманського права було визнано **ІДЖМУ**, яка представляла собою збірку рішень знавців ісламу (муджатахідів) щодо вирішення питань, неврегульованих вищевказаними джерелами. Це розширені тлумачення положень Корану і Суні, які запроваджувались як нові загальнообов'язкові правила поведінки.

У нинішній час Іджма є єдиною догматичною основою мусульманського права. Сучасний суддя шукає мотиви для вирішення справи не в Корані, а в книжках, де викладені рішення, підтвержені Іджмою.

Необхідно підкреслити, що в наш час Коран та Суна залишаються основними джерелами мусульманського права, а Іджма формулює конкретні норми права, що застосовуються у конкретних ситуаціях.

При виробленні Іджми давні знавці богослов'я і права незмінно виходили з двох постулатів-догм:

єдність і непогрішність мусульманського суспільства, яке "ніколи не прийде до помилкового рішення"

чистота і непорушність мусульманської віри, яка виходить від Аллаха.

Ці дві догми дозволили визнати релігійну і юридичну силу узгоджених думок і рішень авторитетних богословів і юристів, які навіть безпосередньо і не впливають з Корану чи Суні.

З XI ст. всередині мусульманського світу співіснують різні школи, які по-своєму тлумачать Коран і Суну і в основному поділяються на дві групи:

сунітське право

складалося з багатьох шкіл, поширених у Сирії, Афганістані, Саудівській Аравії, Пакистані

шиїтське право

складалося з багатьох шкіл, поширених в Ірані, Іраку

У юридичному відношенні різниця між школами була незначною. Основна відмінність – у вирішенні питання про наступність верховної світської та релігійної влади, у визнанні канонічними деяких релігійних джерел. Залежно від того, чиї прибічники (сунітських чи шиїтських шкіл) знаходяться при владі у державі, таке джерело, такий тип Іджми буде керівним.

*Різке зростання значення праць засновників і найбільш авторитетних теоретиків цих шкіл як джерела мусульманського права зумовило те, що їхні праці стали основою науки про мусульманське право – **правової доктрини (ФІКХ)**.*

Незважаючи на їх теоретичний характер, дослідження самі собою стали безпосередньо чинним правом, адже їх змістом було обґрунтування рішень, які приймалися суддями. Після того, як судді при розгляді конкретних справ почали обґрунтовувати свої рішення доктриною тієї чи іншої школи, стало можливим говорити про те, що “мусульманське право в своєму сьогоднішньому вигляді є доктринальним”.

**З ПОЗИЦІЙ
РОМАНО-
ГЕРМАНСЬ
КОЇ СІМ'І**

ІДЖМА та *ФІКХ* більш нагадують спосіб його тлумачення, ніж джерело права. На відміну від романо-германської системи права, де тлумачення не є самостійним джерелом права, в мусульманській правовій системі вирішення конкретної справи здійснюється шляхом аналогії.

Ще одне джерело мусульманського права:

КІЯС – висновок за аналогією

Суть *Кіяса* полягає в застосуванні тих чи інших встановлених Кораном, Суною чи іджмою приписів до нових, не передбачених цими джерелами права, випадків. Вирішення конкретної справи ґрунтується на аналізі та тлумаченні випадків життя пророка, його висловлювань та повчань, які мали відношення до аналогічних або подібних ситуацій. Такий підхід дає можливість для усунення прогалин і суперечностей, що містяться в нормативних приписах Корану і Суни.

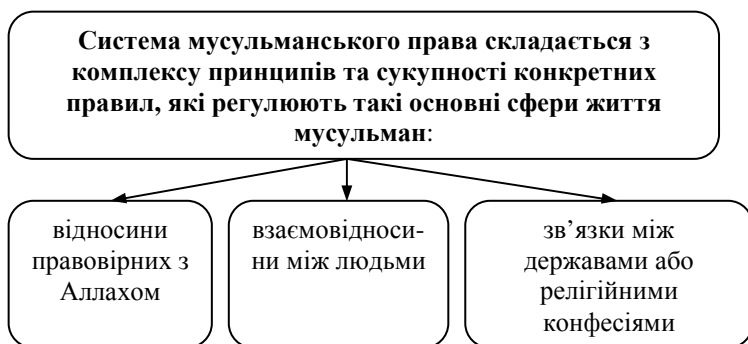
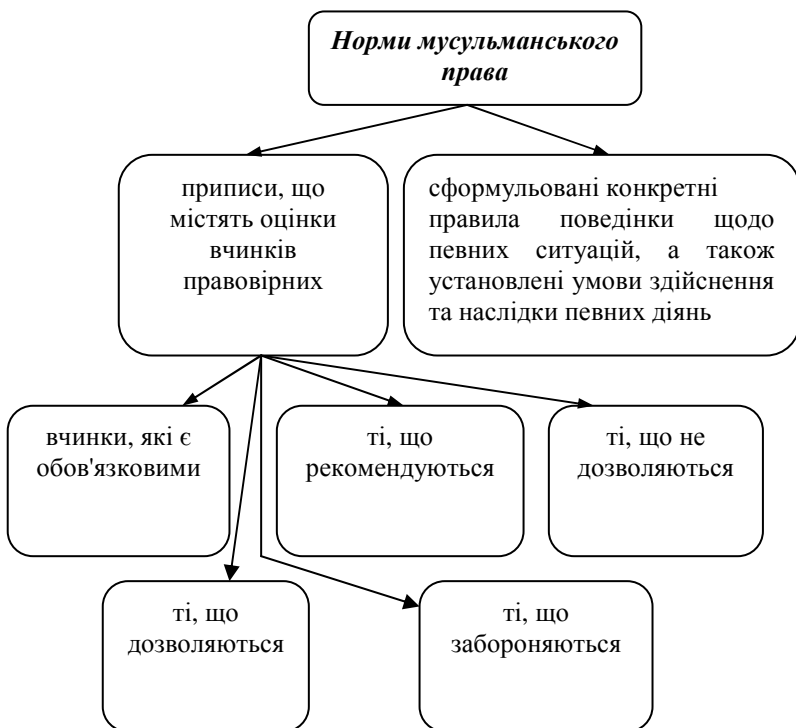
*Головна цінність
мусульманського права,
на думку ісламських
правознавців, –*

невизначеність його змісту і форми. Вони стверджують, що, ґрунтуючись на загальних принципах шаріату і використовуючи ті чи інші джерела, їх комбінації, завжди можна підібрати норму до будь-якого випадку. У цьому сутність універсальності і гнучкості шаріату.

Мусульманське право незмінне, але водночас слід відзначити його гнучкість. Між цими рисами немає суперечностей. Навіть в країнах Заходу право довготривало вважалося незмінним. Але, якщо в цьому була необхідність, знаходилися способи затвердити нові норми, не змінюючи самого права. Втручання лорда-канцлера в Англії, претора в Римі – це найбільш очевидні прояви цього розвитку. Так відбувається і в країнах мусульманського права. На сьогодні право залишається незмінним, але проводяться серйозні законодавчі реформи.

**Норма права у
мусульманській
юриспруденції**

загальнообов'язкове правило поведінки, встановлене верховним законодавцем – Аллахом, яке може формуватись прямо – через одкровення або опосередковано – через висновки, зроблені найвидатнішими знавцями шаріату на основі тлумачення волі Аллаха. Абсолютна більшість норм мусульманського права має імперативний характер, і дуже рідко зустрічаються норми диспозитивні. Причиною цього є колективістська суть норм мусульманського права, які спрямовуються на задоволення загальних потреб усіх мусульман. У дійсності ця *особливість* є виразом *спрямованості мусульманського права на фіксацію обов'язків мусульман, а не їх прав.*

ВЧЕНІ-МУСУЛЬМАНІСТИ ПОДІЛЯЮТЬ ПРАВО НА:

Норми, які встановлюють правила, пов'язані з відправленням релігійного культу, тобто ритуальні норми.

Норми, які встановлюють приписи щодо особистого статусу правовірних (Особистий статут). Вони поділяються на такі інститути, як шлюб, розлучення, заповіт, наслідування “за законом”, опіка, обмеження правоздатності та деякі інші.

Норми цивільного права, що склались з приписів, які стосуються питань власності, угод та їх забезпечення, виконання зобов'язань тощо і формулювались у Корані по-різному.

Групу “владних норм”, в яких об'єднуються приписи, спрямовані на врегулювання державно- та адміністративно-правових (зокрема, фінансових) відносин.

Норми деліктного (кримінального) права. Воно покликане забезпечити захист п'яти основних цінностей ісламу, а саме: релігії, життя, розуму, продовження роду та власності.

Звичай не входить в мусульманське право і ніколи не розглядався тут як джерело права, інакше мусульманське право втратило б одну зі своїх характерних рис – однаковість для будь-якої з громад віруючих. Але це не означає, що звичай зовсім не застосовується. Мусульманське право займає стосовно звичаю приблизно таку позицію, як західне право до мирової угоди, яка в деяких випадках визнається суддею. Зацікавленим особам дозволено у певних ситуаціях організувати свої відносини і регулювати свої конфлікти без втручання права.

Звичай не може рекомендувати діяння, котрі право забороняє, чи забороняти те, що право визначає обов'язком, але звичай може зобов'язати до тих діянь, які правом рекомендуються чи дозволяються, а також заборонити те, що право допускає чи ганить.

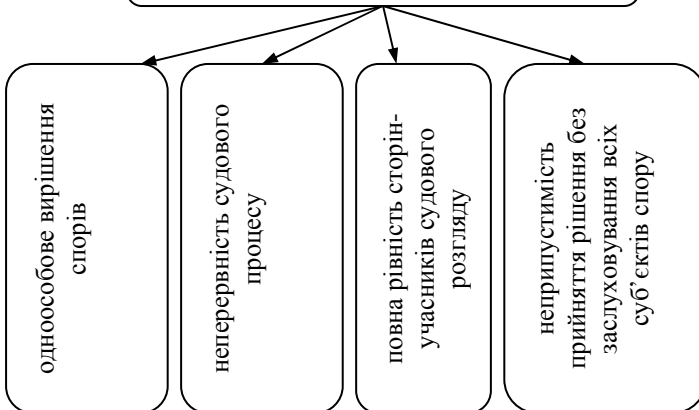
Верховним суддею визначається правитель мусульманської держави, що надавав право здійснювати правосуддя своїм намісникам, які, в свою чергу, призначали з-поміж духовних осіб – знавців мусульманського права, суддів суду “каді”. Вони фактично і займалися розглядом абсолютної більшості судових справ.

Незважаючи на те, що інститут судочинства вважався дуже важливим у суспільстві і відігравав у мусульманському світі величезну роль, ставлення населення до нього і до самої посади судді було суперечливим. З одного боку, посада судді звеличує людину, забезпечує їй повагу, а з іншого – викликає у людей страх, сприймається як випробовування і справжнє лихо. Приймаючи посаду судді, людина стає на небезпечний шлях, адже може прийняти неправильне рішення, проявити зверхність і честолюбство. За такі та інші проступки, згідно з ісламськими канонами, суддю чекає в “наступному житті” сувора кара.

Судове право

норми, які регламентують порядок утворення, функціонування і компетенцію органів, покликаних здійснювати правосуддя. На ранніх стадіях розвитку суспільства мусульманські судді керувалися переважно релігійними канонами, тлумаченнями вчених-богословів. Закони як акти, видані вищими органами державної влади, довготривало не визнавались в мусульманському праві. Однак теорія і практика застосування мусульманського права не відхиляла різного роду регламенти, угоди і звичаї, які не вважаються джерелами права, не входять в зміст мусульманського права, а існують поряд з правом.

Принципи діяльності мусульманських суддів ("каді"):

Об'єктивну обґрунтованість деяких елементів доказової бази перевірити було неможливо, що відкривало необмежений простір для свавілля “каді”.

Але у “каді” не було спеціального апарату примусу, здатного забезпечити швидке і точне виконання його вироків. Такий апарат був у розпорядженні світської влади. Тому поступово розгляд кримінальних справ вийшов з компетенції суду “каді” і перейшов до судів компетенції правителя, його намісників та поліції.

Галузь "СІЙАР"

утворює група специфічних норм, що регулюють взаємовідносини мусульманської держави з іншими державами, напрямки міжнародної політики. Зокрема:

регламентація питань війни і миру, включаючи визначення підстав і меж ведення "джихаду" – священної війни з відступниками і ворогами ісламу

встановлення особливостей правового статусу різних груп населення залежно від їх ставлення до ісламу,

порядок розподілу воєнної здобичі

відносини мусульманської общини з представниками інших релігій.

Ця галузь об'єднує:

норми міжнародно-правового характеру

приписи, що регулюють відносини винятково в межах держави

Мусульманське право, на відміну від інших правових систем, включає і норми міжнародного права як правила, що сформульовані у внутрішніх джерелах, а не вироблені шляхом міжнародного співробітництва. Отже, мусульманське міжнародне право за суттю не відрізняється від інших галузей права. Його норми є загальнообов'язковими і забезпечуються такими ж засобами, як і всі інші правила поведінки шаріату.

*Певні зміни у правових системах мусульманських країн
обумовили розвиток традиційних і виникнення нових
суспільних відносин.*

Ці зміни чітко окреслюються у трьох напрямках:

По-перше, це запозичення мусульманським правом деяких ідей, принципів та норм, властивих романо-германському чи англо-американському праву. Це, зокрема, виявилось у тому, що в питаннях, які виходять за межі особистого статусу і не стосуються священних основ ісламу, застосування норм власне мусульманського права поступається нормам, запозиченим у романо-германському чи англо-американському праві. Ці норми впроваджувались законодавчо або поступово встановлювались судовою практикою. В результаті цього в таких галузях, як державне, процесуальне, торгове, трудове право, в наш час діє небагато норм, які безпосередньо випливають з класичного мусульманського права.

По-друге, це кодифікація норм, які стосуються особистого статусу і яких не торкнулось запозичення певних норм, концепцій романо-германського та англо-американського права. Першою кодифікацією мусульманського права, що набрала сили закону в галузях сімейного права та спадкування, був іранський Цивільний кодекс (1927–1935 рр.). Нині кодифікація у названих сферах на вищому чи нижчому рівнях відбулась практично в усіх мусульманських країнах.

По-третє, це обмеження, а подекуди повне скасування діяльності традиційних судів, що забезпечували неухильність застосування приписів шариату. Цей процес обумовлений запозиченнями і кодифікацією мусульманського права, внаслідок чого з'явився значний масив норм, що вже були результатом заснованої на сучасних суспільних потребах правотворчості держави, а не тлумачення архаїчних новел Корану та Суні.

За широтою застосування норм класичного мусульманського права та рівнем їх впливу на чинне законодавство Р. Давид поділяє мусульманські країни на декілька груп:

Першу групу становлять держави з мусульманським населенням, які входили до складу колишнього СРСР – радянські республіки Середньої Азії, а також Албанія. Довготривалий період іслам державою не визнавався, насильно впроваджувалося радянське право, засноване на інших принципах, ніж принципи ісламу. Після розпаду Радянського Союзу у цих державах вбачаються різні за своєю активністю процеси відновлення принципів та норм шариату. На вищому рівні проголошується курс на відродження цінностей ісламу. У державних символах підкреслюється належність до мусульманського світу. У деяких галузях нового законодавства цих країн помітнішим стає вплив положень мусульманського права.

Другу групу становлять Афганістан, Кувейт, Бахрейн, Катар, Саудівська Аравія та інші країни, в яких мусульманське право застосовується максимально широко. У них існують законодавчі, аж до конституційних, приписи про обов'язкову відповідність усіх аспектів суспільного життя та нормативного їх регулювання шариату. Введено суворі покарання за порушення положень шариату.

Третю групу утворює більшість арабських країн (Єгипет, Сирія, Мавританія та ін.). У конституціях цих країн відведене особливе місце ісламу та мусульманському праву. Норми галузей права фактично відтворюють положення традиційних мусульманських доктрин. Але в деяких галузях права набирає сили тенденція до врегулювання відповідних суспільних відносин державними правовими актами, позначеними впливом європейського права.

**Третю групу можна також
поділити на дві підгрупи:**

країни, в яких сучасне
право було вироблене за
прикладом загального
права

країни, в яких сучасне право
було вироблене за
прикладом французького чи
голландського права

Географія поширення мусульманського права дуже велика, адже за минулі двадцять років кількість мусульман у світі подвоїлась. Сьогодні їхня чисельність становить понад 2,2 млрд. або понад чверть усього населення Землі (*див. Точка.net з посиланням на CNN*). Мусульманське право розповсюджене в країнах Арабського Сходу, в мусульманських общинах Африки, в деяких балканських країнах і регіонах. Вплив мусульманського права через прихильність до ісламу відчувається і в країнах, які належать до інших правових сімей, зокрема слід відзначити мусульманське населення України (кримські татари).

ОПОРНИЙ КОНСПЕКТ № 8

Сім'я традиційного права

1. Загальна характеристика сім'ї традиційного права.
2. Звичаєве право Африки.
3. Далекосхідне право:
 - 3.1. Китайське право.
 - 3.2. Японське право.
4. Індуське право.

Традиційний тип правової системи – сукупність національних правових систем держав, загальними рисами яких є спільність закономірностей і тенденцій розвитку на основі норм-звичаїв, норм-традицій як основних джерел права, що становлять собою єдність юридичних, моральних, міфічних приписів, які склались природним шляхом і визнані державою.

Традиційне суспільство

суспільство, яке є антиподом сучасного “індустріального” чи “постіндустріального” суспільства. З погляду вчених, відмінність традиційних та індустріальних суспільств залежить від того, наскільки соціальні структури здійснюють ті чи інші соціальні функції та від соціальної ролі індивідів, тобто від ролі у регуляції повсякденної поведінки звичаїв, соціальної злагоди і неформального контролю.

Традиційні суспільства – це перехідні суспільства, кожне з яких мало свій шлях розвитку.

Деякі науковці, котрі не виділяють мусульманське право в окремий тип правової системи, відносять його, як і індуське право, до релігійно-общинної групи сім'ї традиційного права. Зокрема, проф. О.Ф. Скакун мотивує це такими причинами:

- Мусульманське право має відверто релігійний зміст.
- Мусульманське право має релігійно-общинний принцип застосування.

ТРАДИЦІЙНЕ ПРАВО → природне право соціальних спільнот, якого іноді додержується більшість населення. Це дуалістичне право з огляду на наявність елементів європейського і звичаєвого права, його існування у формі писемного й неписемного права, звичаю та релігійного закону.

В основі системи джерел традиційного права і нині домінує правовий звичай. Специфічними рисами правового звичаю є:

тісний зв'язок з релігійними нормами, обрядами, родовими культурами;

поширення чинності не за територією, а за колом осіб, тобто його чинність має персоналізований характер;

локальність, тобто поширеність серед невеликих соціальних груп;

наявність конкретних ознак правил поведінки;

неперервність та одноманітність дотримання;

давність виникнення, однак ця ознака може мати різноманітне тлумачення;

правова сила як визнання правила певною спільнотою чи його санкціонування державою. Останнє можливо у вигляді визначення компетенції судів вирішувати справи на підставах звичаєвого права чи закріплення законодавством.

Якщо виникає колізія між звичаями різних етнічних спільнот чи законодавством, то вирішується вона по-різному:

формуванням спеціального колізійного законодавства

у ході застосування звичаєвого права судами та іншими органами юрисдикції за їх розсудом

Для іноземців дослідження звичаїв – це доволі проблематичне завдання, що пояснюється:

→ невідповідністю термінології європейського словника і місцевих специфічних понять;

→ відсутністю писемних пам'яток, які б дозволили орієнтуватися в масиві звичаїв і вивести загальні принципи.

Через неписемну форму звичаїв, їх різноманітність і незмінність у часі вони:

формалізуються і закріплюються у національному законодавстві як приписи законів та інших нормативних актів держави.

втрачають свою роль у регулюванні найбільш важливих суспільних відносин, особливо у сфері публічного права.

Слід відзначити, що в окремих сферах суспільного життя **ефективність чинності звичаїв вища**, ніж формалізованого права, що **обумовлюється міцністю родинних зв'язків, поширеністю традиційної свідомості.**

Поняття “ЗАКОН” у
традиційних
суспільствах
різноманітне

У країнах, які зазнали впливу французького права, **закон** – це акт тільки парламенту, причому закони приймаються з обмеженого кола питань суспільного та державного життя.

У колишніх англійських колоніях **закон** – це у вузькому значенні найчастіше спільний акт парламенту і президента (Індія, Пакистан, Кенія), а у *широкому* – будь-яка писана чи неписана норма, на підставі якої можна звернутися за захистом у суд.

Судовий прецедент в країнах традиційного права
застосовується переважно у випадках:

прогалин у
законодавстві

санкціонування
прецедентного
права Англії як
чинного
законодавства
країни

санкціонування
судового
прецеденту як
офіційно
визнаного
джерела права

**Особливість групи
правових систем
Африканського
континенту**

✓ звичаєве право добровільно визнається більшістю населення регулятором суспільних відносин, особливо за межами міст;

✓ звичай в Африці є головним джерелом права, він встановлює правила організації суспільства як у політичній, так і в економічній сферах, регулює сімейні відносини, правила обміну, норми кримінального права і процесу;

✓ світогляд африканців не визнає ідеї прогресу, не сприймає будь-яких впливів і діянь, які змінюють сталу, звичну ситуацію;

✓ в африканських звичаях головна увага звертається на обов'язки і фактично немає місця поняттю суб'єктивного права;

✓ інтерес африканців зосереджений на групах (триба, каста, селище тощо), общинні зв'язки переважають над індивідуальними. Причому звичаєве право не є єдиним для всіх общин. Норми-звичаї численні, і кожна група має свої. Різноманітність звичаїв, їх розрізненість, значний вплив міфології, відсутність письмової форми викладу не дозволяють ефективно використовувати їх для створення африканських національних правових систем за прикладом європейських.

Джерела права країн Африки в сучасних умовах:

традиційно-звичаєві норми;

норми і принципи, що були привнесені в період колоніального панування законами чи іншими актами європейських держав;

норми загальнотериторіального права, які створювались в результаті проведення кодифікації з врахуванням норм звичаєвого права, а також нормативних актів європейських держав з пріоритетним запозиченням норм англійського права;

норми африканських міждержавних об'єднань;

норми міжнародного права.

Звичаї склались для того, щоб регулювати відносини між членами одного і того ж суспільства або споріднених за способом життя суспільств. Право, "імпортоване" із Заходу, стало необхідним, щоб регулювати життя європейців і їх відносини з туземцями, а також відносини між туземцями, які входять в громади з різними звичаями. Західне право стало своєрідним *jus gentium*, яке застосовувалось до відносин, що виходили за межі звичаєвого права.

***Звичаєве
право
Африки***

сукупність моральних, релігійних, правових норм, а також ритуалів, які відображають повагу до предків, зв'язок з навколишньою природою, “духами” й іншими надприродними силами і санкціоноване державою.

***Проф. В. В. Копейчиков виділяє такі характерні
риси африканського звичаєвого права:***

→ неписемна форма;

→ тісна єдність правових і моральних норм;

→ домінування ідеї примирення при вирішенні конфліктних ситуацій;

→ різноманітність звичаєвих комплексів, обумовлених численністю етнічних спільнот навіть у межах однієї країни;

→ поєднання елементів соціальних звичаїв і релігійних норм;

→ воно є правом спільнот, а не індивідів;

→ наявність відповідальності спільноти чи групи людей за порушення, скоєні їх членами;

→ на відміну від позитивного, для звичаєвого права не існує поняття суб'єктивного права індивіда;

→ інститутам сімейного, земельного, спадкового права притаманний корпоративізм у визначенні прав та обов'язків;

→ дуалізм офіційного і звичаєвого права.

**Передумови для трансформації звичаєвого права
були створені в період колонізації:**

традиційні постанови племен про врегулювання
конфліктів поступово замінилися правовими нормами
західного взірця;

місцеве судочинство, що здійснювалося на основі норм
звичаєвого права, перейшло до розгляду справ з
урахуванням європейського права;

введені закони, які (не відмінюючи норм звичаєвого
права) відкрили можливість місцевим жителям регулювати
свої відносини нормами іноземного (колоніального) права;

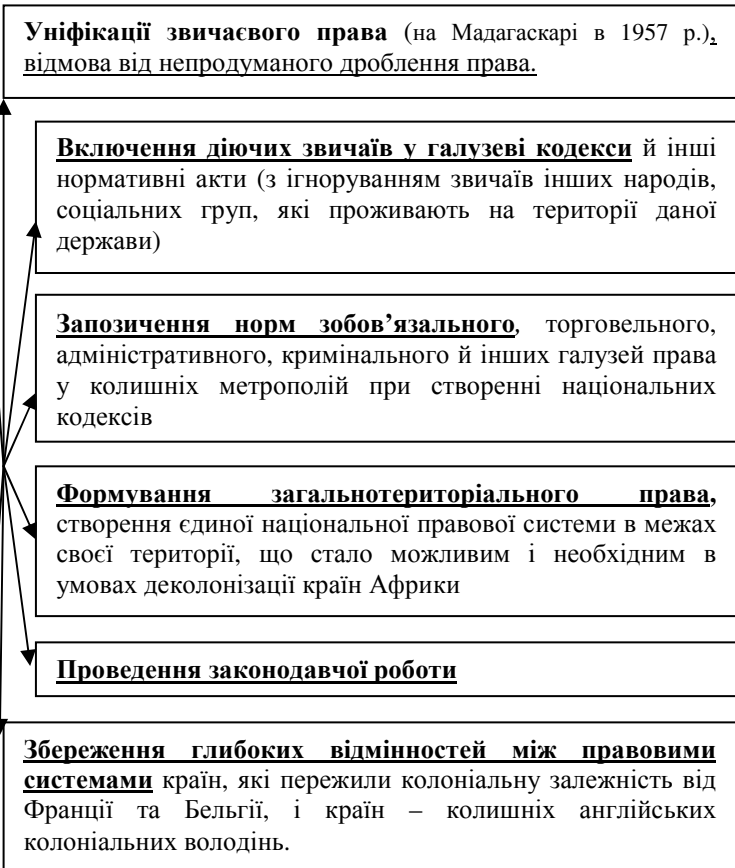
відмінені звичаї, котрі визнані негуманними (рабство,
заподіяння каліцтва тощо).

Процеси деколонізації обумовили:

вилучення елементів
законодавства, які
закріплювали колоніальну
залежність африканських
країн, дискримінацію;

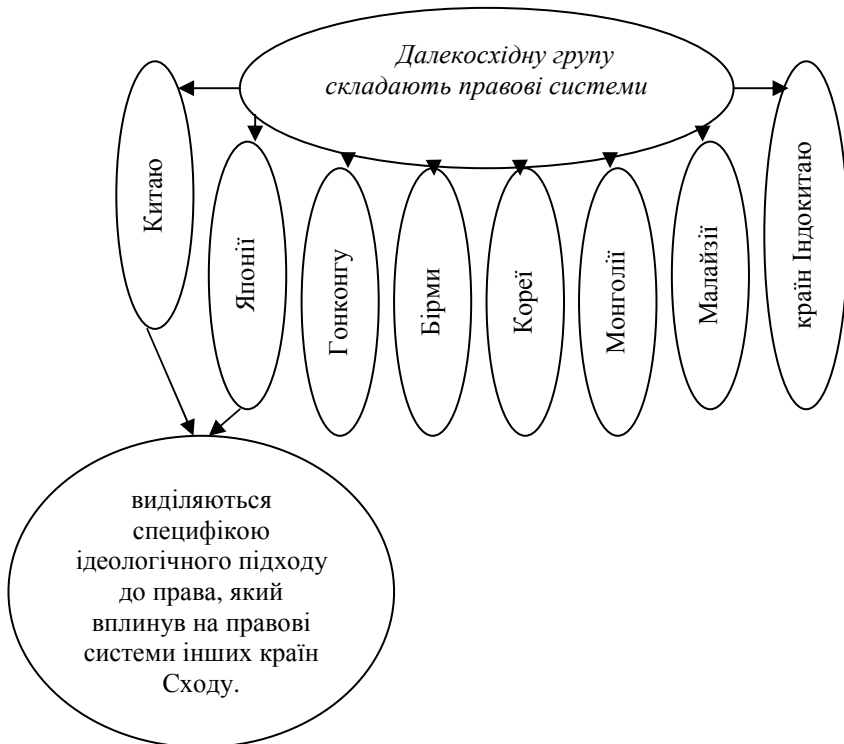
подальше обмеження дії
норм звичаєвого права, їх
уніфікацію та створення
єдиної національної
правової системи.

Для більшості африканських держав загальними тенденціями стали:

Слід відзначити стійкість традиційного способу життя африканців: *будь-які нові закони, особливо ті, які спрямовані на принципові реформи сімейних структур, зазнають протидії населення і не змінюють способу життя більшості.* Переважна частина населення продовжує жити так, як жили їх пращури. *Законодавчі норми розглядаються швидше як модель, покликана керувати поведінкою людей, а не як звернений до них обов'язковий припис.*

Далекосхідна група правових систем – це сукупність правових систем, в основі формування яких лежать не норми права (на відміну від континентального, загального і змішаних типів правових систем), а норми моралі, звичаї, традиції. Ними визнається як закон, так і судові рішення. Велике значення надається ритуалу. На відміну від інших правових сімей, у далекосхідних суспільствах позитивне право не визнається як соціальна цінність, добро.

**Особливість групи
далекосхідного права:**

- ✓ взірцем для устрою суспільства завжди була гармонія природи;
- ✓ метою неписаних правил (звичаїв), освячених традицією, є забезпечення соціальної гармонії, знаходження компромісу, який досягається без застосування закону;
- ✓ роль права з його формалізмом і зовнішнім примушуванням оцінюється невисоко, воно швидше має субсидіарну (додаткову) функцію. Вважається, що за допомогою права можна встановити початковий ступінь порядку, який характерний для варварських народів. До суду тут звертаються і відповідно право застосовується тільки тоді, коли вичерпані всі інші засоби вирішення конфлікту і встановлення порядку;
- ✓ при розв'язанні конфліктів головним є примирення сторін, а не визначення, хто правий, а хто винний, чи застосування примусу для покарання порушників. Соціальний порядок повинен охоронятися і забезпечуватися переважно методами переконання, технікою посередництва, самокритичними оцінками поведінки, поміркованістю і злагодою.

Китайське право – це система етичних, релігійних, правових норм, що санкціонуються державою і склалися на основі філософсько-моральних концепцій даосизму, конфуціанства, легізму, які розглядають право тією чи іншою мірою як зло, а традиції, етику – як домінуючі засоби збереження суспільної злагоди та гармонії.

За оцінкою вчених, **ДАОСИЗМ** – це релігійно-філософське вчення, відповідно до якого природа і життя людей підпорядковані загальному божественному закону **дао**; це закон неба, природи і суспільства, який встановлює справедливість. Даосизм виник у другій половині I тисячоліття до н. Христа в Китаї. Його засновником вважається Лао-цзи (VI ст. до н. Х.), який свої погляди даосизму виклав у трактаті “Дао де дзин” (“Книга про шлях до добродетя” або “Книга про дао і де”). Даосизм розрізняє **дао** (шлях) – природний хід речей, природна закономірність, які визначають закони неба, природи і суспільства, і розуміється як всеосяжний закон природи, як першопричина всього суцього, як джерело всіх явищ матеріального і духовного життя. З іншого боку, **дао** виступає

як природне право безпосередньої дії, в якому недіяння, тобто утримання від активних дій, відводиться значуща роль. Суть **дао** зумовлює і правила поведінки людини. Мудрець, який пізнає **дао**, є бездіяльним. Хто служить **дао**, поступово приглушує, обмежує свої бажання, доходячи в цьому до недіяння. Не слід змінювати реальність, треба залишати речі такими, якими вони є, і вести тихе, пасивне життя, діючи у випадках крайньої необхідності. Тобто потрібно пасивно існувати, уподібнившись, наскільки це можливо, природі і Всесвіту. **Дао** має запобігти будь-якому насиллю. Мудра людина, яка живе за принципами **дао**, досягає граничної простоти, ясності та спокою. Заклик до пасивності відповідно до даосизму ґрунтується на пріоритетності природного перед суспільним, соціальним. Недіяння за даосизмом – це засудження антинародної активності можновладця та їх притлумлення до утримання від придушення народу. Додержуючись закону **дао**, людина повинна не проявляти самостійної активності, не намагатися вдосконалювати суспільство, державу, закони, а покладатися на **дао** і повернутися до природності (підкресл. – О. Скакун). Держава також мусить керуватися не законами, створеними людиною, хай навіть доволі мудрим, а “природним законом”, який однаковою мірою є рівним як для небесних справ, так і для земних. Тож бо складні закони і заборони є не тільки зайвою атрибутикою, а й можуть спричинити крах держави. Тому існує лише один шлях – беззастережно йти в унісон з природним законом **дао** (дет. див.: Х. Н. Бехруз “Сравнительное правоведение”).

За твердженням науковців, на процес формування китайського права визначально вплинуло вчення Конфуція (551–479 рр. до н. Х.). Його ідеї висвітлені у двох книгах “Лунь Юй” (“Бесіди і судження”, “Бесіди і висловлювання”, “Вислови”), які послідовники філософа уклали з його висловлювань і вважали твором самого Конфуція. Конфуціанство – це комплекс давньокитайських філософських, релігійних, етичних доктрин, сформованих Конфуцієм (справжнє ім’я – Кун-цзи, але учні звали його мудрецем Кун Фун-цзи, а латинізовано **Конфуцій). Тривалий час конфуціанство вважалося основою освіти й освіченості, а незнання конфуціанських канонів у стародавньому Китаї позбавляло можливості одержати державну посаду. В основу цього вчення покладені питання моральної природи людини, її життя в родині, державі, суспільстві. Схваливши патріархальну концепцію держави, **конфуціанство** заперечило даосизм, в першу чергу, негативним відношенням до недіяння, до чого саме закликав**

даосизм. Для прихильників даосизму всі люди рівні, а **конфуціанство** виходить із нерівності, зміст правильної поведінки визначає відповідно до соціального становища кожного в сім'ї, серед сусідів в офіційній ієрархії суспільства, державі. Вчення розділило світ природи і світ людини, між якими існує велика відмінність. Світ природи (природний закон, божественний шлях) не управляє безпосередньо світом людини. Світ людини не розчиняється в світі природи, оскільки це ідеальний світ, а людина має прагнути до світу природи, до гармонії з нею у своїх почуттях, діях, хоча досягти її ніколи не зможе. Тому відповідно до **конфуціанства** необхідно формувати внутрішній світ людини, її мораль, що сприяло б виконанню обов'язків, породжених соціальним станом, і забезпечило б її добру і мудру поведінку в суспільстві. Такий підхід визначав місце людини в сім'ї, колективі, суспільстві. Адже **особа** – це основний суб'єкт суспільної діяльності. Від її рис залежить, якою є вся “суспільна будівля”. **Конфуцій** прагнув створити **суспільство без конфліктів**. А тому він віддав перевагу тим правилам управління, які сприяють суспільній рівновазі, так званим правилам “золотої середини”. Мудрець виходив із того, що суспільство тримається на п'яти видах стосунків залежності, кожен із яких формує обов'язки різного характеру. Зокрема, **стосунки між**: імператором і підлеглим; батьком і сином; чоловіком і дружиною; старшим і молодшим; друзями. Ці стосунки базувалися на моралі, в основі яких було **шанування**: шанування Творця чи богів учить нас **терпимості**. Оскільки боги побудували суперечливий світ, ми мусимо сприймати його таким, яким він є, і не прагнути змінити його; шанування природи викликає у нас **добррозичливість**. Нам не слід використовувати силу, щоб **одержати більше, ніж нам належить**; шанування історії передбачає **культ предків і здійснення ритуалів**. Якщо люди роблять свою справу і шанують богів, вони **принносять благословіння і спокій світу**. Шанування поширюється і на майбутнє, яке людина не повинна моделювати за власними забаганками. На їх думку, не позитивне право, а **конфуціанська мораль** є основою поведінки людини в суспільстві.

За твердженням науковців, у всебічному розвитку особистості, досягненні високого рівня, базованому на виробленні в індивідуума бажаних шляхетних рис, особлива роль належить принципу **Жень** – людинолюбству, добродесній поведінці. Людинолюбство як моральний принцип філософ сприймав як регулятор державного життя, при цьому моделю суспільства для **Конфуція** була **сім'я**. Відтак він зрівнює людинолюбство з правом і навіть підносить над ним: “Якщо керувати народом за

допомогою законів і підтримувати порядок покаранням, то народ прагнучиме ухилитись (від них) і не буде відчувати сорому. Якщо ж керувати народом на основі людинолюбства і підтримувати порядок за допомогою ритуалу, то народ буде відчувати сором і виправиться”. Найвищим ідеалом **жень** є поєднання самоповаги та гуманного ставлення до інших. Етика Конфуція передбачає верховенство принципу **сін** (добра і взаємності) та закликає жити за правилом: **“Не роби іншим того, чого не бажаєш собі”**. Цю моральну вимогу пізніше повторив Ісус Христос, а І. Кант у XVIII ст. витлумачить її як **моральний імператив** (моральний закон, вимогу). Для формування рис благородної людини важливу роль відіграла реалізація принципу **лі** (правил, норм, ритуалів) – **вибору поміркованості, серединного шляху, прагнення уникнути крайнощів**. Принцип **лі** передбачає **до всіх старших шанобливість**, визначаючи стосунки між сином і батьком, підлеглим та правителем, дружиною та чоловіком, а також між друзями. Для правителів – це норми чесноти в управлінні, для підданих – норми моральності у поведінці, відданості правителю, слухняності. Неухильне дотримання усталеного **лі** – одна з головних вимог конфуціанства. Без **лі** не може існувати держава. Якщо немає **лі**, то правитель зрівнюється з підданими, **верхи** – з низами, **літні** – з молодими.

Для виховання благородної людини вагомим чинником був принцип **чжи** (знання), тобто вчення про знання, підпорядковане соціальній проблематиці, і означав знати людей. Для Конфуція навчання мало бути вибірковим: “Слухаю багато, вибираю краще і слідую йому”. Воно повинно супроводжуватися розмірковуванням, доповнюватися логічним мисленням: **“Навчатися і не розмірковувати – даремна втрата часу”**. Знання розумілося як сукупність інформації («спостерігаю багатоманіття і тримаю все в пам'яті»), уміння різнобічно розглядати проблему, як метод. Саме метод філософ цінював найбільше.

Людським обов'язком мудрець вважав **дотримуватися десяти почуттів**: **батько** повинен проявляти батьківські почуття, а **син** – шанобливість, **старший брат** – доброту, а **молодий** – дружелюбність, **чоловік** – справедливість, а **жінка** – послух, **старші** – милосердя, а **молоді** – покірність, **правитель** – людинолюбність, а **піддані** – відданість.

Отже, значимість конфуціанства полягає в тому, що воно більше 2 тис. років (аж до 1911 р.) було основою офіційної ідеології, формувало і формує образ життя і мислення китайців та зберегло свій вплив (у модернізованій формі) і дотепер (дет. див.: Х. Бехруз “Сравнительное правоведение”; О. Ф. Скакун “Теорія держави і права”).

*З III ст. до н. І. Х. в Китаї сформувався ще один особливий концептуальний підхід до розуміння ролі права в суспільному житті – **легістський**, основним засновником і теоретиком якого вчені вважають Шан Яня (IV ст. до н. Х), пізніше прихильником цього вчення став Шень Дао. За цією концепцією державна влада повинна базуватися не на чеснотах правителів, а на правлінні законів. Легісти проголосили, що тільки жорсткі закони є єдиним способом регулювання відносин між державою і населенням (при чому вони не визнали взаємозв'язку між мірою покарання і тяжкістю вчиненого правопорушення та задекларували недоречність і неможливість існування людей за межами жорстких покарань як превентивного заходу), а базовим став принцип рівності всіх перед законом (чим протистояли кастовості у владі). По-іншому, на їх думку, все суспільне життя регулювалося позитивним правом (**фа**), яке слугувало еталоном, мірилом суспільної поведінки, а організація громадського управління повинна бути забезпечена суворими санкціями. Жорстоким карами мали піддаватися навіть за найменші невиконання наказу правителя. Отже, школа легістів ствердила переважачу роль закону в організації суспільного життя, забезпеченого насильницькими заходами. Однак ідеї **легізму** не були прийнятні більшістю китайського народу (дет. див.: Х. Бехруз “Сравнительное правоведение”).*

ІСТОРИЧНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ КИТАЙСЬКОГО ПРАВА:

Етап розвитку китайського права від правління династії Хан (206 р. до н. Х.) і до сінхайської революції 1911 р.:

- ✓ у той період (після столітнього панування легістської школи права) конфуціанство стало знову офіційною ідеологією;
- ✓ китайські правителі у той час не відмовилися від позитивного права, воно продовжувало бути регулятором суспільних відносин, але повинно відповідати моральним неписаним правилам конфуціанства (дет. див.: Х. Бехруз “Сравнительное правоведение”);

✓ у той період (III–II ст. до н. І. Х.) у ханському Китаї була продовжена законодавча діяльність, яка започаткована на попередньому етапі. Адже появу писаних законів у стародавньому Китаї відносять до VI–V ст. до н. І. Х. Зокрема, “**Закон про земельний податок**” (царство Лу), який регулював земельні відносини і закріпив приватну форму землеволодіння, на відміну від громадської. Другим писаним законом був “**Огляд законів**” (536 р. до н. І. Х.), який регулював кримінальні і кримінально-процесуальні відносини (визначив п’ять кримінальних покарань: таврування, відрізання носа, відрубання однієї або двох ніг, кастрація, смертна кара). Першим зводом законів була “**Книга законів царства Вей**”, який було складено із правових норм, прийнятих в IV–V ст. до н. І. Х. у різних князівствах, де в її розділах містились положення про злочини, про розбійників, про тюремне ув’язнення, про страту, про тортури тощо. Але саме у ханський період “**Книга законів царства Вей**” була доповнена рядом розділів: нормами про військові справи, про фінанси та ін.;

✓ незважаючи на продовження практики писаних законів, це не витіснило норми звичаєвого права, яке широко закріпилося на місцевому рівні;

✓ особливо важливим фактором у зміцненні конфуціанського етапу розвитку права в Китаї було створення на початку нашої ери конфуціанського трактату “**Лі Цзи**”, який містив правила поведінки “**Лі**” (цілісної системи нормативних регламентів і рекомендацій щодо поведінки кожного з кожним при дотриманні принципів добровільності і добродійності);

✓ всі відомі закони того періоду офіційно називалися кримінальними, незважаючи на регулювання різних суспільних відносин: цивільних, адміністративних, земельних, процесуальних;

✓ всі правопорушення, не залежно від їхньої юридичної природи, каралися кримінальними санкціями. Хоча, за концепцією конфуціанства, при вирішенні спорів перевага надавалась переконанню і вихованню, а не насильству і примусу (дет. див.: Х. Бехруз “Сравнительное правоведение”).

Етап розвитку китайського права за часів правління династії Тан:

✓ на цьому етапі (правління династії Тан – VII ст.) продовжився процес розробки кодексів, зокрема кодекси охопили суспільні відносини адміністративного і кримінального характеру;

✓ вся правова практика була переважно пов’язана з кримінально-правовим кодексом Тан, який розділено на дві частини: кримінальне право – **лю** та адміністративне право – **лінь**;

✓ у цей час були розроблені різні форми позасудового вирішення спорів, що відповідало вимогам конфуціанства, яке надавало перевагу практиці вирішенню спору між сторонами до звернення в суд, і це також мало схвалення з боку суспільства. Вказана процедура розгляду спорів підтверджує істотне збереження значимості конфуціанського вчення, незважаючи на завоювання в XIII ст. Китаю монголами (дет. див.: Х. Бехруз “Сравнительное правоведение”).

Етап розвитку китайського права за часів правління династії Цзи (1644–1911 рр.):

✓ у цей період діяли два систематизованих зводи законів;

✓ перший звід законів – Дацін Хуейдянь, розроблений в 1646 р., охопив основні правові позиції династії Цзи і був спрямований на регулювання державно-правових, адміністративно-правових відносин, детально регламентував функції всіх державних органів;

✓ другий звід законів – Дацін Люйлі був сформований в 1746 р. і складався із семи розділів. У першому розділі було визначено види покарань та пом'ягшуючі їх обставини. В інших розділах закріплено зміст різних складів злочинів, способи вирішення цивільних спорів, при чому кожний із розділів був присвячений конкретному міністерству. Зокрема, найбільша кількість складів злочинів містилася в розділі міністерства кримінальних покарань. Крім того, цей кодекс регулював цивільні і сімейні відносини, де найбільш закріпилися норми звичаєвого права. Багато положень цього зводу законів, після їхнього вдосконалення, напередодні революції 1911 р., були чинними аж до 1931 р., часу введення в дію двох книг Цивільного кодексу Китайської республіки (дет. див.: Х. Бехруз “Сравнительное правоведение”).

Етап сінхайської революції і модернізації китайського права (1911 – 1949 рр.):

✓ модернізація китайського права відбулася на основі його кодифікації за європейським зразком. У 1912 р. було прийнято Кримінальне уложення, яке в 1928 р. було модернізоване і перейменоване в Кримінальний кодекс;

✓ внаслідок модернізації в 1929–1931 рр. були введені в дію Цивільний кодекс, який охопив питання цивільного і торгового права; в 1930 р. – Земельний кодекс, в 1932 р. – Цивільно-процесуальний кодекс. За твердженням науковців, процес модернізації китайського цивільного права мав поверхневий характер (дет. див.: Х. Бехруз “Сравнительное правоведение”).

Етап розвитку китайського права після проголошення Китайської Народної Республіки (1949 р.):

✓ з проголошенням КНР були скасовані всі раніше чинні законодавчі акти і ліквідована діюча судова система;

✓ внаслідок законотворчої діяльності, які здійснювали за зразком Радянського Союзу, в 1950–1951 рр. були прийняті закони, які регулювали цивільні, сімейні, земельні відносини, діяльність профспілок, організацію судівництва, проведення аграрної політики та ін.;

✓ в 1954 р. була прийнята перша Конституція КНР, яка проголосила її державою народної демократії, керованою робітничим класом у союзі з селянами та закріпила принцип соціалістичної законності. Структурно Конституція складалася з 106 статей, об'єднаних в 4 розділи. Відповідно до неї, основою політичної системи суспільства була Комуністична партія Китаю. Всі інші партії і громадські організації діяли тільки в межах союзу з компартією. Основна політична діяльність проводилася через збори народних представників, якими формувалася загальнодержавна структура влади й управління й об'єднувала до 5,6 млн. депутатів. Цим актом були закріплені соціальні права (право на працю, освіту, соціальну допомогу держави, відпочинок) й обов'язки громадян (дотримуватися Конституції, сплачувати податки, берегти суспільну власність);

✓ внаслідок конфронтації (1957 р.) та розриву з Радянським Союзом (1960 р.) Китай став на шлях “великого скачка” (1957–1976 рр.), при цьому політична і правова системи піддалися різкому ідеологічному впливу. У сфері права зросли нігілістичні тенденції. У діяльності судів закони підмінялися директивами партійних органів, чим нівелювався принцип незалежності судів. З ініціативи тодішнього керівника Китаю Мао Цзедуна було ініційовано (1968) зміну Конституції і з двох розроблених проектів була в 1975 р. прийнята нова Конституція. За своєю структурою вона була дуже короткою, а за змістом надзвичайно ідеологізована, і тому, за твердженням науковців, швидше нагадувала політичну декларацію, ніж основний закон. Крім того, **Конституція Китаю 1975 р.** офіційно закріпила політико-державні органи, створені в період культурної революції, і суттєво обмежила повноваження вищих органів державної влади Китаю. Ліквідувала прокуратуру, а суди були взяті під контроль ревкомів. Всі права громадян були звужені, а норма про рівність всіх громадян перед законом взагалі була вилучена. Вище партійне керівництво Китаю, врахувавши, що ця Конституція фактично не діяла, виробило основні напрямки реформ, які увійшли в **третю Конституцію Китаю 1978 р.** (дет. див.: Х. Бехруз “Сравнительное правоведение”);

✓ **Конституція 1978 р.** закріпила модернізацію сільського господарства і промисловості на основі науково-технічного прогресу. Цей акт відродив попередній ідейно-політичний курс і ствердив компромісні ідеї різних політичних сил, в першу чергу, відмову від догм марксизму-ленінізму та ідей Мао Цзедуна при збереженні неутралітету до них. У **Конституції 1978 р.** були відновлені політичні і майнові права громадян, значимість і повноваження Всекитайських зборів народних представників у системі вищої державної влади, визначений статус ревкомів як органів місцевої влади. **Конституція 1978 р.** відновила і вдосконалила положення Конституції 1954 р., які були скасовані Конституцією 1975 р.;

✓ 1979 р. став для Китаю початком проведення нового курсу, заснованого на реформуванні економіки, сільського господарства, науки, техніки. Вказані процеси активно закріплювалися розробкою нового законодавства і його кодифікацією. У цьому ж році були прийняті Кримінальний, Кримінально-процесуальний кодекси, Закон про спільні підприємства, законодавчо закріпили правило “одна сім’я – одна дитина”, друга за рішенням влади;

✓ основні ідеї реформування сучасного Китаю, в тому числі викладені на XII з’їзді КПК, як “розвиток соціалізму з китайською специфікою”, були закріплені **четвертою Конституцією КНР 1982 р.** Цей базовий політико-юридичний акт складався із 4 глав і 138 статей та остаточно закріпив політичні, економічні, соціальні основи суспільного розвитку, державний устрій соціалістичного Китаю, узаконив визначальні принципи сучасної держави. У **Конституції 1982 р.** затверджено громадську і колективну власність, свободу віросповідання. Внесеними змінами до неї дозволялося вести приватне господарство і орендувати землю. Нормативними актами (Положення про підприємство – 1983, Загальні положення цивільного права – 1986, Закон “Про іноземні підприємства” – 1986, Закон “Про управління землею” – 1986, Закон “Про сільське господарство” – 1993 та ін.), прийнятими у плані реалізації Конституції, були розширені права державних підприємств. Так, кошти, отримані від виконання додаткового плану, дозволялося використовувати на власні потреби, допускалася ринкова економіка. Соціалістична планова організація була збережена як основа народного господарства. Конституційне регулювання зовнішньої політики побудоване під гаслом “Майбутнє Китаю тісно пов’язане з майбутнім всього світу”. Основними принципами зовнішньої політики стали: взаємна повага до суверенітету і територіальної цілісності, взаємний ненапад, невтручання у внутрішні справи інших країн, рівність і взаємна вигода, мирне співіснування (дет. див.: Х. Бехруз “Сравнительное правоведение”).

Отже, нормативно-правові акти, прийняті відповідно до чинної Конституції КНР (1982 р.), стали каталізатором нових економічних відносин (активізували недержавну форму власності у фінансовій і промисловій сферах під контролем держави), слугують правовою базою модернізації сучасного Китаю.

Правова система сучасного Китаю

на думку вчених, *правова система сучасного Китаю є симбіозом, вдалим поєднанням давніх правових традицій і сучасного законодавства, розробленого на основі старокитайських філософських і правових концептів та ідей “соціалізму з китайською специфікою” і врахуванням принципів романо-германської правової системи;*

особливість правової системи Китаю визначена також приєднанням до нього у 1997 р. колишньої англійської колонії Гонконгу (сьогодні провінції Сянган), яка відповідно до Китайсько-британської угоди наділена особливим правовим статусом (власна законодавча, виконавча, судова системи і тільки зовнішня політика й оборона були прерогативою центральних органів Китаю);

Китайсько-британська угода підтвердила продовження дії 140 законодавчих актів Великобританії, що таким чином посилює в структурі правової системи Китаю роль прецедентного права;

*Загалом правова система Китаю охопила загальні риси романо-германського типу, оскільки його структура, система джерел, систематизація, юридична техніка здійснили на неї достатній вплив. Однак традиції і менталітет китайців, які пронизані конфуціанським вченням, сформували відмінне від романо-германської моделі праворозуміння, де праву відведена другорядна роль, і тому **правова система Китаю відноситься до традиційного типу** зі своїми особливими рисами (дет. див.: Х. Бехруз “Сравнительное правоведение”).*

До джерел китайського права, як і всієї далекосхідної групи правових систем, проф. О. Ф. Скакун відносить такі:

Норми-традиції (перш за все, ритуали) – мають першочергове значення. Такої позиції дотримувалося ще раннє конфуціанство, вбачаючи в них умови для збереження суспільного порядку.

Етичні норми – мирне життя в суспільстві гарантується не правом, а етикою.

Норми-звичаї – вирішення конфлікту за допомогою миротворця, а не суду, відповідно до “дао”.

Норми права, хоча застосування права практикувалося якомога рідше (навіть легісти вважали право неминучим злом). Тільки в останній час норми права набули відповідного значення. Закон став одним з важливих джерел права.

Система сучасного права Китаю

галузі

інститути

Це є наслідком впливу континентального права, а також правової системи Японії. Після прийняття Конституції (1982 р.) в Китаї активно розвивається конституційне право. Особлива увага приділяється вдосконаленню інститутів цивільного права, розвитку екологічного, трудового права. Правова норма зайняла посилене місце в системі джерел права.

Проте інтерес, що проявився до права в останні десятиріччя у **Китаї**, не дає підстав забувати про вікові національні традиції, в яких не було місця праву. На сьогодні тут існує законодавство, студенти вивчають право, але це не означає, що в реальному житті відбувається судочинство (хоча є суди і судді), люди радше звертаються до посередників за місцем проживання (квартальні ради). Для формувалася справжньої китайської правової системи потрібні ґрунтовні зміни менталітету.

ЯПОНСЬКЕ ПРАВО: його історичні періоди розвитку:

Період до 1853 р.: найхарактерніші риси:

- ✓ вплив стародавньокитайських релігійно-філософських ідей і теорій, конфуціанства;
- ✓ структура нерівності, чітке розмежування і принцип ієрархії суспільних класів;
- ✓ відсутність ідеї права, яке підмінялося “ґірі” – комплексом норм поведінки індивідів у відносинах між собою у різних життєвих ситуаціях.

Період вестернізації після 1853 р. (вестернізація стала синонімом модернізації, глобалізації) характеризується:

- ✓ руйнуванням структури японського суспільства, на заміну колективного мислення, кланової вірності, самопожертвування заради загального блага запроваджувався індивідуалізм романо-германського права, зокрема права людини;
- ✓ орієнтацією на західні зразки побудови демократичної держави;
- ✓ жвавим розвитком капіталістичних відносин, промисловим підйомом;
- ✓ послідовною, чіткою, логічною обробкою законодавства, посиленням системності та викладенням нормативно-правового матеріалу в рамках правових інститутів, галузей;
- ✓ активним перекладом і підготовкою кодексів за допомогою французьких, німецьких і навіть англійських юристів, виробленням юридичної термінології тощо.

Період розвитку японського права після Другої світової війни:

- ✓ відбувся під впливом загального права, правової системи США, що відображено у Конституції Японії 3 листопада 1946 р.;
- ✓ реформа кримінально-процесуального і цивільно-процесуального законодавства;
- ✓ прийняття ряду законодавчих актів у сфері економіки в 1950-ті рр. при посиленні впливу США та при збереженні колишньої кодифікованої системи.

Джерелами права сучасної Японії є:

Нормативно-правовий акт (закон, урядові укази чи інші акти підзаконного характеру). Головним джерелом сучасного японського права є закон, прийнятий найвищим законодавчим органом державної влади. Найважливіше місце відводиться кодексам, що регулюють практично всі галузі. Заборонено видавати урядові укази з питань кримінального покарання без дозволу на те відповідного закону. Передбачений закон контрасигнатури, тобто всі закони і урядові укази підписуються компетентними державними міністрами і візуються прем'єр-міністром.

Нормативно-правовий договір (має широке розповсюдження) є самостійним джерелом японського права і вважається угодою сторін, спрямованою на встановлення офіційних юридичних правил шляхом закріплення взаємних прав і обов'язків сторін. Різновидом нормативно-правового договору є колективний договір між працедавцями і найнятими робітниками, інтереси яких представляє профспілка.

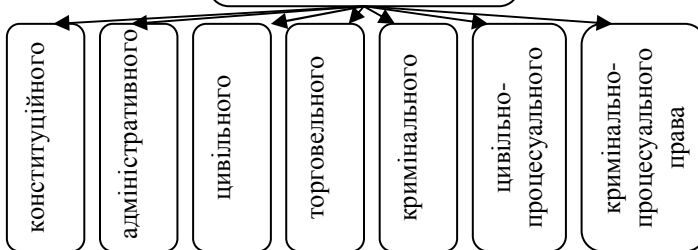
Норми-звичаї, норми-традиції (giri) – відсилки до них містяться в Цивільному і Торговому кодексах. Наприклад, коли мова йде про риболовний промисел тощо. У деяких випадках звичай має однакову із законом юридичну силу.

Судовий прецедент – формально не вважається джерелом права. Однак постанови Верховного суду сприймаються судами (і нерідко державними установами) як нормативні акти, які повинні неухильно виконуватись.

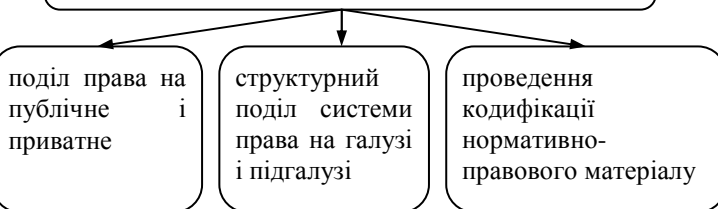
Самостійним джерелом є також **міжнародні акти і договори**. При виникненні суперечності між нормами міжнародного і національного права пріоритетними є норми міжнародного права.

Слід зазначити, що право, скопійоване за західним зразком, за суттю, регулює незначну частку суспільного життя Японії, оскільки воно передбачає наявність у суспільства вільних індивідів, а японське суспільство ще не звільнилося від сталих поглядів і способу мислення. Японці досить байдужі до ідей свободи і людської гідності, що коріниться в їх історії, вони сприймають право як апарат примусу, який існує для нав'язування волі правителів. Хоча сьогодні відбувається певна еволюція поглядів (особливо серед молоді).

До Другої світової війни
система права японії
складалась з галузей:

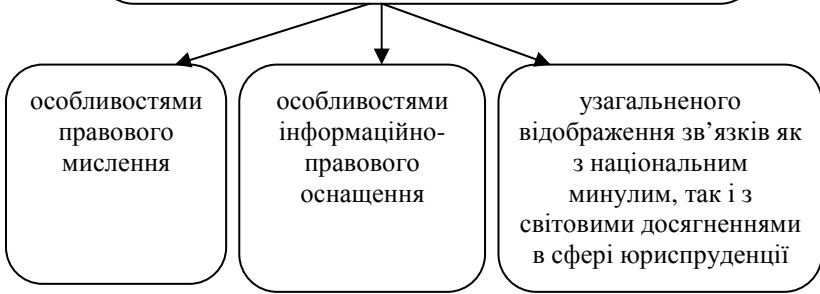

**Правова система Японії перейняла з системи
континентального права:**

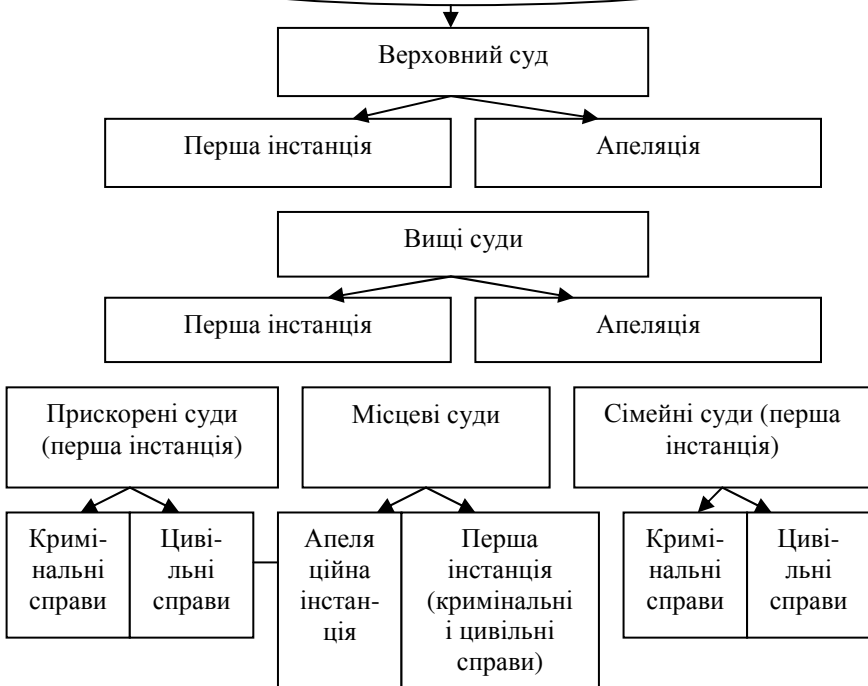

У період післявоєнних реформ Японії, проведення яких контролювалось американською владою, її правова система була "американізована". Оновлені традиційні галузі права. Фактично було створене заново конституційне право. Оформились нові галузі – право людини на соціальне забезпечення, господарське, екологічне право. Виокремились підгалузі медичного, освітнього права.

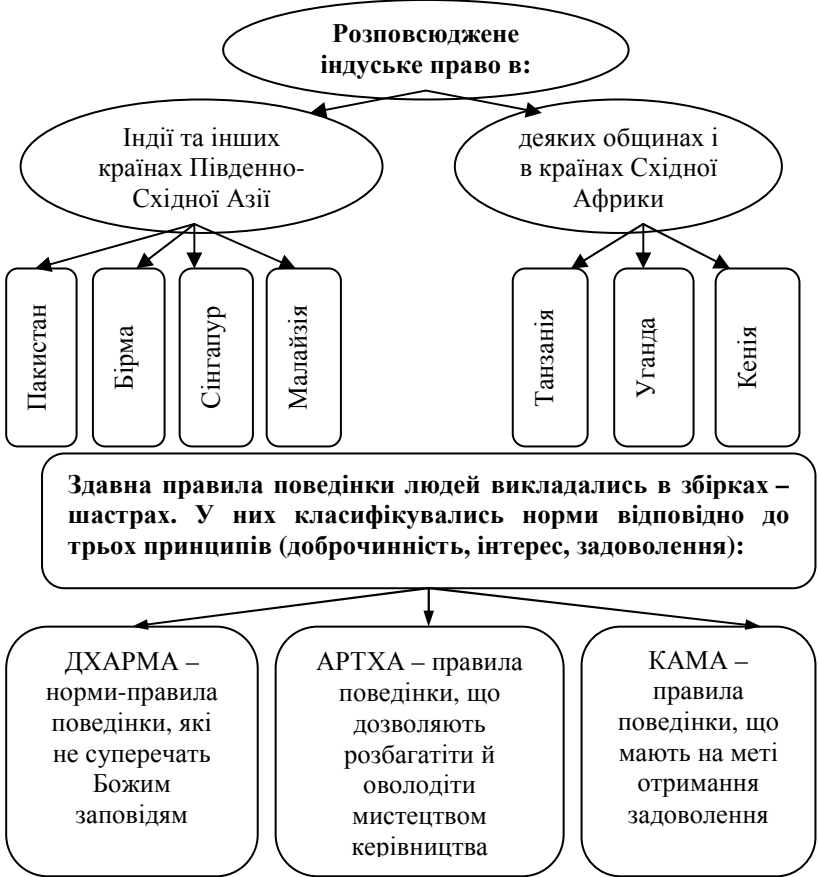
Діюча в теперішній час система законодавства **Японії** створювалася, починаючи з кінця XIX ст. Її можна назвати змішаною, оскільки, хоч і безсистемно, але ті чи інші елементи континентального й загального права були запозичені. **Своєрідність законодавства значною мірою визначається:**

Судова система Японії

Індуське право – сукупність релігійних, моральних і правових норм, яка склалась на основі релігії індуїзму і підтримується державою. Воно також віднесене до традиційної правової сім'ї, оскільки сформувалося у Давній Індії під помітним впливом міфологічних і релігійних уявлень, об'єднаних в індуїзм, і разом з ним досі зберігає своє регулююче значення. Воно тісно пов'язане з традиційними індуськими соціальними інститутами – общиною, варварсько-кастовою структурою, які характеризуються стійкістю та властивістю пристосовуватись до мінливих умов життя.

ПОЗИТИВНЕ
ІНДУСЬКЕ
ПРАВО

звичаєве право. Релігійна норма могла домінувати в різному ступені над нормою-звичаєм, впливати на неї, змінювати її за допомогою тлумачення звичаю. Проте норми-звичаї, різні у кожній касті, займали важливе місце в регулюванні відносин як всередині цієї касті, так і за її межами. У випадку відсутності норми в законі суддя міг вирішувати справу на свій розсуд і відповідно до поняття справедливості, що залежало від звичаїв касті, до якої він належав.

**Нормативно-
правовий акт
(закон)**

не визнається індуїзмом як джерела права

Це пояснюється тим, що мистецтво управління і видання законів та наказів правителями належить до артхи, а не до дхарми. Дхарма потребує покірності легітимним нормативним актам правителя, однак сама не піддається їх впливу. Закони розглядаються як заходи, що викликані тимчасовою необхідністю, конкретними обставинами. Вони вважаються мінливими та нестабільними. Навіть при наявності закону суддя може приймати рішення за власним розсудом.

**Судове
рішення**

згідно з індуським правом не розглядається як обов'язковий прецедент, воно співвідноситься тільки з конкретно розглянутою справою.

Модифікація індуського права здійснилася під впливом соціально-економічних змін, розвитку капіталістичних відносин у період британського колоніального панування. Судді, що застосовували індуське право, заповнювали прогалини в ньому нормами англійського загального права чи створювали на його основі нові прецеденти. Законами англійська влада інколи змінювала або відміняла ті норми індуського права, які вважалися неприйнятними.

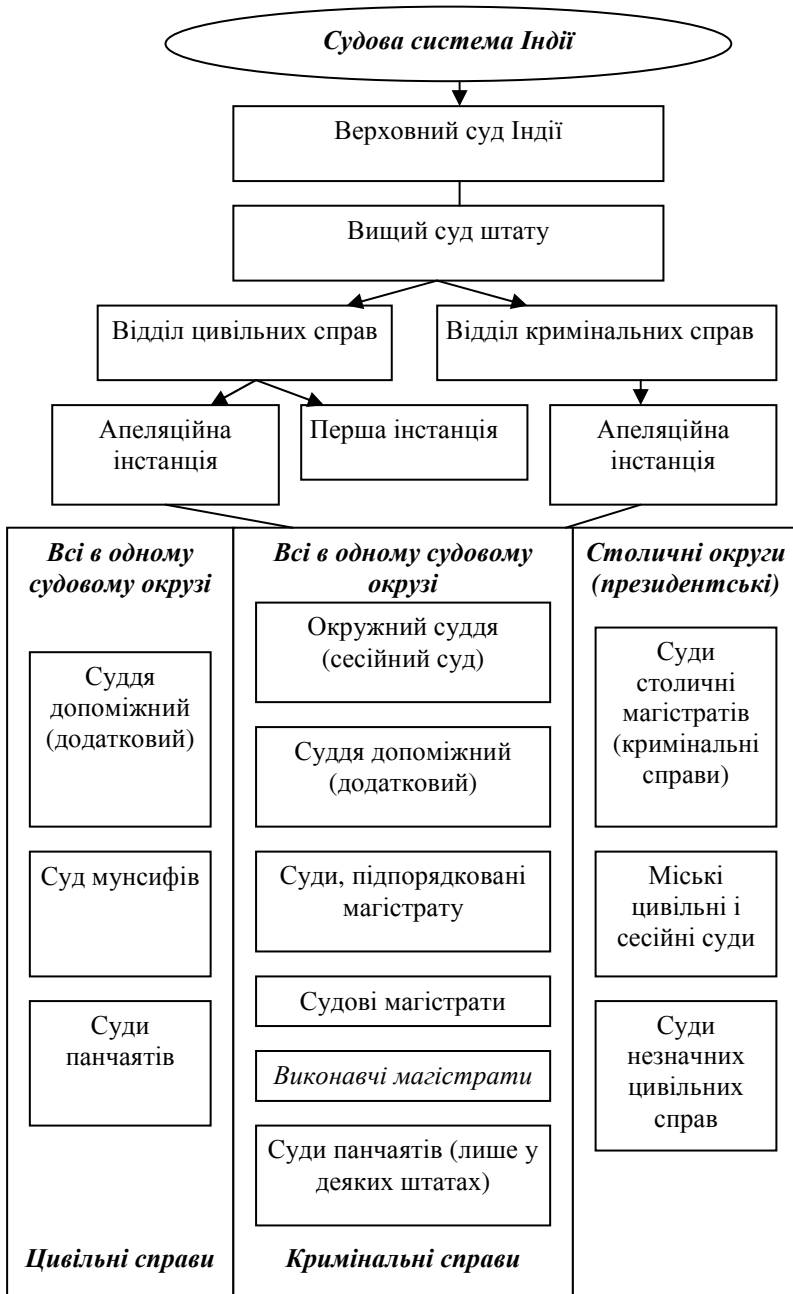
Індійське право, на відміну від індуського, – це національне право, сукупність норм, що діють на всій території держави. Індуське право сьогодні залишається правом, що застосовується тільки до індуської частини населення Індії, адже його норми й інститути розвивалися на релігійній основі. Норми індійського права обов'язкові для всіх громадян, які проживають в Індії незалежно від національності і релігії.

Перетворення Індії в незалежну державу, за твердженням проф. А. Я. Сухарєва, не означало відмову від укорінених правових концепцій і прийнятого в колоніальний період законодавства. Конституцією Індії 1950 р. закріплено, що право, прийняте раніше, продовжує діяти. Протягом другої половини ХХ ст. правова система Індії розвивалася, базуючись одночасно на цінностях традиційного індуського права і адаптованого загального права, а також широко використавши позитивний досвід інших правових систем.

Найважливіші джерела права сучасної Індії:

Нормативно-правовий акт

Судовий прецедент

*У національній правовій системі сучасної
Індії рамки використання традиційного
індуського права обмежені:*

сферою шлюбно-сімейних відносин – народження дітей не в шлюбі, опікунство, усиновлення, шлюб, поділ майна, спадкування майна померлого родича, включаючи неподільне майно;

питаннями участі родини і общини в релігійних і добродійних жертвуваннях;

питаннями суспільного характеру – переважно право на купівлю, клятва, передача майна через заповіт чи інший документ;

внутрішньокастовими та міжкастовими відносинами.

ГЛОСАРІЙ

КУРСУ “ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА”

АДАТ (араб. “ада” – “звичай, звичка”) – звичаєве право у мусульманських народів, на відміну від шариату, тобто релігійного закону, є сукупністю народних звичаїв і народної юридичної практики в різних сферах майнових, сімейних та інших відносин.

АКСІОЛОГІЯ ПРАВОВА – вчення про цінності права, їх ієрархію і види, а також про цінність самого права. Цінність права – це його позитивна значущість у задоволенні потреб учасників суспільного життя. Вона формується стосовно кожної людини (особистісна цінність), соціальних спільнот, об’єднань і суспільства загалом (загальносоціальна цінність).

АКУЛЬТУРАЦІЯ ПРАВОВА – це запозичення положень інших правових культур, якими саме підживляється наступність власної правової культури.

АНГЛО-АМЕРИКАНСЬКА ПРАВОВА СІМ’Я – один із різновидів сімей правових систем світу, що бере свої початки в Англії в XI–XII ст. Сьогодні майже третина населення світу (Англія, Північна Ірландія, Канада, Австралія, Нова Зеландія, колишні колонії Британської імперії) живе за принципами, що містяться в англійському праві: 1) основним джерелом права служить норма, сформульована в судових прецедентах, тобто в судових рішеннях з конкретної справи, якою потім надається загальнообов’язковість; 2) право ділиться на загальне, що складалося в результаті традицій, і право справедливості, тобто право судового прецеденту. Лише судова реформа 1873–1975 рр. поєднала загальне право і право справедливості в єдину систему прецедентного права; 3) відсутній розподіл права на приватне і публічне; 4) віддається перевага процесуальному праву; 5) відсутність чіткої класифікації галузей права; 6) при колізії закону і прецеденту пріоритет віддається першому; 7) приділяється величезна роль судовому тлумаченню закону, що обумовлює зв’язаність правозастосовчого органу не тільки текстом закону, а й “прецедентами тлумачення” попередніх судових рішень і ін. У США склалася дуалістична система, подібна до англійської: прецедентне право у взаємодії зі статутним (законодавчим) правом парламентського походження при пріоритеті прецеденту. Проте законодавство в США має більшу питому вагу, ніж в Англії, причому значним є не тільки обсяг федерального законодавства, у тому числі кодексів, а й широка законодавча компетенція штатів, які активно нею користуються. Отже, англо-американська система права – це сукупність національних систем права, що мають загальні риси, які проявляються в єдності

закономірностей і тенденцій розвитку на основі норм, сформульованих суддями в судовому прецеденті, в поділі права на право загальне і право справедливості, у визнанні закону лише після випробовування його судовою практикою, в перевазі процесуального права над матеріальним.

АПРІОРИ (лат. “a’p’riori” – “незалежно від досвіду”) – знання, набуте на підставі логічних висновків, без перевірки, не ґрунтується на досвіді, передує йому.

АСІЗИ (пізнюлат. “assisae” – “засідання”) – в середньовічній Англії назва деяких актів короля (наприклад, Кларендонська асіза про створення великого журі (обвинувальних присяжних) при розгляді справ про злочини), а також назва особливого виду позовів, виїзних сесій судів. Синонім суду присяжних.

АТОРНЕЙ (англ. “attorney” – “повірений, адвокат, представник”) – офіційна особа, яка, перебуваючи на державній службі, представляє певні юридичні інтереси (або захищає їх) згідно зі своїми функціональними обов’язками. Така категорія юридичних працівників передбачена в англо-американській системі права (Великобританія, Канада, США та ін.) і не знає аналогів в інших правових системах. Найвищою серед цих працівників є посада генерального аторнея, яка в США і Канаді, наприклад, об’єднана з посадою міністра юстиції.

АФРИКАНСЬКЕ ПРАВО це мозаїка звичаїв різних племен і общин, члени яких добровільно дотримуються їх в повсякденному житті. Це пов’язано з тим, що дотримання звичаїв означає повагу до предків, останки яких злилися з землею, природою, а їхній дух витає над живими. Порушення звичаю може викликати негативну реакцію духів землі. Залежність індивіда від сили колективу (касти, общини, племені) обумовлює корпоративний (колективістський) характер традиційного звичаєвого права Африки.

ВАКФ (ВАКУФНЕ МАЙНО) – в мусульманському праві термін, який означає майно, частково вилучене з цивільного обороту і призначене для досягнення благочинних, релігійних і визначених суспільних цілей. Відчуження допускається лише у випадку припинення існування тієї установи чи юридичної особи, на користь якої вакф встановлений (в такому випадку він переходить до спадкоємців установника вакфу), чи у випадку, коли вакуфне майно при його непродажі може зазнати збитків чи стати бездоходним.

ВІЗАНТІЙСЬКЕ ПРАВО – правова сім’я Візантії (VI–XV ст.), основою якої був Звід Юстиніана. Склалася шляхом перетворення і поступового пристосування до потреб Східної імперії Римського права та

характеризувалась дуалізмом церковного і світського права. Переважаючими джерелами візантійського права були закони, що видавались імператорами. Запозичене феодальним правом Вірменії, Грузії, деяких країн Європи і Азії. В Греції норми візантійського права застосовувались до середини ХХ ст.

ГАЛУЗЬ ПРАВА – основний підрозділ структури права, що охоплює якісно відособлену галузь суспільних відносин, упорядкування яких пов'язане з використанням специфічного юридичного режиму правового регулювання. Критеріями відокремлення галузі права як основного елемента системи прав є предмет правового регулювання і метод правового регулювання, що утворюють специфічні юридичні режими (методи і механізми) правового регулювання.

ГЕРМЕНЕВТИКА (історично) – це вчення про способи тлумачення текстів, зміст яких незрозумілий через давність чи багатозначність. В сучасних умовах це метод інтерпретації не тільки текстів, а й явищ, заснований на досвіді інтерпретатора і його безпосередньому сприйнятті життєвої реальності.

ГНОСЕОЛОГІЯ – вчення про сутність і закономірності пізнання, його можливості, зіставлення знань (понять, уявлень, відчуттів) з об'єктивною реальністю.

ДАЛЕКОСХІДНА ГРУПА ПРАВОВИХ СИСТЕМ – це сукупність правових систем, основою формування яких є не норми права (на відміну від континентального, загального і змішаних типів правових систем), а норми моралі, звичаї, традиції. Ними обумовлюється як закон, так і судові рішення. Велике значення надається ритуалу. На відміну від інших правових сімей, у далекосхідних суспільствах позитивне право не визнається як соціальна цінність, добро.

ДЕРЖАВА – це особлива політико-територіальна організація, що володіє суверенітетом, спеціальним апаратом управління і примусу та здатна надавати своїм велінням загальнообов'язкової сили для всього населення країни; яка створюється для керівництва суспільством і виконання загальносуспільних справ. Це всеосяжна організація політичної влади на визначеній території, що об'єднує населення країни на основі громадянства або підданства, характеризується наявністю спеціального апарату (органів держави і посадових осіб), займається управлінням і базується у своїй діяльності на примусі, видає і забезпечує реалізацію загальнообов'язкових правових норм. Держава розглядається з позиції трьох аспектів: як країна (територія, кордони, географічне розташування); як народ (публічно-правова спільність населення, похідність від народного суверенітету); як орган (апарат) управління і

підтримки правопорядку в суспільстві. Суттєвими рисами держави є: владні, тобто ієрархічні відносини; визначена територія; об'єднання всього населення; офіційне представлення інтересів усього суспільства; наявність державного апарату; видання і забезпечення реалізації загальнообов'язкових правових норм; монополія на застосування примусу.

ДЕРЖАВНА ВЛАДА – форма політичної влади, що здійснює керівництво суспільством від імені народу на всій території держави за допомогою державного апарату, видання і доведення до реалізації загальнообов'язкових правових норм; що представляє державу в зовнішніх відносинах. Державна влада юридично здійснює загальнообов'язкову волю суспільства, має у своєму розпорядженні монопольне право видавати закони і застосовує апарат примусу як один із засобів для дотримання законів і ін. правових актів. Державна влада має властивість суверенності. У країнах із демократичним режимом єдиним джерелом державної влади визнається народ. Зв'язаність державної влади законом є однією з головних основ правової державності.

ДЖЕРЕЛО ПРАВА – 1) система правоутворюючих факторів – економічних, соціально-політичних, соціально-психологічних, духовних (загальна і політико-правова культура) і т. ін.; 2) зовнішня форма існування юридичних норм; узагальнення інформації про них; 3) фактичне джерело норм права. Історично склалися правовий звичай, прецедент, нормативний акт, нормативний договір.

ДІЙЯ – в мусульманському праві – “викуп за кров”; грошова компенсація родичам вбитого.

ДОКТРИНА ПРАВОВА – систематизоване вчення про право, логічно пов'язана система положень про правові інститути, правовідносини, законодавство, законність і т. ін.

ДХАРМА – термін, яким в індуїзмі охоплюється коло релігійних, моральних, суспільних, сімейних обов'язків, що накладаються на людину законами і звичаями її касты, виконання яких забезпечує щасливе переселення душі. В більш загальному розумінні цей термін означає один з чотирьох ступенів морального розвитку особистості на шляху до духовної свободи: артха (користь), кама (задоволення), дхарма (справедливість), мокша (духовна свобода).

ЕТАТИЗМ – надмірне втручання держави в життя громадянського суспільства, поглинання його функцій, втручання державних органів

влади у справи суспільства, дріб'язкова бюрократична опіка і регламентація суспільного життя, обмеження прав і свобод особистості.

ЄВРАЗІЙСЬКА ПРАВОВА СІМ'Я – сукупність правових сімей, для яких характерна ідеологізація законодавства, зближення норм права і справедливості, де право невід'ємне від держави, традиційним є пріоритет обов'язків перед правами, відсутня традиція приватного права, неузгоджені цінності свободи і демократії (детальніше див. праці Ю. М. Оборотова).

ЗАГАЛЬНЕ ПРАВО – правова система, яка склалася історично у середньовічній Англії і характеризується тим, що джерелом права визнається судовий прецедент. У більш вузькому розумінні загальне право як сукупність судових прецедентів протистоїть статутному праву. Назва “загальне право” пояснюється тим, що рішення королівських судів у Лондоні мали силу для всієї Англії на противагу місцевим звичаям. Загальне право разом з правом справедливості, яке доповнило його, стало основою англо-американської правової системи.

ЗАКОН – нормативно-правовий акт, прийнятий вищим представницьким органом державної влади, тобто законодавчою владою або безпосередньо населенням країни (в порядку референдуму), що регулює найбільш важливі суспільні відносини, володіє вищою юридичною силою, встановлює відправні початки правового регулювання. Встановлення місця і ролі закону в правовій системі пов'язане з тим, що він формується і видається законодавчою владою, що всі інші нормативно-правові акти приймаються на його основі й на його виконання, тобто ставляться в становище підзаконних; що закон має вищий авторитет (“суверенність”), оскільки не потребує чийогось схвалення, контролю (нагляду), затвердження; що прийняття закону відбувається з дотриманням особливої законодавчої процедури. У процесі побудови правової держави і утвердження принципу панування закону природно і неминуче зростає його значення. Розрізняють конституційні і звичайні закони.

ЗАКОННІСТЬ – якісна сторона правової діяльності суб'єктів права та їх поведінки, властивість методу, принципу, режиму. Законність є невід'ємною якістю природи права, правової системи загалом, особливим станом суспільного і державного життя, режиму функціонування правової держави. Зміст законності складає не саме наявне законодавство (навіть найдосконаліше, з точки зору юридичної техніки), а таке законодавство, яке адекватно втілює правові принципи, загальнолюдські ідеали та цінності, нагальні потреби, інтереси людини, об'єктивні тенденції соціального прогресу. Законність означає вимогу і систему

(режим) реального виразу права в законах держави, в самій законотворчості, в підзаконній нормотворчості.

ЗАКОНОДАВСТВО – сукупність чинних нормативно-правових актів: законів, постанов, декретів, указів, наказів, розпоряджень, інструкцій правотворчих органів, що регулюють правовідносини у державі.

ЗВИЧАЙ – правило поведінки, що склалося в результаті фактичного його застосування протягом тривалого часу; основна форма регулювання поведінки в додержавному суспільстві в умовах родового ладу. Дотримання звичаю забезпечувалося заходами суспільного впливу на порушника (страта, вигнання з роду, позбавлення вогню і води й ін.) або схваленням заходів, які застосовувалися до кривдника скривдженням, його рідними або членами роду (кровна помста). З виникненням держави звичай стає джерелом права, його дотримання забезпечується примусовою силою держави, тобто звичай стає правовим, на відміну від неправового (традиції, вдачі, успадковані звички і т. ін.).

ЗВИЧАЄВЕ ПРАВО – система норм (правил поведінки), що базуються на звичаї, яка регулює суспільні відносини в державі, у певній місцевості або в етнічній чи соціальній групі.

ІДЖМА – одне з основних джерел мусульманського права – спільна думка найбільш авторитетних ісламських правників з питань, що не врегульовані в прямій формі Кораном і Суною. Іджма є коментарями, які заповнюють прогалини в релігійних нормах.

ІДЖТИХАД – вільний розсуд судді у випадках мовчання загальноновизнаних джерел мусульманського права.

ІМАМАТ – мусульманська теократична держава; згідно з шийтською державно-правовою концепцією, важливий інститут, який означає, що всі владні повноваження зосереджуються в руках імама (світського і духовного глави общини чи держави), який наділений якостями божественного правителя, що ніби стоїть над державою і суспільством.

ІНДУСЬКЕ ПРАВО – сукупність релігійних, моральних і правових норм, яка склалась на основі релігії індуїзму і підтримується державою. Воно також віднесене до традиційної правової сім'ї, оскільки сформувалося в Давній Індії під помітним впливом міфологічних і релігійних уявлень, об'єднаних в індуїзм, і разом з ним досі зберігає своє регулююче значення. Крім того, воно пов'язане з традиційними індуїськими соціальними інститутами – общиною, варварсько-кастовою

структурою, які характеризуються як стійкістю, так і властивістю пристосовуватись до мінливих умов життя.

ІНСТИТУТ ПРАВА – система юридичних норм, що регулюють певну групу однорідних суспільних відносин у рамках галузі права. Наприклад, інститут громадянства, інститут кримінальної відповідальності, інститут необхідної оборони, інститут адміністративного затримання, інститут шлюбу, інститут договірної права, інститут сім'ї, інститут опіки й піклування, інститут спадщини тощо.

КАДІ (араб., тюрк. та перс. “казі”) – в мусульманських країнах суддя, що одноособово здійснює судочинство на основі шариату. В Туреччині, Єгипті, Тунісі разом зі скасуванням шариатського суду ліквідований в 1930–1950-х рр. й інститут кадї. Сьогодні в мусульманських країнах кадї називаються судді не тільки шариатських судів, а й всіх інших судових органів.

КАНОНІЧНЕ ПРАВО – у християн сукупність норм, які містяться в церковних канонах, тобто в правилах, встановлених церквою, які відносяться до устрою церкви, церковних установ, до взаємовідносин церкви і держави, а також життя віруючих (переважно у сфері шлюбно-сімейних відносин).

КИТАЙСЬКЕ ПРАВО – це система етичних, релігійних, правових норм, що підтримуються державою і склалися на основі філософсько-моральних концепцій даосизму, конфуціанства, легізму, які розглядають право тією чи іншою мірою як зло, а традиції, етику – як домінуючі засоби збереження суспільної злагоди та гармонії.

КІСАС – в мусульманському праві категорія злочинів, за які шариат встановлює точну санкцію – кісас, що означає за загальноприйнятим визначенням помсту, тобто кару, рівну за тяжкістю скоєному протиправному діянню. Основними злочинами за цією категорією вважаються вбивство і тілесні пошкодження незворотного характеру.

КІЯС – одне із джерел мусульманського права, яке є тлумаченням Корану та Суні, судженням за аналогією з тих питань, які прямо не врегульовані останніми. Кіяс набуває сили закону, якщо визнаний вищим мусульманським духовництвом.

КОДЕКС – офіційний документ, найчастіше законодавчої влади, в якому в систематизованому вигляді розташовані нормативні розпорядження, що регулюють відособлену сферу суспільних відносин специфічним методом. Кодекс – найбільш досконалий нормативно-правовий акт, який є ядром певної галузі законодавства.

КОДИФІКАЦІЯ – спосіб удосконалення, систематизації законодавства, що полягає у змістовій переробці й погодженні певної, пов'язаної спільним предметом регулювання, групи юридичних норм та об'єднанні їх в єдиному нормативно-правовому акті.

КОНСТИТУЦІЯ – основний закон держави, що визначає основи державного ладу, структуру влади (у системі поділу влади), систему державних органів, порядок їх формування, функції, компетенцію, правове становище особистості. Конституції демократичних правових держав характеризуються пріоритетним закріпленням відповідно до міжнародних стандартів основних прав і свобод людини і громадянина, системи стримувань і противаг, що запобігають перемозі однієї з влад (або встановлення одноособової диктатури). У світовій практиці зустрічаються конституції, сформовані у вигляді єдиного документа, що об'єднує нормативний масив відповідно до заздалегідь визначених принципів і складається з ряду законів (Великобританія, Нова Зеландія, Швеція).

МУДЖТАХІД – найбільш авторитетний знавець (факіх), який має право виносити самостійне судження (іджтахад) з правових і релігійних питань.

МУСУЛЬМАНСЬКЕ ПРАВО – одна з найбільших правових систем сучасного світу, що склалася у своїй основі в епоху становлення феодального суспільства в Арабському халіфаті в VII–X ст. і базується на ісламі. У XIX ст. відбулася модернізація під впливом романо-германської сім'ї правових систем, але не втратила своєї специфіки. Багато сучасних мусульманських держав у своїх конституціях і законах заявляють про вірність принципам ісламу (Марокко, Туніс, Сирія, Мавританія, Іран, Пакистан). Мусульманське право – єдина ісламська система соціально-нормативного регулювання, що включає як власне юридичні норми, так і релігійні і моральні постулати, а також звичаї. Специфіка мусульманського права в минулому, яка виявляється деякою мірою і в наші дні, полягає в тому, що: 1) воно створене вченими-богословами як сукупність обов'язкових розпоряджень, сформованих у перші два сторіччя існування ісламу, поступово витіснивши юристів із процесу його вдосконалення і реалізації; 2) мусульманське право набуло таких рис, як архаїчність ряду інститутів, казуїстичність, відсутність систематизації; 3) воно розвивалося поза залежністю від динаміки суспільного розвитку. Особливість сучасного мусульманського права: рецепція європейського права за окремими галузями регулювання; активний розвиток державно-правової регламентації, що виокремилася із середини XIX ст.; підвищення ролі закону; проведення кодифікації (Єгипет у 1876 р. прийняв Цивільний кодекс, складений за французьким

зразком; Туреччина в 1976 р. провела реформи сімейного і спадкового права; Ірак у 1927-1935 рр. промунгував (обнародував) Цивільний кодекс, що став кодифікацією модернізованого мусульманського права у сфері сім'ї і спадкування.

НОРМАТИВНО-ПРАВОВИЙ АКТ – основне джерело права романо-германської правової сім'ї. Це виданий уповноваженим на це органом держави акт про встановлення, зміну або скасування норми права. Письмовий документ правотворчого органу, який містить правові норми.

ОНТОЛОГІЯ – вчення про буття, в якому досліджуються везагалъні основи, принципи буття, його структура й закономірності.

ПАНДЕКТНЕ ПРАВО – римське приватне право, що діяло в змiненому виглядi в Нiмеччинi у XVI–XIX ст. По-iншому називають загалънонiмецьким, сучасним римським правом. Назву “пандектного” це право одержало за головною частиною кодифікації Юстиніана – пандект або дiгест. У XII і особливо в XV–XVI ст. у Нiмеччинi вiдбулася рецепція Римського права. Останнє прагнула використовувати у своїх iнтересах буржуазія, що розвивалася у XVI ст. Але оскільки римське приватне право (як право рабовласницького суспiльства) не могло застосовуватися в колишньому виглядi, юристи Нiмеччини за допомогою формально-догматичного методу пристосували його до нових буржуазних умов, розробивши в такий спiсiб пандектне право, яке є основою розвитку буржуазного цивiльного права, що базується на формально-догматичному методi у багатьох краiнах континентальної Європи (т. зв. романо-германська сім'я правових систем).

ПАРАДИГМА (грец. “приклад, зразок”) – 1) сукупність фiлософських, загалънотеоретичних основ науки, вiтлена в системi понятъ, що виражають суттєвi риси дiйсностi; 2) теорія, вихiдна концептуальна схема (модель постановки проблеми), прийнята як зразок для вiршення дослiдницького завдання.

ПЛЮРАЛІЗМ (вiд лат. “pluralis” – “множинний”) – фiлософська позиція, згiдно з якою iснує багато незалежних i фактично невзаємопов'язаних засад i видiв буття, основ i форм знання, вiдповiдно до якої все iснуюче складається з кiлькох або багатьох самостiйних, рiвнозначних духовних сутностей, якi не зводяться до єдиного начала.

ПОЗИТИВНЕ ПРАВО – дiюче в даному суспiльствi право, що розглядається в аспектi його конкретно-визначеного змiсту i форми, тобто таке, яке безпосередньо виступає як регулятор поведiнки людей, об'єднаних в єдину державу чи протидержавне (“варварське”) суспiльство.

ПОЛІТИЧНА ВЛАДА – влада, що здійснює управління суспільством в інтересах його благ і яка регулює відносини між соціальними групами – стратами, класами, станами, корпораціями тощо з метою досягнення і підтримання стабільності і порядку у ньому.

ПОРІВНЯЛЬНЕ ПРАВОЗНАВСТВО – ЮРИДИЧНА КОМПАРАТИВІСТИКА (лат. “comparativus” – “порівняльний”) – наука, що займається дослідженням загальних і специфічних закономірностей виникнення, розвитку і функціонування сучасних правових систем світу.

ПРАВО – це система норм, виражених у законах, інших визнаних державою джерелах, які є загальнообов’язковим, нормативно-державним критерієм правомірно-дозволеної (а також забороненої, рекомендованої) поведінки. На думку інших авторів, право – це не тільки сукупність норм, а й діяльність суб’єктів права, які дотримуються правових приписів, застосовують і виконують їх у процесі правових відносин; право (в позитивному значенні) – встановлені законом державна воля та інтереси, їхня об’єктивована форма, що має нормативну визначеність.

ПРАВО СПРАВЕДЛИВОСТІ – частина прецедентного права в англо-американській правовій системі, яка складається з рішень англійського Суду канцлера, що проіснував з XV ст. до кінця XIX ст. За необхідності вийти за жорсткі рамки закритої системи прецедентів, що склалась в загальному праві, канцлер давав своє рішення питання, яке вважалось не юридичним, оскільки воно приймалося поза рамками загального права, але відповідало вимогам справедливості. Лордом-канцлером використовувались принципи канонічного і Римського права, що допомогло подолати застарілі норми загального права. У результаті судової реформи 1873–1875 рр. в Англії відбулося формальне злиття права справедливості з загальним правом. Однак і тепер право справедливості продовжує регулювати деякі інститути права власності та договірної права.

ПРАВОВА ДІЙСНІСТЬ – це все у світі правових явищ, це найширше поняття, що охоплює всі без винятку правові явища.

ПРАВОВА НОРМА – загальне, формально-визначене загально-обов’язкове правило соціальної поведінки, встановлене чи санкціоноване законодавцем або уповноваженими органами, виражене публічно в формально визначених приписах, як правило, в письмовій формі, яке охороняється державними органами шляхом контролю за його виконанням і застосування передбачених законом заходів примусу за правопорушення. Правова норма романо-германської правової сім’ї є чимось середнім між конкретним правилом поведінки і загальними принципами права.

ПРАВОВА СИСТЕМА (ПРАВОВА СІМ'Я) – конкретно історичний, реально існуючий комплекс взаємопов'язаних юридичних засобів та явищ держави. У цьому понятті виражається узагальнююча теоретична модель (конструкція) суспільного явища правового змісту, яка функціонує легітимно; з погляду інших авторів, правова система – це об'єктивне, історично закономірне правове явище, яке охоплює взаємопов'язані, взаємозумовлені і взаємодіючі компоненти: право і втілююче його законодавство, юридичні установи і юридичну практику, суб'єктивні права і обов'язки, правовідносини, правову ідеологію тощо. Завдяки правовій системі держава здійснює визначений нормативний вплив на суспільні відносини.

ПРАВОВА СПАДЩИНА – це сукупність зв'язків, відносин і результатів правового розвитку минулих історичних епох у межах окремої правової культури, правової системи чи правової сім'ї. Вона втілена в сукупності правових цінностей, закладених в основі кожної правової системи, за допомогою яких існує, функціонує і розвивається право.

ПРАВОВЕ ЖИТТЯ – це тісна сукупність усіх форм юридичного буття суспільства, а не система, оскільки воно включає і неупорядковані процеси, і певні випадкові чинники тощо.

ПРАВОПОРЯДОК – це стан правового життя суспільства, упорядкована система правових відносин і їх якостей.

ПРИВАТНЕ ПРАВО – сукупність галузей права, що регулюють відносини в сфері інтересів громадян, індивідуальних власників, підприємців, різного роду об'єднань (корпорацій) в їх майновій діяльності і особистих відносинах, на відміну від публічного права, яке регулює і охороняє загальні інтереси. Ядро приватного права складає цивільне право, яке охоплює сферу майнових і пов'язаних з ними немайнових відносин, а також торгове право у всіх його різновидах (в тих країнах, де діє торгове право).

ПРИРОДНЕ ПРАВО – це завжди і скрізь присутнє, вихідне для даного місця і часу право, яке як вираз об'єктивних цінностей і потреб людського буття є єдиним і безумовним першоджерелом правового змісту і абсолютним критерієм правового характеру всіх людських установлень, включаючи позитивне право та державу.

ПУБЛІЧНЕ ПРАВО – сукупність галузей права, які регулюють відносини, що забезпечують загальний, сукупний (публічний) інтерес, на відміну від галузей, які покликані охороняти приватний інтерес (приватне право). До публічного права відносяться: міжнародне (публічне) право, конституційне право, адміністративне право, фінансове

право, кримінальне право, кримінально-процесуальне право і ряд інших. Поділ права на публічне і приватне – специфічна риса романо-германської правової системи.

РЕЦЕПЦІЯ ПРАВА – різновид правової акультурації, який виражається в запозиченні компонентів чужої правової спадщини, за якої відбувається принципова зміна своєї правової культури.

РИМСЬКО-ГОЛЛАНДСЬКЕ ПРАВО – це, на думку деяких вчених, правова сім'я, яка існувала в нідерландській провінції Голландія у XV–XVIII ст. Це була суміш переробленого Римського права з місцевими торговими звичаями. Після введення Наполеоном в Нідерландах французького права римсько-голландське право збереглося лише в тих голландських колоніях, які на початку XIX ст. перейшли під владу Англії. Сьогодні римсько-голландське право, за деякими даними, діє на всій території ЮАР, в Намібії, Лесото, Зімбабве, Свазіленді, Ботсвані, а також (незначною мірою) в Шрі-Ланці. Воно зазнало сильних змін, оскільки змішалось з англійським правом.

РОМАНО-ГЕРМАНСЬКА (КОНТИНЕНТАЛЬНА) ПРАВОВА СІМ'Я – це сукупність національних правових систем держав, які мають загальні риси, що проявляються в єдності закономірностей і тенденцій розвитку на основі давньоримського права і його пристосування (разом з канонічними і місцевими нормами-звичаями) до нових національних умов. Її характерною рисою є домінування нормативно-правового акта (закону) як форми (джерела) права.

СИЙАР – особлива група норм, яка регулює взаємовідносини мусульманської держави на міжнародному рівні. Це, зокрема, регламентація питань війни і миру, включаючи визначення підстав і меж ведення “джихаду” – священної війни з відступниками і ворогами ісламу, порядок розподілу воєнної здобичі, відносини мусульманської общини з представниками інших релігій, особливостей правового статусу різних груп населення залежно від їх ставлення до ісламу.

СІМ'Я ПРАВОВИХ СИСТЕМ (ТИП) – це сукупність національних правових систем держав, які мають загальні риси, що полягають у єдності закономірностей і тенденцій розвитку, домінуванні форм (джерел) і принципів права, систем права і законодавства, організації правових установ, насамперед судової системи, спорідненості правових категорій і понять.

СКАНДИНАВСЬКЕ ПРАВО – на думку деяких вчених, самостійна правова сім'я, до якої входять Швеція, Норвегія, Данія, Ісландія і Фінляндія. Своєрідність скандинавського права полягає в тому, що

Римське право відіграло менш помітну роль в його розвитку, ніж, наприклад, у становленні континентального права. У скандинавських країнах немає і не було кодексів, подібних до Французького цивільного кодексу 1804 р. Судова практика відіграє тут більш значиму роль, ніж в країнах континентальної Європи. Водночас скандинавське право не можна віднести і до англо-американської правової системи, оскільки скандинавське право майже немає таких характерних ознак загального права, як правило судового прецеденту.

СОЦІАЛІСТИЧНЕ ПРАВО – це, на думку деяких вчених, самостійна правова система Росії (СРСР) після Жовтневої революції 1917 р.; після Другої світової війни була сприйнята іншими країнами, що обрали соціалістичний шлях розвитку. Хоча соціалістичне право має у собі багато рис континентальної системи права, включаючи подібні процесуальні засади і правову методологію, воно відрізняється від інших правових систем пануванням державної власності на засоби виробництва, особливою системою політичного устрою з домінуванням комуністичної партії, запереченням різниці між публічним правом і приватним правом, а також концепцією права як сили, що дозволяє побудувати комуністичне суспільство.

СОЦІАЛЬНА (ПУБЛІЧНА) ВЛАДА – це вольові відносини між людьми з приводу організації їхньої спільної діяльності, вироблення і здійснення єдиної для цього соціального утворення волі (інтересу).

СУВЕРЕНІТЕТ (фр. “souverainete” – “верховна влада”) – незалежність держави, що полягає в її праві самостійно вирішувати всі внутрішні й зовнішні політичні проблеми без втручання інших держав, організацій, осіб. Суверенітет – одна з головних ознак державності. Суверенітет України детально розкритий у Декларації про державний суверенітет України від 16. 07. 1991 р.

ТРАДИЦІЙНЕ ПРАВО – природне право соціальних спільнот, якого іноді додержується більшість населення. Це дуалістичне право з огляду на наявність елементів європейського і звичаєвого права, його існування у формі писемного й неписемного права, звичаю та релігійного закону.

ТРАДИЦІЙНИЙ ТИП ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ – сукупність національних правових систем держав, загальними рисами яких є спільність закономірностей і тенденцій розвитку на основі норм-звичаїв, норм-традицій як основних джерел права, що представляють собою єдність юридичних, моральних, міфічних приписів, які склались природним шляхом і визнані державою.

ФАКІХ (араб. “факіра” – “розуміти, знати”) – знавець фікху, мусульманського права.

ФІКХ (араб. “глибоке розуміння, знання”) – в мусульманському праві означає насамперед мусульмансько-правову доктрину – систематизовані знання про правила поведінки, яких повинні дотримуватись мусульмани при виконанні своїх релігійних обов’язків, здійсненні обрядів, в побуті і в світських взаємовідносинах. У цьому сенсі фікх є наукою, предмет якої складає нормативна сторона шаріату.

ЦІННОСТІ ЗАГАЛЬНОЛЮДСЬКІ – система принципів найвищого рівня узагальнення, яка виникає на основі протистояння практиці тоталітаризму. Серед них називають: права людини, демократію, свободу, рівність, розподіл влади, місцеве самоврядування тощо.

ШАРІАТ (араб. “шаріа” – “прямий, правильний шлях, обов’язкові приписи, право, закон”) – сукупність обов’язкових норм мусульманського права, приписів Аллаха, релігійних та обрядових настанов і правил. Ці норми покликані регламентувати не тільки поведінку мусульманина в усіх сферах суспільного та особистого життя, а й його думки і почуття, і походять не з ідеї прав, свобод і гідності людини, а безпосередньо з ідеї обов’язків людини перед Аллахом.

ЯПОНСЬКЕ ПРАВО – сукупність моральних, релігійних, правових норм, які склалися на основі давньокитайських релігійно-філософських концепцій, власних звичаїв та рецепції іноземного (англо-американського і романо-германського) права.

**Рекомендована література та нормативно-правові акти
для поглибленого вивчення курсу**

1. Нормативні акти, підручники та посібники

1. Конституція України. Конституція Автономної Республіки Крим. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>. Зі змінами, внесеними згідно із Законом № 5-рп/2014 від 15.05.2014 р.

2. Коментар до Конституції України / ред. кол.: В. Ф. Опришко та ін. – К., 1999.

3. Акт проголошення незалежності України // ВВРУ. – 1991. – № 38.

4. Декларація про державний суверенітет України (16 липня 1990 року) // ВВРУ. – 1990. – № 31.

5. Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод (Рим, 4 листопада 1950). – К. : Українська правнича фундація, 1997. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=276%3A1&catid=43%3Aeu&Itemid=70&lang=uk.

6. Конституція Сполучених Штатів Америки // Правова система США. – К. : Нора-Друк, 2004. – С.120–125 / перекл. Б. Футея. (*Див. дет.: Футей Б. Становлення правової держави Україна 1991–2001 рр.* – К. : Юрінком Інтер, 2001. – С. 265–287).

7. Європейська хартія про місцеве самоврядування // Віче. – 1993. – № 6.

8. Загальна декларація прав людини (ООН, 1948 р.) [Електронний ресурс] // Права людини. Міжнародні договори України, декларації, документи / упоряд. Ю. К. Качуренко.– [2-ге вид.]. – К., 1992. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_015.

9. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (ООН, 1966 р.) [Електронний ресурс] // Права людини. Міжнародні договори України, декларації, документи / упоряд. Ю. К. Качуренко. – [2-ге вид.]. – К., 1992. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_042.

10. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (ООН, 1966) [Електронний ресурс] // Права людини. Міжнародні договори України, декларації, документи / упоряд. Ю. К. Качуренко. – [2-ге вид.]. – К., 1992. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995/043>.

11. Декларація про права осіб, які належать до національних або етнічних релігійних і мовних меншин [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_318.

12. Угода про Співдружність Незалежних Держав // Голос України. – 1991. – 12 грудня.

13. Про вищу освіту : Закон України № 1556-VII // від 1 липня 2014 р. – Відомості Верховної Ради України.– 2014. – № 37-38. – Ст. 2056.

14. Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) : Закон України № 1401-VIII від 02.06.2016 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1401-viii> (Набрання чинності відбудеться 30.09.2016 р.).

15. Про забезпечення права на справедливий суд: Закон України № 192-VIII від 12 лютого 2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/192-19/page>.

16. Про запобігання корупції : Закон України № 1556-VII від 1 липня 2014 р. // Відомості Верховної Ради України.– 2014. – № 49. – Ст. 2004.

17. Про Національне антикорупційне бюро України : Закон України № 1698-18 від 14 жовтня 2014 р. // Відомості Верховної Ради України.– 2014. – № 47. – Ст. 2051.

18. Про Конституційний Суд України : Закон України від 16 жовтня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 49. – Ст. 272, зі змінами й допов. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/422/96-%D0%B2%D1%80>.

19. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21 травня 1997 р. – К. : Парламентське вид-во, 2002 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80>.

20. Про очищення влади : Закон України від 16 вересня 2014 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2014.– № 44. – Ст. 2041.

21. Про прокуратуру : Закон України від 14 жовтня 2014 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2015.– № 2-3.– Ст.12, зі змінами, внесеними згідно із Законом № 77-VIII від 28.12.2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1697-18/page>.

22. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 7 липня 2010 р. зі змінами на 28.07.2013 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2453-17>.

23. Про судоустрій і статус суддів: Закон України №1402-VIII від 2 червня 2016 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zib.com.ua/ua/print/123908-zakon_ukraini_pro_sudoustriy_i_status_suddiv_vid_02062016_14.html (Набрання чинності відбудеться 30.09.2016 р.).

24. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини : Закон України № 776/97-ВР від 23.12.1997 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 20, зі змінами і допов. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ombudsman.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=12:2010-12-08-13-51.

25. Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом / Урядовий портал / Європейська інтеграція [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/kmu/control/uk/publish/article?art_id=246581344.

2. Навчальні підручники і посібники з проблем теорії держави та права, енциклопедії, словники

1. Абдулаев М. И. Теория государства и права: учеб. [для вузов] / М. И. Абдулаев. – СПб. : Питер., 2003.
2. Алексеев С. С. Теория права / С. С. Алексеев. – М. : Изд-во. БЕК, 1994.
3. Алексеев С. С. Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования / С. С. Алексеев. – М. : Статут, 1999.
4. Алексеев С. С. Тайна права. Его понимание, назначение, социальная ценность / С. С. Алексеев. – М. : Норма, 2001.
5. Бандурка О. Право і держава – теоретичний аспект / О. Бандурка, О. Пушкін, Л. Зайцев // Право України. – 1995. – № 11.
6. Бачинін В. А. Філософія права : підруч. [для юрид. спец-тей вищ. навч. закладів] / В. А. Бачинін, В. С. Журавський, М. І. Панов. – К. : Вид. Дім “Ін Юре”, 2003.
7. Большой юридический словарь / [под ред. А. Я. Сухарева, В. Е. Крутских]. – М. : Инфра – М, 2000.
8. Бехруз Х. Сравнительное правоведение : учеб. [для вузов] / Х. Бехруз. – Одесса.: Феникс-М. : ТрансЛит, 2008.
9. Ведерніков Ю. А. Теорія держави і права : навч. посіб. / Ю. А. Ведерніков, А. В. Папірна. – К. : Знання, 2008.
10. Венгеров А. Б. Теория государства и права : учеб. [для юрид. вузов] / А. Б. Венгеров. – М. : ИКФ Омега-Л, 2002.
11. Гнуманов В. А. О развитии сравнительного правоведения / В. А. Гнуманов. – М., 1982.
12. Голяк Л. В. Порівняльне правознавство : курс лекцій / Л. В. Голяк, А. С. Мацко, О. В. Тюріна. – МАУП, 2004.
13. Григонис Э. П. Теория государства и права : курс лекций. – СПб.: Питер, 2002.
14. Давид Р. Основні правові системи сучасності / Р. Давид, К. Жоффре-Спинозі. – М. : Міжнар. відносини, 1999.
15. Давид Р. Сравнительное право // Очерки сравнительного права : сб. / Р. Давид. – М., 1981.
16. Дмитрук В. Н. Теория государства и права : уч. пособ. / В. Н. Дмитрук. – Мн. : Амалфея, 1998.
17. Егоров С. Н. Аксиоматические основы теории права / С. Н. Егоров. – СПб. : Лексикон, 2001.

18. Жалинский А. Введение в немецкое право / А. Жалинский, А. Рерихт. – М. : Спартак, 2001.
19. Жеругов Р. Т. Теория государства и права / Р. Т. Жеругов. – М., 1995.
20. Загальна теорія держави і права / за ред. акад. АПРН України, д. юрид. наук, проф. В. В. Копейчикова. – К. : Юрінком, 1997.
21. Загальна теорія держави і права / М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, Л. Л. Богачова та ін. ; [за ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина]. – Харків : Право, 2002.
22. Загальна теорія держави і права : навч. посіб. / Р. А. Калюжний, С. М. Тимченко, Н. М. Пархоменко, С. М. Легуша. – К. : Вид. Паливода А. В., 2007.
23. Зайчук О. В. Правова система США / О. В. Зайчук. – К., 1992.
24. Зарубинский Е. А. Конспект лекций по теории государства и права. – М., 1995.
25. Ильин И. А. Теория права и государства / под ред. и с предисл. В. А. Томсинова. – М. : Зерцало, 2003.
26. Кашанина Т. В. Происхождение государства и права. Современные трактовки и новые подходы : уч. пособ. – М. : Юрист, 1999.
27. Кельман М. С. Загальна теорія права (зі схемами, кросвордами, тестами) : підруч. / М. С. Кельман, О. Г. Мурашин. – К. : Кондор, 2002.
28. Керимов Д. А. Методология права / Д. А. Керимов. – М. : Аванта +, 2000.
29. Кнапп Б. Крупные системы права в современном мире. Мусульманское право. Структура и основные понятия / Б. Кнапп – М., 1984.
30. Колодій А. М. Права людини і громадянина в Україні : навч. посіб. / А. М. Колодій, А. Ю. Олійник. – К. : Юрінком Інтер, 2003.
31. Комаров С. А. Общая теория государства и права : курс лекцій / С. А. Комаров. – М., 1995.
32. Комаров С. А. Общая теория государства и права / С. А. Комаров. – [7-е изд., испр.]. – СПб. : Питер, 2008.
33. Кондратьев Р. І. Локальні норми права / Р. І. Кондратьев. – Хмельницький, 2001.
34. Котюк В. О. Загальна теорія держави і права : навч. посіб. / В. О. Котюк. – К. : Атіка, 2005.
35. Котюк В. О. Основи держави і права / В. О. Котюк. – К., 1998.
36. Котюк В. О. Теорія права / В. О. Котюк. – К. : Вентурі, 1996.
37. Кравчук М. Правова система США / М. Кравчук – К. : Нора-Друк, 2004.

38. Кравчук М. В. Правознавство : навч. посіб. / М. В. Кравчук, З.С. Гладун, В.К. Гришук [та ін.]; за ред. М. В.Кравчука. – [2-ге вид., перероб. та допов.]. – Тернопіль : Карт-бланш, 2003.
39. Кравчук М. В. Проблеми теорії держави і права (опорні конспекти) : навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.]. – [3-тє вид., змін. й допов.] / М. В. Кравчук. – Тернопіль, 2011.
40. Кравчук М. В. Теорія держави і права (опорні конспекти) : навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.].– 3-тє вид., змін. й доповн. / М. В. Кравчук (авт.-упоряд.). – К. : Алерта, 2014.
41. Лейст О. Э. Сущность права. Проблемы теории и философии права / О. Э. Лейст – М. : Зерцало-М, 2002.
42. Лубський В. І. Мусульманське право : навч. посіб. [для студ.] ф-тів юрид., між нар. права, між нар. відносин]. – К. : Вілбор, 1997.
43. Любашиц В. Я. Теория государства и права : уч. пособ. / В. Я. Любашиц, А. Ю. Мордовцев, И. В. Тимошенко. – Ростов н/Д : Изд. центр “Март”, 2002.
44. Мальцев Г. В. Понимание права. Подходы и проблемы / Г. В. Мальцев – М., 1999.
45. Мартыненко П. Ф. Сравнительное конституционное право / П. Ф. Мартыненко – К., 1987.
46. Марченко М. Н. Правовые системы современного мира : уч. пособ. / М. Н. Марченко. – М. : ИКД “Зерцало-М”, 2001.
47. Марчук В. М. Основні поняття та категорії права : навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закладів] / В. М. Марчук, Л. В. Ніколаєва. – К. : Істина, 2001.
48. Масюкевич О. П. Теория государства и права / О. П. Масюкевич. – М. : Дашков и К, 2007.
49. Машков А. Проблеми теорії держави і права. Основи: курс лекцій / А. Машков. – К. : К.І.С., 2008.
50. Мірошніченко М. І. Генезис національної правової системи: теоретико-методологічний аспект : моногр. / М. І. Мірошніченко. – К. : Ун-т “Україна”, 2007.
51. Морозова Л. А. Теория государства и права : учеб. / Л. А. Морозова – М. : Юристь, 2002.
52. Муромцев Г. И. Источники права в развивающихся странах Азии и Африки: система и влияние традиций / Г. И. Муромцев – М., 1987.
53. Нерсисянц В. С. Право в системе социальной регуляции / В. С. Нерсисянц. – М., 1986.
54. Нечитайленко А. А. Основы теории права : уч. пособ. / А. А. Нечитайленко – Харьков : Фирма “Консум”, 1998.

55. Оборотов Ю. Н. Теория государства и права в вопросах и ответах. Государственный экзамен : уч.-метод. пособ. / Ю. М.Оборотов. – Одеса, 2008.
56. Оборотов Ю. М. Теорія держави і права (прагматичний курс)/ Ю. М.Оборотов. – Одеса : Юрид. л-ра, 2005.
57. Оборотов Ю. М. Традиції та новачії у правовому розвитку : моногр. / Ю. М.Оборотов. – Одеса : Юрид. л-ра, 2001.
58. Оборотов Ю. М. Традиції та оновлення у правовій сфері: питання теорії (від пізнання до розуміння права: моногр. / Ю. М.Оборотов. – Одеса : Юрид. л-ра, 2002.
59. Оборотов І. Г. Порівняльне правознавство : навч. посіб. / І. Г. Оборотов. – Миколаїв, 2011.
60. Общая теория государства и права: академ. Курс : в 2-х т. / отв. ред. проф. М. Н. Марченко. – М., 1998.
61. Общая теория права и государства : учеб. / под ред. В. В. Лазарева. – М. : Юрист, 1996.
62. Общетеоретическая юриспруденция : учеб. / под. ред. Ю. Н. Оборотова. – Одесса : Феникс, 2011.
63. Оніщенко Н. М. Правова система: проблеми теорії / Н. М. Оніщенко. – К., 2002.
64. Очерки парламентского права (зарубежный опыт). – М., 1993.
65. Очерки сравнительного права. – М., 1981.
66. Папаян Р. А. Христианские корни современного права / Р. А. Папаян. – М. : НОРМА, 2002.
67. Пендюра М. М Теорія держави і права : навч. посіб. / М. М. Пендюра. – К., 2013.
68. Политические системы, государство и право в буржуазных и развивающихся странах: тенденции и проблемы. – М., 1988.
69. Політологічний енциклопедичний словник : навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закладів]. – К. : Генеза, 1997.
70. Правительство, министерства и ведомства в зарубежных странах. – М., 1994.
71. Право в независимых странах Африки (становление и развитие). – М., 1969.
72. Правові системи сучасності. Глобалізація. Демократизм. Розвиток / В. С. Журавський, О. В. Зайчук, О. Л. Копиленко, Н. М Оніщенко ; за заг. ред. В. С. Журавського. – К. : Юрінком Інтер, 2003.
73. Правовые системы стран мира : Энцикл. справочник / отв. ред. д. ю. н., проф. А. Я. Сухарев. – М. : НОРМА, 2001.
74. Правознавство : навч. посіб. [для підготовки до вступного іспиту] / за ред. к. ю. н., доц., д-ра права УВУ М. В. Кравчука – Тернопіль, 2002.

75. Проблемы общей теории права и государства: учеб. [для вузов] / под общей ред. чл.-корр. РАН, д-ра юрид. наук, проф. В. С. Нерсесянца. – М., 1999.
76. Проблемы теории государства и права: учеб. пособ. / под ред. д-ра юрид. наук, проф. М. Н. Марченко. – М. : Проспект, 1999.
77. Протасов В. Н. Теория права и государства. Проблемы теории права и государства: Вопросы и ответы / В. Н. Протасов. – М. : Новый юрист, 1999.
78. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. – [Вид. 10-те, допов.] / П. М. Рабінович. – Львів : Край, 2008.
79. Решетников Ф. М. Правовые системы стран мира : справочник / Ф. М. Решетников. – М., 1993.
80. Рябов С. Г. Політологічна теорія держави / С. Г. Рябов. – К. : ТанDEM, 1996.
81. Садагдар М. І. Основи мусульманського права / М. І. Садагдар. – М., 1968.
82. Саидов А. Х. Сравнительное правоведение и юридическая география мира / А. Х. Саидов. – М., 1993.
83. Систематизація законодавства України: проблеми та перспективи вдосконалення : моногр. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003.
84. Скакун А. П. Теорія держави і права / А. П. Скакун, А. Ф. Подберезький. – Х., 1996.
85. Скакун О. Ф. Правова система України на правовій карті світу / О. Ф. Скакун. – Харків, 2004.
86. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підруч. / О. Ф. Скакун. – Харків : Консум, 2001.
87. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підруч. – [3-тє вид.]. – К. : Алерта; ЦУЛ, 2011.
88. Словарь терминов по теории государства и права : уч. пособ. / рук. авт. кол. Н. И. Панов. – Х. : Основа, 1997.
89. Советский энциклопедический словарь / гл. ред. А. М. Прохоров. – [4-е изд.]. – М. : Сов. энцикл., 1986.
90. Соловьев В. Магомет. Его жизнь и религиозное учение / В. Соловьев. – СПб., 1992.
91. Спиридонов Л. И. Теория государства и права / Л. И. Спиридонов. – М. : Фирма “Гардарика”, 1996.
92. Сравнительное правоведение. – М., 1978.
93. Сурілов О. В. Теорія держави і права / О. В. Сурілов. – Одеса, 1998.
94. Сьюкияйнен Л. Р. Мусульманское право / Л. Р. Сьюкияйнен. – М., 1986.

95. Теория государства и права : курс лекций / под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. – М. : Юристъ, 1997.
96. Теория государства и права / под ред. А. В. Венгерова. – М., 1995.
97. Теория государства и права / под ред. Курицина. – М. : Юрид. л-ра, 1989.
98. Теория государства и права / под ред. С. С. Алексеева. – М. : Юрид. л-ра, 1985.
99. Теория государства и права / под ред. А. И. Королева и Явича Л. С. – Л., 1987.
100. Теорія держави і права. Академічний курс : підруч. / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер. – 2006.
101. Теорія держави і права (опорні конспекти) : навч. посіб. [для студентів вищ. навч. закладів] / М. В. Кравчук (авт.-упоряд.). – К. : Атіка, 2010.
102. Теорія держави і права. Проблеми теорії держави і права : навч. посіб. – [3-тє вид., змін. й допов.] / М. В. Кравчук (автор-упоряд.). – Тернопіль : Карт-бланш, 2002.
103. Теорія держави і права (схеми, таблиці, поняття) : навч. посіб. / М. С. Кельман, О. Г. Мурашин, Н. В. Сухицька. – К. : Центр навчальної літератури, 2006.
104. Теория государства и права : учеб. [для вузов] / под ред. М. М. Рассолова, В. О. Лучина, Б. С. Эбзеева. – М. : ЮНИТИ-ДАНА : Закон и право, 2000.
105. Гилле А. А. Социалистическое сравнительное правоведение / А. А. Гилле. – М., 1975.
106. Тихомиров Ю. А. Курс сравнительного правоведения / Ю. А. Тихомиров. – М., 1996.
107. Філософія права : навч. посіб. / О. Г. Данільян, Л. Д. Байрачна, С. І. Максимов [та ін.] ; за заг. ред. О. Г. Данільяна. – К. : Юрінком Інтер, 2002.
108. Философский энциклопедический словарь / редкол. : С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичев. – [2-е изд.]. – М. : Сов. энцикл., 1989.
109. Футей Б. Становлення правової держави: Україна 1991–2001 рр. / Б. Футей. – К. : Юрінком Інтер, 2001.
110. Харитонов Є. О. Історія приватного права Європи: Східна традиція / Є. О. Харитонов. – Одеса, 2000.
111. Харитонов О. І. Порівняльне право Європи: Основи порівняльного правознавства: Європейські традиції / О. І. Харитонов, Є. О. Харитонов. – [Вид. 2-ге, допов.]. – Х. : Одісей. – 2006.
112. Хропанюк В. Н. Теория государства и права : уч. пособ. [для высших учеб. заведений] / под ред. проф. В. Г. Стрекозова. – М., 1995.

113. Черданцев А. Ф. Теория государства и права : учеб. [для вузов]. – М. : Юрайт, 1999.
114. Черниловский З. М. Лекции по римскому частному праву / З. М. Черниловский. – М., 1991.
115. Четвернин В. А. Понятия права и государства. Введение в курс теории права и государства / В. А. Четвернин. – М. : Дело, 1997.
116. Чиркин В. Е. Мусульманская концепция права. Мусульманское право / В. Е. Чиркин. – М., 1984.
117. Шаповал В. Зарубіжний парламентаризм / В. Шаповал. – К., 1993.
118. Шаповал В. М. Конституційні системи зарубіжних країн : навч. посіб. / В. М. Шаповал. – К., 1992.
119. Шишкін В. І. Судові системи країн світу : навч. посіб. : у 3-х кн. / В. І. Шишкін. – К. : Юрінком Інтер, 2001.
120. Явич Л. С. Общая теория права / Л. С. Явич. – Л., 1976.

3. Першоджерела

1. Баранів О. Римське право. Вступ до науки римського права / О. Баранів. – Мюнхен, 1948.
2. Бич Л. Загальна наука права : курс лекцій / Л. Бич. – Регенсбург – Франкфурт : Укр. госп. акад., 1947.
3. Гегель Г. В. Ф. Основи філософії права, або Природне право і державознавство / Г. В. Ф. Гегель ; пер. з нім. Р. Осадчука та М. Кушніра. – К. : Юніверс, 2000.
4. Гегель Г. Філософія права / Г. Гегель. – М., 1992.
5. Гоббс Т. Сочинения : в 2-х т. / Т. Гоббс – М., 1989.
6. Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 1-8 / М. Грушевський. – К., 1991–1996.
7. Гумплович Л. Общее учение о государстве / Л. Гумплович. – СПб, 1910.
8. Дністрянський С. Погляд на теорії права та держави / С. Дністрянський // Ювілейний збірник Наукового товариства ім. Шевченка у Львові в п'ятдесятиліття оснований 1873–1923. – Львів, 1925.
9. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства // Сочинения. Т. 21 / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М., 1993.
10. Ильин И. А. О сущности правосознания / И. А. Ильин. – М., 1993.
11. Кампанелла Т. Місто Сонця / Томмазо Кампанелла. – К., 1999.
12. Кант Иммануил. Критика чистого разума / Иммануил Кант ; пер. Н. Лосского, сверен и отред. Ц. Арзаканяном и М. Иткиным ; примеч. Ц. Арзаканяна. – М. : Мысль, 1994.

13. Кельзен Г. Чисте правознавство : з дод. : Проблеми справедливості / Г. Кельзен ; пер. з нім. О. Мокровольського. – К. : Юніверс, 2004.
14. Кистяковский Б. А. В защиту права / Б. А. Кистяковский // Вехи. – М., 1990.
15. Кистяковский Б. Реальность объективного права / Б. А. Кистяковский. – 1910.
16. Кістяківський Б. О. Вибране / Б. О. Кістяківський. – К. : Абрис, 1996.
17. Монтескье Ш. Дух законов / Ш. Монтескье. – М., 1968.
18. Окіншевич Л. Вступ до науки про право і державу / Л. Окіншевич. – Мюнхен, 1987.
19. Окіншевич Л. Лекції з історії українського права / Л. Окіншевич. – Мюнхен: УВУ, 1954.
20. О свободе. Антология западноевропейской классической либеральной мысли. – М., 1995.
21. Панейко Ю. Теоретичні основи самоврядування / Ю. Панейко. – Мюнхен, 1993.
22. Петражицкий Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности. Т.1. / Л. И. Петражицкий. – СПб, 1907.
23. Платон. Диалоги / Платон. – М., 1986.
24. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги : в 2-х т. Т. 1 : У полоні Платонових чарів. Т. 2 : Спалах пророцтв : Гегель, Маркс та послідовники / К. Поппер. – К., 1994.
25. Руссо Ж. Ж. Об общественном договоре / Ж. Ж. Руссо. – М., Огиз – Соцэргиз, 1938.
26. Сковорода Г. С. Пізнай в собі людину / Г. С. Сковорода. – Львів, 1995.
27. Сковорода Г. С. Повне зібрання творів: у 2 т. / Г. С. Сковорода – К., 1973.
28. Токвиль Алексис де. Демократия в Америке / Алексис де Токвиль. – М., 1994.
29. Трубецкой Е. Н. Лекции по энциклопедии права / Е. Н. Трубецкой. – М., 1909.
30. Цицерон. Диалоги. О государстве - о законах / Цицерон. – М., 1966.
31. Чубатий М. Огляд історії українського права. Історія джерел та державного права / М. Чубатий. – Мюнхен–К., 1994.
32. Юркевич П. Історія філософії права; Філософія права; Філософський щоденник / П. Юркевич. – [Вид. друге]. – К. : Ред. журн. “Укр. Світ”, 2000.
33. Юрченко О. Чинне право в Україні. Нарис основних засад / О. Юрченко. – Мюнхен : УВУ, 1953.

4. Спеціальна література

з окремих питань проблем теорії держави та права

1. Азімов Ч. Про приватне і публічне право / Ч. Азімов // *Право України*. – 1995. – № 1.
2. Андріїв В. М. Теоретико-правові підходи щодо розуміння сутності права [Електронний ресурс] / В. М. Андріїв // *Форум права*. – 2009. – № 1. – С. 11–15. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2009-1/09avmrsp.pdf>.
3. Андріюк В. Теоретико-методологічні проблеми юридичного прогнозування / В. Андріюк // *Право України*. – 2002. – № 10.
4. Андрущакевич Ю. Ефективність правоконкретизації: фактори та шляхи підвищення / Ю. Андрущакевич // *Право України*. – 2012. – № 1-2.
5. Бачинин В. А. Методологические проблемы казуально-детерминационного анализа правовых реалий / В. А. Бачинин // *Правоведение*. – 2007. – № 6 (275).
6. Бехруз Х. Порівняльне правознавство: сучасні грані досліджень / Х. Бехруз // *Право України*. – 2013. – № 3-4.
7. Бірюкова А. Співвідношення звичаю та закону: історичний аналіз / А. Бірюкова // *Право України*. – 2008. – № 3.
8. Бигич О. Л. Місце порівняльного методу в правовій методології / О. Л. Бигич // *Правова держава : Щорічник наукових праць Ін-ту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України*. Вип. 13. – К., 2002.
9. Богущкий П. Поняття правової держави та методологічний підхід до проблеми її формування / П. Богущкий // *Право України*. – 1996. – № 4.
10. Братасюк М. До проблеми герменевтичного аналізу права / М. Братасюк // *Актуальні проблеми правознавства*. Науковий збірник ЮІ ТАНГ. – Тернопіль, 2002.
11. Братасюк М. Право як втілення метасоціальної та соціокультурної сутності людини. Гуманістичний вимір у праві / М. Братасюк // *Актуальні проблеми правознавства : наук. зб. ЮІ ТАНГ*. – Тернопіль, 2001.
12. Бульба О. Законодавча влада як один з елементів принципу розподілу влади / О. Бульба // *Право України*. – 2002. – № 6.
13. Бутрименко В. Правове регулювання нормотворчої діяльності / В. Бутрименко // *Юридичний вісник України*. – 2003. – № 8 (400).
14. Буша Н. Місце правового звичаю серед форм (джерел) права України / Н. Буша // *Юридична Україна*. – 2011. – № 1.
15. Варга Ч. Порівняння правових культур і правового мислення / Ч. Варга // *Право України*. – 2013. – № 3-4.

16. Варфоломієва Т. Правова освіта: критерії професійності / Т. Варфоломієва // Юридичний вісник України. – 2000. – № 46.
17. Василюк С. Теорія поділу влади і судова влада в Україні / С. Василюк // Право України. – 2002. – № 5.
18. Власов Ю. Л. Проблеми тлумачення норм права : моногр. / Ю. Л. Власов. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001.
19. Волошук О. Проблеми тлумачення теорії розподілу влади у світовій правовій доктрині / О. Волошук // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2012. – № 4.
20. Гавриленко Д. А. Правовое государство и дисциплина / Д. А. Гавриленко. – Минск, 1991.
21. Ганьба Б. Системний підхід та його застосування в дослідженні державно-правових явищ / Б. Ганьба // Право України. – 2000. – № 3.
22. Геня Б. О. Право і мораль в системі соціонормативного регулювання / Б. О. Геня // Публічне право. – 2013. – № 2.
23. Геселев О. В. Сутність права і плюралізм праворозуміння: співвідношення та взаємодія в умовах постмодерну / О. В. Геселев // Сучасний правопорядок: національний, інтегративний та міжнародний виміри : тези Міжнар. наук.-практ. конф. / [за заг. ред. Ю. М. Оборотова]. – Одеса: Фенікс, 2008.
24. Головатий С. Верховенство права : моногр. : у трьох кн. / С. Головатий. – К. : Фенікс, 2006.
25. Головатий С. Верховенство права, або ж Правовладдя: вкотре про доктринальні манівці вітчизняної науки / С. Головатий // Право України. – 2010. – № 4; № 5.
26. Гражданское общество: истоки и современность / науч. ред. проф. И. И. Кальной. – [2-е изд., доп.]. – СПб. : Юрид. центр “Пресс”, 2002.
27. Гринюк Р. Правова держава і демократія: питання взаємодії і взаємозв'язку / Р. Гринюк // Право України. – 2010. – № 7.
28. Давидова Н. Юридична наука в Сполучених Штатах Америки та Україні / Н. Давидова // Право України. – 2013. – № 1-2.
29. Дженіс М. Європейське право у галузі прав людини: джерела і практика застосування / М. Дженіс, Р. Кей, Е. Бредлі. – К. : Артєк, 1997.
30. Доценко Е. Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита / Е. Л. Доценко. – М. : ЧеРо : Изд-во МГУ, 2000.
31. Дудаш Т. Правономатійні закономірності як чинник праворозуміння (слов'яномовний аспект) / Т. Дудаш // Юридична Україна. – 2005. – № 7.

32. Євграфова Є. Доктрина та концепції у правовій системі України: форми і сфери застосування / Є. Євграфова // Право України. – 2010. – № 5.

33. Євдокимов В. О. Право як феномен соціального регулювання та його вплив на розвиток суспільства і держави / В. О. Євдокимов // Адвокат. – 1997. – № 2.

34. Євдокимов В. Розвиток ідей правової держави в умовах тоталітаризму та переходу суспільства до демократії / В. О. Євдокимов // Право України. – 1997. – № 7.

35. Еськов Г. Гражданское общество: к истории зарождения и развития идеи / Г. Еськов // Власть. – 2000. – № 2.

36. Желдибіна Т. Порівняльне правознавство і порівняльне державознавство: проблеми взаємодії та взаємозв'язку / Т. Желдибіна // Право України. – 2013. – № 3-4.

37. Заєць А. Світоглядні основи праворозуміння / А. Заєць // Вісник Академії правових наук України. – 1997. – № 2.

38. Зайчук О. Середовище права та формування правових систем сучасності / О. Зайчук, Н. Оніщенко // Право України. – 2003. – № 12.

39. Заморська Л. Поняття “нормативність права”: теоретичні аспекти / Л. Заморська // Право України. – 2007. – № 6.

40. Заморська Л. Системний підхід до нормативності сучасного права: гносеологічний зміст / Л. Заморська // Підприємництво, господарство і право. – 2012. – № 5.

41. Зубчик Ю. Щодо сутності суб'єктивного права / Ю. Зубчик // Юридична Україна. – 2012. – № 2.

42. История политических и правовых учений XX века. – М., 1995.

43. Історія української Конституції / [упоряд. А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко]. – К., 1997.

44. Йориш А. И. Государство и право: природа, сущность и действительность (рецензия) / А. И. Йорыш, К. Е. Сигналов // В. П. Малахов. Методологические и мировоззренческие проблемы современной юридической теории / В. П. Малахов. – М. : Юнити-Дана : Закон и право, 2011. – 432 с.

45. Кампо В. Судова доктрина верховенства права: український досвід в європейському контексті / В. Кампо // Юридичний журнал. – 2008. – № 12.

46. Касьян В. Суверенітет: від бажаного до дійсного / В. Касьян // Віче. – 1994. – № 2.

47. Кашанина Т. В. Происхождение государства и права. Современные трактовки и новые подходы : уч. пособ. / Т. В. Кашанина. – М. : Юрист, 1999.

48. Кельман М. Десять засад демократії / М. Кельман // *Право України*. – 1996. – № 6.
49. Кельман М. Теоретико-методологічні підходи до аналізу співвідношення громадянського суспільства та держави / М. Кельман // *Право України*. – 2010. – № 6.
50. Кельман М. Шлях до громадянського суспільства – соціальна основа держави, влади і демократії / М. Кельман // *Актуальні проблеми правознавства : наук. зб. ЮІ ТАНГ*. – Тернопіль, 2002.
51. Кистяковский Б. А. В защиту права / Б. А. Кистяковский // *Вехи*. – М., 1990.
52. Кін Дж. Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення / Джон Кін ; пер. з англ. О. Гриценко ; літ. ред. О. Гриценко. – К. : К.І.С., 2000.
53. Клименко О. Право як теоретичне поняття / О. Клименко // *Підприємництво, господарство і право*. – 2010. – № 7.
54. Ковальський В. Охоронна функція держави / В. Ковальський // *Юридичний вісник України*. – 2003. – № 46.
55. Ковальський В. Право – це добро та правда / В. Ковальський, М. Ларін // *Юридичний вісник України*. – 2000. – № 14.
56. Ковальчук В. Взаємодія громадянського суспільства та державної влади / В. Ковальчук // *Право України*. – 2009. – № 6.
57. Ковальчук В. Конституція як основа легітимності публічної влади в правовій демократичній державі / В. Ковальчук // *Право України*. – 2010. – № 7.
58. Ковальський В. Функції права: ціннісний та сутнісний виміри / Ковальський В. // *Юридична Україна*. – 2012. – № 9.
59. Козловський А. Систематизація законодавства як гносеологічний процес / А. Козловський // *Право України*. – 2000. – № 2.
60. Козюбра М. Верховенство права і Україна / М. Козюбра // *Право України*. – 2012. – № 1-2.
61. Козюбра М. І. Верховенство права: українські реалії та перспективи / М. І. Козюбра // *Право України*. – 2010. – № 3.
62. Козюбра М. Праворозуміння: поняття, типи та рівні / М. Козюбра // *Право України*. – 2010. – № 4.
63. Козюбра М. І. Права і свободи людини і громадянина в новій Конституції України / М. Козюбра // *Адвокат*. – 1996. – № 2.
64. Колесниченко З. Узгодження законодавства України з вимогами Конвенції ООН про права дитини – вимога часу / З. Колесниченко // *Право України*. – 1997. – № 6.
65. Колісник В. Повага до національної гідності особи як складова правової культури / В. Колісник // *Вісник Академії правових наук України*. – 1997. – № 2.

66. Колодій А. Громадянське суспільство та правова держава: проблеми та шляхи розбудови / А. Колодій // Право України. – 2010. – № 7.
67. Колодій А. Історична еволюція громадянського суспільства та уявлень про нього (формування ідеалу) / А. Колодій // Незалежний культурологічний часопис. – Громадянське суспільство. 2001. – Число 21.
68. Кондратьєв Р. Принципи права та їх роль у регулюванні суспільних відносин / Р. Кондратьєв, О. Гернего // Право України. – 2000. – № 2.
69. Копейчиков В. Замість рецензії / В. Копейчиков, М. Цвік, А. Заєць [та ін.] // Право України. – 2001. – № 10.
70. Корчевна Л. Українське право і романо-германська традиція / Л. Корчевна // Право України. – 2004. – № 5.
71. Косович В. До визначення поняття “нормативно-правовий акт”: практична необхідність і теоретична можливість уточнення / В. Косович // Право України. – 2012. – № 9.
72. Костенко Л. Право звичаїв / Л. Костенко // Юридичний журнал. – 2006. – № 8 (50).
73. Костенко О. М. Соціальний натуралізм як методологічний принцип натуралістичної юриспруденції / О. М. Костенко // Про українське право : часопис кафедри теорії та історії держави і права Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка / за ред. проф. І. Безклубого. – К. : Грамота, 2009. – Чис. IV. – С. 71–87.
74. Кравець В. Право як об’єкт пізнання / В. Кравець // Право України. – 2001. – № 6.
75. Кравчук В. М. Громадські організації і держава: взаємовідносини в умовах формування громадянського суспільства в Україні (теоретико-правові аспекти) : моногр. / В. М. Кравчук. – Тернопіль: ТзОВ “Терно-граф”, 2011. – 260 с.
76. Кравчук В. Проблема меж державної влади в умовах формування громадянського суспільства / В. Кравчук // Підприємництво, господарство і право. - 2010. – № 1.
77. Кравчук В. Правовий простір держави: проблеми визначення за обсягом і змістом / В. Кравчук // Актуальні проблеми правознавства : зб. наук. пр. Юрид. ф-ту Терноп. нац. екон. ун-ту. – Вип. 1. – Тернопіль : ТНЕУ, 2016. – С. 15–18.
78. Кравчук В. М. Правовий простір як предмет філософії права / В. М. Кравчук // Реформування законодавства України в умовах інтеграції до Європейського Союзу : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (з міжнародною участю) (27 берез. 2015 р.). – Тернопіль : Вектор, 2015. – С. 25–28.
79. Кравчук В. М. Співвідношення понять “простір” і “територія” / В. М. Кравчук // Формування правової держави в Україні: проблеми і

перспективи : зб. тез доп. XV Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Тернопіль, 19 квіт. 2013 р.). – Тернопіль : Вектор, 2013.

80. Кравчук В. М. Теоретичні аспекти визначення сутності державної влади / В. М. Кравчук // Формування правової держави в Україні: проблеми і перспективи : зб. тез доп. на наук. конф. (м. Тернопіль, 20 квіт. 2012 р.). – Тернопіль : Вектор, 2012.

81. Кравчук М. В. Взаємовідносини держави і Церкви (правовий аспект) / М. В. Кравчук // Формування правової держави в Україні: проблеми і перспективи : зб. тез і доп. Всеукр. наук.-практ. конф. – Тернопіль : ТЗОВ “Терно-граф”, 2008.

82. Кравчук М. В. Військове право у правовій системі України в 1917–1918 рр. / М. В. Кравчук // Правова система в умовах розвитку сучасної державно-правової реальності: генезис та напрямки вдосконалення : зб. матеріалів Всеукр. юрид. наук.-практ. конф., (м. Тернопіль, 11 квіт. 2014 р.). – Тернопіль : ТЗОВ “Терно-граф”, 2014. – С. 55–64.

83. Кравчук М. В. Военное строительство Украинской Центральной Рады в условиях германо-австро-венгерской военной помощи / М. В. Кравчук // Закон и жизнь. – 2013. – №11/2. – С. 138–141.

84. Кравчук М. В. Досвід військового будівництва Української Центральної Ради та сучасне державотворення України / М. В. Кравчук // Реформування законодавства України в умовах інтеграції до Європейського Союзу : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (з міжнар. участю) (27 берез. 2015 р.). – Тернопіль : Вектор, 2015. – С. 31–36.

85. Кравчук М. В. Досвід українського державотворення в періоді військового протистояння (історико-правовий аспект) / М. В. Кравчук // Інновації в юридичній науці та правозастосовчій практиці : зб. матеріалів Міжнар. юрид. наук.-практ. конф. [“Актуальна юриспруденція”], (м. Київ, 29 трав. 2014 р.). – К., 2014. – С. 29–46.

86. Кравчук М. В. Інститут президентства в механізмі Української держави / М. В. Кравчук // Інститут Президента в системі державної влади України : матеріали наук. конф. – К. : Вид.-поліграф. центр “Київ. ун-т”, 2014. – С. 355–359.

87. Кравчук Н. В. Особенности военного строительства в период Гетманата П. Скоропадского: историко-правовой анализ / Н. В. Кравчук // Закон и жизнь. – 2014. – №2/3. – С. 139–143.

88. Кравчук М. В. Правова система США: уроки для України [Електронний ресурс] / М. В. Кравчук // Порівняльно-правові дослідження. – 2007. – №1-2. – Режим доступу : www.lex-line.com.ua.

89. Кравчук М. В. Сучасна методологія пізнання юриспруденції / М. В. Кравчук // Підприємництво, господарство і право. – 2008. – № 12.

90. Кравчук Н. В. Уроки строительства Армии Украинской Центральной Рады: историко-правовой анализ / Н. В. Кравчук // Закон и жизнь. – 2014. – №2/2. – С. 160–165.

91. Кравчук М. В. Уроки державотворення Української Центральної Ради: історико-правовий аспект / М. В. Кравчук // Актуальні проблеми правознавства : наук. зб. ЮФ ТНЕУ / редкол. М. О. Баймуратов [та ін.]. – Тернопіль : Астон, 2012.

92. Кравчук М. В. Християнська релігія – основа сучасного права / М. В. Кравчук // Актуальні проблеми правознавства : наук. зб. ЮФ ТНЕУ. – Тернопіль, 2011.

93. Кравчук М. В. Юридична клініка – інноваційних напрямку розвитку правової освіти в Україні / М. В. Кравчук, Р. М. Мудрак // Верховенство права у новітніх законодавчих реформах: доктрина та практика : зб. матеріалів Міжнар. юрид. наук.-практ. конф. [“Актуальна юриспруденція”], (м. Київ, 11 груд. 2014 р.). – К., 2014 р. – С. 7–30.

94. Кресін О. Розвиток методології порівняльного правознавства: історичний аспект / О. Кресін // Право України. – 2006. – № 5.

95. Кресін О. Формування теоретико-методологічних засад порівняльного правознавства у працях Пауля Йоганна Анзельма фон Фейєрбаха / О. Кресін // Право України. – 2012. – № 1-2.

96. Кудін С. В. Теоретико-методологічні аспекти порівняльного правознавства у працях М. К. Ренненкампа / С. В. Кудін // Публічне право. – 2013. – № 2.

97. Кунєв Ю. Об'єкт правознавства: системодіяльнісний підхід / Ю. Кунєв // Право України. – 2008. – № 3.

98. Кучук А. Теорія держави і права: сучасний стан і перспективи розвитку / А. Кучук // Підприємництво, господарство і право. – 2010. – № 5.

99. Лемак В. Принцип верховенства права в Україні: основні загрози / В. Лемак // Право України. – 2010. – № 3.

100. Лившиц Р. З. Государство и право в современном обществе: необходимость новых подходов / Р. З. Лившиц // Советское государство и право. – 1990. – № 10.

101. Лубська М. Мусульманське право: Сутність, джерела, структура : моногр. / М. Лубська. – К. : Академвидав, 2009.

102. Лук'янов Д. Сучасні погляди на проблему класифікації та типології правових систем / Д. Лук'янов // Право України. – 2012. – № 9.

103. Луць Л. Структура правової системи суспільства: загальнотеоретичні аспекти / Л. Луць // Право України. – 2002. – № 9.

104. Макаренков О. Ознаки права відкритого суспільства: концептуальний підхід / Макаренков О. // Юридична Україна. – 2012. – № 11.

105. Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького ; редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) [та ін.]. – К. : Довіра: Генеза, 1996.

106. Малишев Б. Природні права людини: загальнотеоретична характеристика / Б. Малишев // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2012. - № 2.

107. Матузов Н. И. Правовая система и личность / Н. И. Матузов. – Саратов, 1987.

108. Мацюк А. А. Проблеми співвідношення понять влади, демократії, народовладдя та самоврядування / А. А. Мацюк // Публічне право. – 2013. – № 2.

109. Мельник В. Конституція в ієрархічній структурі законодавства: науково-теоретичний аспект / В. Мельник // Право України. – 2009. – № 5.

110. Мельник З. Поняття “правова система”: теоретичні питання / З. Мельник // Юридична Україна: Юрінком Інтер. – 2005. – № 3.

111. Мінюков А. Система органів державної влади, що забезпечують конституційні права і свободи людини і громадянина: їх повноваження / А. Мінюков // Право України. – 2002. – № 4.

112. Мірошнеченко М. Право: терміно-поняття, поняття, категорія / М. Мірошнеченко // Право України. – 2006. – № 3.

113. Мірошнеченко М. Системно-інформаційний підхід у дослідженні правової системи / М. Мірошнеченко // Право України. – 2006. – № 8.

114. Міцкевич Л. Синергетичні основи порівняльного правознавства / Л. Міцкевич // Право України. – 2013. – № 3-4.

115. Молдован В. В. Судові органи: Україна, Велика Британія, Російська Федерація, США, ФРН, Франція. Судові органи ООН : опорні концепти. - К. : Ін-т післядипломної освіти Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка, 2002.

116. Москалюк О. Особливості застосування принципів права при подоланні змістових колізій / О. Москалюк // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2012.– № 4.

117. Мурашин О. Правозастосовчі акти прямого народовладдя (теоретичний аспект) / О. Мурашин // Право України. – 1999. – № 8.

118. Мурашин О. До питання про поняття правового акта / О. Мурашин // Підприємництво, господарство і право. – 2002. – № 12.

119. Мурашин О. Сучасна юридична наука: проблеми і пріоритети / О. Мурашин // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – № 1.

120. Назаренко Е. До питання про конституційну реформу державної влади в Україні / Е. Назаренко // Право України. – 1996. – № 10.

121. Наумов А. Судебный прецедент – источник права? / А. Наумов // Адвокат.– 1993. – № 3-4.
122. Недбайло П. Е. Введение в общую теорию государства и права / П. Е. Недбайло. – К., 1971.
123. Нелін О. До питання верховенства права і закону в Україні / О. Нелін // Юридична Україна.– 2012.– № 3.
124. Неновски Н. Право и ценности / Нено Неновски. – М., 1987.
125. Нерсесянц В. С. Право в системе социальной регуляции / В. С. Нерсесянц. – М., 1986.
126. Николаев В. Про інститут юридичної особи / В. Николаев // Право України. – 1997. – № 7.
127. Новгородцев П. И. Введение в философию права. Кризис современного правосознания / П. И. Новгородцев. – М., 1996.
128. Огаренко Т. Структура та функції правової системи / Т. Огаренко // Підприємство, господарство і право. – 2013. – № 5.
129. Оксамитний В. Міждержавні правові системи як реальність сучасного світу / В. Оксамитний // Право України. – 2013. – № 3-4.
130. Оксамытный В. В. Правомерное поведение личности / В. В. Оксамытный. – К., 1989.
131. Ониськів М. Глобалізація і правотворення / М. Ониськів // Право України. – 2002. – № 9.
132. Оніщенко Н. До питання про авторитет діючого законодавства (теоретичні засади, практичні передумови, перспективи зміцнення) / Н. Оніщенко // Бюлетень Міністерства юстиції України. - 2012. – № 1.
133. Оніщенко Н. Механізм розвитку національних правових систем як сукупність зовнішньоінтеграційних та внутрішньонаціональних складових / Н. Оніщенко // Право України. – 2009. – № 10.
134. Оніщенко Н. М. Система права як юридична основа правової системи / Н. М. Оніщенко // Правова держава : щорічник наук. праць Ін-ту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Вип. 13. – К., 2002.
135. Опришко В. Питання гармонізації законодавства України з міжнародним правом і національними правовими системами / В. Опришко // Право України. – 1999. – № 8.
136. Пархоменко Н. М. Визнання природи джерел права у зв'язку з його пізнанням / Н. М. Пархоменко // Часопис Київського університету права. – 2006. – № 2.
137. Петришин О. Верховенство права в системі правового регулювання суспільних відносин / О. Петришин // Право України. – 2010. – № 3.
138. Петришин О. Народовладдя – основа демократичної, правової, соціальної держави / О. Петришин // Право України. – 2009. – № 6.

139. Петришин О. Соціально-юридична природа права / О. Петришин // Право України. – 2012. – № 1-2.

140. Плавич В. П. Проблема колізій та шляхів їх подолання в сучасному законодавстві України / В. П. Плавич // Правова держава : щорічник наук. праць Ін-ту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Вип. 13. – К., 2002.

141. Плавич В. Феномен права та його розуміння на сучасному етапі суспільного розвитку / В. Плавич // Юридична Україна. – 2005. – № 1.

142. Погорілко В. Основні засади теорії безпосередньої демократії / В. Погорілко // Право України. – 2001. – № 8.

143. Погребняк С. Про колізії в законодавстві / С. Погребняк // Вісник Академії правових наук України. – 2003. – № 1 (32).

144. Подковенко Т. О. Сучасне праворозуміння: постановка проблеми / Т. О. Подковенко // Реформування законодавства України в умовах інтеграції до Європейського Союзу : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (з міжнар. участю) (27 берез. 2015 р.). – Тернопіль : Вектор, 2015. – С. 36–39.

145. Поленина С. В. Проблемы национально-культурной идентичности в свете взаимодействия правовых систем современности / С. В. Поленина // Государство и право. – 2008. – № 1.

146. Політологічний енциклопедичний словник : навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.]. – К. : Генеза, 1997.

147. Поляков А. В. Теория права в глобализирующемся обществе: постмодернистская интерпретация / А. В. Поляков // Правоведение. – 2007. – № 4 (273).

148. Полякова О. М. Політичний режим як загальнотеоретична категорія / О. М. Полякова // Правова держава : щорічник наук. праць Ін-ту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Вип. 13. – К., 2002.

149. Попович Т. П. Європейські стандарти демократії: теоретико-правові аспекти / Т. П. Попович // Публічне право. – 2013. – № 2.

150. Правовая система социализма. Понятие, структура, социальные связи / под ред. А. М. Васильева. – Т. 1. – М., 1986.

151. Праворозуміння – фундамент юридичної науки та практики : *Інтерв'ю доктора юридичних наук, професора, академіка НАПрН України Петра Рабіновича головному редакторові журналу “Право України”, доктору юридичних наук, професору, академіку НАПрН України Олександру Святоцькому* // Право України. – 2010. – № 4.

152. Правова система України: час змін : *Інтерв'ю президента Національної академії правових наук України, академіка Василя Тація журналу “Право України”* // Право України. – 2012. – № 1-2.

153. Природно-правові та державно-правові засади правової системи України // Вступ до теорії правових систем : моногр. / за заг. ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К. : ТОВ “Вид-во “Юрид. думка”, 2006.

154. Принцип верховенства права: проблеми теорії та практики : моногр. : у двох кн. / за ред. Ю. С. Шемшученка ; [ред. кол. Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. Кн. Перша : Верховенство права як принцип правової системи: проблеми теорії / відп. ред. Н. М. Оніщенко. – К. : Юридична думка, 2008.

155. Проблемы общей теории права и государства : учеб. [для вузов] / под общ. ред. В. С. Нерсисянца. – М., 2004.

156. Прокопов Д. Верховенство права в контексті природного права / Д. Прокопов // Право України. – 2010. – № 3.

157. Прокопов Д. Правовий вимір функціонування публічної влади у політичній системі сучасної України / Д. Прокопов, В. Скрипнюк // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2012. – № 1.

158. Прохорова Н. Робесп'єр проти Монтеск'є, або знову про розподіл влад / Н. Прохорова // Віче. – 1995. – № 2.

159. Про українське право : часопис кафедри теорії та історії держави і права Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка / за ред. проф. І. Безклубого. – Чис. IV. – К. : Грамота, 2009.

160. Пухтецька А. А. Європейські принципи адміністративного права та європейський адміністративний простір (науково-інформаційне видання). – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2007.

161. Пушкіна О. Інститут громадянського суспільства в системі захисту прав і свобод людини / О. Пушкіна // Юридична Україна. – 2012. – № 1.

162. Рабінович П. Загальна декларація прав людини – вселюдський ідеал гуманізму (до 50-річчя прийняття) / П. Рабінович // Право України. – 1998. – № 12.

163. Рабінович П. М. Верховенство права як соціально-природний феномен (контури ідеалу) / П. М. Рабінович // Право України. – 2010. – № 3.

164. Рабінович П. Загальнотеоретичне право – державознавство в Україні: здобутки, проблеми, перспективи / П. Рабінович // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2012. – № 1.

165. Рабінович П. Інтерпретація верховенства права: основні вітчизняні підходи та їх діалектична взаємодоповнюваність / П. Рабінович, О. Луців // Право України. – 2013. – № 1-2.

166. Рабінович П. Соціально-природна правова система суспільства (спроба загальнотеоретичної характеристики) / П. Рабінович // Право України. – 2012. – № 1-2.

167. Рабінович П. Соціальна сутність держави: теоретико-методологічні засади дослідження / П. Рабінович, Ю. Лобода // Право України. – 2001. – № 8.

168. Рабінович П. Сучасне європейське праворозуміння / П. Рабінович // Право України. – 2006. – № 3.

169. Радзівілл А. Суд присяжних - лакмусовий папірець зміни правової свідомості суспільства чи крок назад? / А. Радзівілл // Юридичний журнал. – 2011. – № 3.

170. Рене Давид – видатний фахівець у галузі досліджень правових систем світу // Право України. – 2012. – № 1-2.

171. Ромашов Р. А. Проблема соотношения понятия “право” и “закон” в контексте исторического и юридико-лингвистического анализа / Р. А. Ромашов // Правоведение. – 2007. – № 3 (272).

172. Рассолов М. М. Актуальные проблемы теории государства и права : уч. пособ. [для студ. вузов, обучающихся по спец. “Юриспруденция”] / М. М. Рассолов, В. П. Малахов, А. А. Иванов. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2011.

173. Савченко А. Особливості структури кримінального законодавства України та США (на рівні федерації): порівняльний аналіз / А. Савченко // Право України. – 2006. – № 3.

174. Салтовський І. Становлення правової держави та громадянського суспільства в Україні / І. Салтовський, М. Ярошенко // Юридичний журнал. – 2012. – № 2.

175. Світова класична думка про державу і право : навч. посіб / Є. Ф. Безродний, Г. К. Ковальчук, О. С. Масний. – К. : Юрінком Інтер, 1999.

176. Святоцький О. Питання пошуку оптимальної моделі форми держави для України / О. Святоцький // Право України. – 2009. – № 10.

177. Селіванов В. Демократичний вимір конституційної реформи в Україні: обумовленість і необхідність / В. Селіванов // Право України. – 2003. – № 8.

178. Селіванов В. До проблеми розроблення концепції розвитку вітчизняної юридичної науки / В. Селіванов // Право України. – 2001. – № 7.

179. Селіванов В. Нетотожність права і закону (методологічні аспекти) / В. Селіванов // Право України. – 2005. – № 5.

180. Селіванов В. Приватно-правові засади розвитку вітчизняної юридичної науки / В. Селіванов // Право України. – 2001. – № 3.

181. Селіванов В. Проблеми методологічної обґрунтованості вітчизняного правознавства та юридичної практики / В. Селіванов // Право України. – 1998. – № 12 ; 1999. – № 1.

182. Сумутін В. Перспективи організації та функціонування сучасної держави / Василь Сумутін // Національний юридичний журнал: теорія і практика. – 2014.

183. Скакун О. Загальна теорія права і держави: проблематизація та переосмислення метатеорії / О. Скакун // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2012.– № 4.

184. Скакун О. Принципи у методологічному інструментарії загального порівняльного правознавства / О. Скакун // Право України. – 2013. – № 3-4.

185. Скрипнюк О. Правова держава в Україні: теоретична модель і практика реалізації на сучасному етапі / О. Скрипнюк // Право України. – 2010. – № 10.

186. Скрипнюк О. В. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики. До 10-річчя незалежності України : моногр. / О. В. Скрипнюк. – К. : Ін-т держави і права ім. Корещького НАН України, 2000.

187. Старинський М. Окремі теоретико-методологічні засади конструювання понять (дефініцій) у праві / М. Старинський // Підприємництво, господарство і право. – 2011. – № 10.

188. Стеценко С. Праворозуміння: співвідношення теорії та юридичної практики / С. Стеценко // Право України. – 2010.– № 4. – С. 178–182.

189. Стретович В. Правова система України: загальна характеристика сучасного етапу формування / В. Стретович // Право України. – 1998. – № 2.

190. Сухонос В. Аналіз державного режиму: термінологія, класифікація та характеристика в постіндустріальну епоху / В. Сухонос // Підприємництво, господарство і право. – 2002. – № 12.

191. Сухонос В. Форма державно-територіального устрою: термінологія і класифікація постіндустріальної епохи / В. Сухонос // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – № 1.

192. Таманага Б. Верховенство права: історія, політика, теорія / Б. Таманага ; перекл. з англ. А. Іщенко. – К. : Вид. дім “Києво-Могилян. Акад.”, 2007. – 208 с.

193. Тацій В. Доповідь президента Національної академії правових наук України В. Я. Тація на загальних зборах Академії, що відбулися 18 жовтня 2013 р. / В. Тацій // Вісник Національної академії правових наук України.– 2013.– № 3 (74).

194. Тацій В. Концепція розвитку юридичної науки і освіти в Україні / В. Тацій, Ю. Шемшученко // Право України. – 1994. – № 2.

195. Телятник Л. Проблема розширення логічного обсягу загального поняття держави / Л. Телятник // Право України. – 1999. – № 9.

196. Тертишник В. Верховенство права і закону / В. Тертишник // Право України. – 2010. – № 6.

197. Тимошенко В. Свобода і право: проблеми взаємозв'язку / В. Тимошенко // Право України. – 2009. – № 3.
198. Тихомиров О. Просторовий вимір права: проблеми методологічного осмислення / О. Тихомиров // Право України. – 2013. – № 3-4.
199. Тихомиров О. Юридична компаративістика як сучасний етап порівняльного правознавства / О. Тихомиров // Право України. – 2006. – № 5.
200. Тихомиров Ю. Нові явища і поняття у порівняльному правознавстві / Ю. Тихомиров // Право України. – 2013. – № 3-4.
201. Тімуш І. Правова реальність і правосвідомість інтегральне розуміння змісту і взаємозв'язку / І. Тімуш // Право України. – 2010. – № 7.
202. Тімуш І. Синтезоване праворозуміння: комунікативно-філософський аспект / І. Тімуш // Юридична Україна. – 2011. – № 1.
203. Ткаченко О. Концепт порівняння як конституанта постметафізичного правового мислення: досвід епістемологічних трансформацій / О. Ткаченко // Право України. – 2013. – № 3-4.
204. Толстик В. Борьба за содержание права – важнейшее научное направление / В. Толстик // Право України. – 2010. – № 4.
205. Трипольский В. Демократія і влада / В. Трипольский // Віче. – 1997. – № 1.
206. Туманов А. А. О развитии сравнительного правоведения / А. А. Туманов // Советское государство и право. – 1982. – № 11.
207. Философский энциклопедический словарь. – М., 1989.
208. Цветков В. В. Демократія – Управління – Бюрократія: в контексті модернізації українського суспільства : моногр. / В. В. Цветков, В. П. Горбатенко. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001.
209. Цокур Є. Політико-правові концепції феномена політичної влади / Є. Цокур // Право України. – 2009. – № 11.
210. Шаповал В. Зарубіжний парламентаризм / В. Шаповал. – К., 1993.
211. Шаповал В. Конституційний механізм державної влади в незалежній Україні: політико-правові проблеми організації виконавчої влади / В. Шаповал // Право України. – 1997. – № 1.
212. Шаповал В. Феномен державного органу (органу держави) або органу державної влади: теоретико-правовий і конституційний аспекти / В. Шаповал // Право України. – 2003. – № 8.
213. Шемшученко Ю. С. Академічна юридична наука: наука і сучасність / Ю. С. Шемшученко // Право України. – 1998. – № 11.
214. Шемшученко Ю. Виміри порівняльного правознавства / Ю. Шемшученко // Право України. – 2013. – № 3-4.
215. Шемшученко Ю. С. Теоретичні проблеми формування правової держави / Ю. С. Шемшученко // Право України. – 1995. – № 2.

216. Шундрик В. Правова освіта: проблеми і шляхи вирішення / В. Шундрик // Юридичний вісник України. – 2000. – № 12.

217. Якубенко В. Принципи соціальної держави / В. Якубенко // Право України. – 2002. – № 6.

ІНТЕРНЕТ-РЕСУРСИ

Тематичні сайти

- ✓ <http://lucl.lucl.kiev.ua/> Законодавство та право України.
- ✓ <http://www.legality.kiev.ua/> Інститут проблем Законодавства України ім. Ярослава Мудрого: Тексти законопроектів і коментарів до них, а також інші роботи Інституту за темою відповідності законодавства України світовим нормам, аналітичні матеріали, підготовлені експертами Інституту.
- ✓ <http://www.lawukraine.com/> Каталог українських правових ресурсів: Українське право в Інтернеті: бази законодавства, юридичні газети та журнали, державні органи, проекти з розвитку законодавства, довідники. Підбірка кращих інтернет-ресурсів з української правової тематики.

Періодичні інтернет-видання

- ✓ <http://www.yurpractika.com/welcome.php/> Юридическая практика. Еженедельная профессиональная газета. Интернет-издания.
- ✓ <http://www.ukrjurist.com/> Український юрист. Журнал сучасного правника. Інтернет-видання.
- ✓ <http://www.yurincom.com/ua/> Юридичний вісник України. Загальнонаціональна правова газета. Інтернет-видання.
- ✓ <http://www.lawyer.org.ua/> Юриспруденція on-line. Інтернет-видання.
- ✓ <http://www.legalactivity.com.ua/> Актуальна юриспруденція. Міжнародні юридичні науково-практичні інтернет-конференції.
- ✓ www.audit.kherson.ua/ Юридические справочники, подписка, консультации.

Бази законодавства

- ✓ <http://zakon.rada.gov.ua/> Сервер Верховной Рады Украины – бесплатна база законодавства.
- ✓ <http://www.liga.net/LIGA> Online – Всеукраїнська мережа розповсюдження правової інформації. Українське законодавство та правові інформаційні ресурси.

Інтернет-ресурси з окремих питань проблем теорії держави і права

1. Баронін Д. Суд в системі органів державної влади [Електронний ресурс] / Д. Баронін // Національний юридичний журнал: теорія і практика. – 2014. – № 4. – С. 36–41. – Режим доступу : <http://jurnaluljuridic.in.ua/archive/2014/4/8.pdf>.

2. Великий енциклопедичний юридичний словник [Електронний ресурс] / за ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. – К. : ТзОВ Вид-во “Юрид. думка”, 2007. – 992 с. – Режим доступу : www.comparativelaw.org.ua.

3. Їжак О. Принцип субсидіарності ЄС і межі його застосування в Україні [Електронний ресурс] / О. Їжак. – 2006. – Режим доступу : <http://www.db.niss.gov.ua/docs/polmil/185.htm>.

4. Кравчук М. В. Правова система США: уроки для України [Електронний ресурс] / М. В. Кравчук // Порівняльно-правові дослідження. – 2007. – № 1-2. – Режим доступу : www.comparativelaw.org.ua.

5. Кресін О. В. Проблема інституціоналізації порівняльно-правових досліджень у сучасній Україні / О. В. Кресін // Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку : зб. наук. статей [Електронний ресурс] / за ред. Ю. С. Шемшученка, О. Ф. Кресіна, 2006. – 432 с. – Режим доступу : www.comparativelaw.org.ua.

6. Марченко М. Н. Конвергенція романо-германського и англосаксонського права [Електронний ресурс] / М. Н. Марченко. – К.-Севастополь : Логос, 2007. – 38 с. – Режим доступу : www.comparativelaw.org.ua.

7. Нечипоренко А. О. Сучасне праворозуміння: інтегральний підхід [Електронний ресурс] / А. О. Нечипоренко // Збірник тез доповідей та наукових повідомлень учасників Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих учених та здобувачів (13 листоп. 2012 р.) / за заг. ред. А. П. Гетьмана. – Харків : НУ “Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого”. – 2012. – С. 53–56. – Режим доступу : http://dspace.nulau.edu.ua/bitstream/123456789/3376/1/Nechyporenko_53.pdf.

8. Оленчук І. Ідентифікація правової системи України з континентальним правом [Електронний ресурс] / І. Оленчук // (Національний юридичний журнал: теорія і практика). – 2014.– № 4. – С. 15–20. – Режим доступу : <http://jurnaluljuridic.in.ua/archive/2014/4/4.pdf>.

9. Максимов С. І. Основні типи праворозуміння: правовий позитивізм і природно-правове мислення [Електронний ресурс] / С. І. Мак-

симвов // Філософія права / за ред. О. Г. Данильяна. – Режим доступу : http://library.nulau.edu.ua/POLN_TEXT/4%20KURS/4/2/08Chast1Rozd2Paragraf2.htm.

10. Петрова А. Е. Статуты и прецеденты в системе источников американского права : моногр. [Електронний ресурс] / А. Е. Петрова. – Иваново : Иван. гос. ун-т, 2007. – 212 с. / . – Режим доступу : www.comparativelaw.org.ua.

11. Ромашов Р. А. Проблема соотношения “Право” и “Закон”, в контексте исторического и юридико-лингвистического анализа [Електронний ресурс] / Р. А. Ромашов. – Киев-Симферополь : Логос, 2007. – 24 с. – Режим доступу: www.comparativelaw.org.ua.

12. Саидов А. Х. Современное сравнительное правоведение: методология и новые парадигмы [Електронний ресурс] / А. Х. Саидов // Міжнародний науковий журнал “Порівняльно-правові дослідження”. – 2007. – № 1-2 / . – Режим доступу : www.comparativelaw.org.ua.

13. Симутін В. Перспективи організації механізму держави [Електронний ресурс] / В. Симутін // Національний юридичний журнал: теорія і практика. – 2014. – № 4. – С. 30–35. – Режим доступу : <http://jurnaluljuridic.in.ua/archive/2014/4/7.pdf>.

Тематичний план курсу “Проблеми теорії держави і права” (денна форма навчання)

№	Найменування тем	Обсяг відведених годин за видами занять				
		всього	лекції	семінари	сам. роб.	індивід. роб.
Змістовий модуль 1. Сутність, поняття та цінність права. Характерні ознаки та сутність держави. Порівняльне правознавство.						
1	Лекція 1. Загальна характеристика, поняття, предмет, методологія курсу “Проблеми теорії держави і права”.	10	4		6	
	Лекція 2. Право – першооснова цивілізації і культури.					
	Семінар 1. Загальна характеристика курсу “Проблеми теорії держави і права”. Сутність, поняття і цінність права. Правовий плюралізм.	8	4		4	
2	Лекція 3. Характерні ознаки та сутність держави. Основні підходи до її розуміння.	10	4		5	1
	Семінар 2. Загальне поняття та сутність держави. Її основні концепції.	2		2		
	Лекція 4. Порівняльне правознавство.	10	4		5	1
3	Семінар 3. Порівняльне правознавство.	2		2		
	Змістовий модуль 2. Романо-германська правова сім'я. Англо-американська правова сім'я. Правові системи мусульманського права і традиційного права.					
4	Лекція 5. Романо-германська правова сім'я.	9	4		5	
	Семінар 4. Сутність та характеристика романо-германської правової сім'ї.	4		4		
5	Лекція 6. Англо-американська правова сім'я.	9	4		5	
	Семінар 5. Англо-американська правова система.	2		2		
6	Лекція 7. Мусульманська правова система.	11	4		6	1
7	Лекція 8. Сім'я традиційного права.	8	2		6	
	Семінар 6. Правові системи мусульманського і традиційного права.	2		2		
<i>Всього за семестр</i>		90	30	15	42	3
<i>Форма контролю</i>				залік		

Тематичний план курсу “Проблеми теорії держави і права”
(заочна форма навчання)

№	Найменування тем	Обсяг відведених годин за видами занять			
		всього	лекції	семінари	сам. роб.
1.	Лекція 1. Загальна характеристика, поняття, предмет, методологія курсу “Проблеми теорії держави і права”.	17	2		15
	Лекція 2–3. Право – першооснова цивілізації і культури. Характерні ознаки та сутність держави. Основні підходи до її розуміння.	12	2		10
	Семінар 1–3. Загальна характеристика навчального курсу “Проблеми теорії держави і права”. Сутність, поняття і цінність права. Правовий плюралізм. Загальне поняття та сутність держави. Її основні концепції.	17		2	15
2.	Лекція 4–5. Порівняльне правознавство. Романо-германська правова сім'я.	12	2		10
3.	Лекція 6–8. Англо-американська правова сім'я. Мусульманська правова система. Сім'я традиційного права.	18	4		14
	Семінар 4–6. Порівняльне правознавство. Сутність та характеристика романо-германської правової сім'ї. Англо-американська правова система. Мусульманське право.	14		2	12
	<i>Всього за тримісяч</i>	90	10	4	76
	<i>Форма контролю</i>			залік	

ЗАГАЛЬНІ МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Суттєві демократичні перетворення у суспільстві, повернення його до сучасної цивілізації, досягнення в ньому громадянського миру, спокою та повної злагоди люди щораз більше пов'язують з правом, з правовою державою, з правосуддям, з правами людини.

Уявлення про право і державу в сучасній науці і в громадській думці нашого суспільства були обмежені ідеологією “марксизму-ленінізму”. І ця ідеологія зумовила вузькокласове, імперативне тлумачення права – ідейну орієнтацію, яка, незважаючи на відомі модифікації догматичних поглядів, збереглась якоюсь мірою і тепер.

На сьогодні демократизація суспільно-політичного та державного життя, визначення нових принципів і соціальних цінностей стимулювали створення нових підручників, посібників. Виникло розмаїття підходів до розуміння сутності й вивчення інститутів держави і права. У зв'язку з цим виникла проблема оптимального поєднання сучасних розробок державно-правових явищ з традиційними, усталеними, визнаними, класичними для державно-правового життя матеріалами.

Тому предмет “Проблеми теорії держави і права” має на меті висвітлення феномена права з позиції зміни нашого світогляду, зорієнтованого на загальнолюдські проблеми й цінності, загальновизнані гуманістичні ідеї. Для піднесення складного багатогранного явища – права – необхідно включитись у всесвітній цивілізаційний процес і йти вперед шляхом істини, утверджуючи ідеали свободи і цінності права, його високе покликання в житті суспільства та кожної людини.

Сучасна правова наука знає багато різноманітних концепцій розвитку права. До них, зокрема, відносяться – природно-правова, соціологічна, позитивістська, реалістична, психологічна та інші. Спільним для багатьох цих напрямків розвитку права є заперечення зв'язку між державою і правом. На основі аналізу праць представників різних напрямів можна зробити висновок, що право в більшості випадків вони розуміють як явище самостійне, яке існує незалежно від ставлення до держави. Право найчастіше подається як категорія, створена суспільством, що досягло визначеного рівня розвитку, яка захищає саме його інтереси, а тому, з деяких міркувань, стоїть над державою. Відмінність права від держави обґрунтовується загальновизнаним твердженням про те, що основним джерелом права є судовий прецедент і звичай, а не нормативно-правовий акт. Визначальним аргументом підтвердження судового прецеденту і звичаю як основних джерел права є посилення на те, що вони впливають з “природного права”, “справедливості”, “правди”, а держава зобов'язана лише санкціонувати реалізацію правових норм. Існуючий плюралізм у праві має надзвичайно

важливе значення для розвитку державно-правових явищ. Такі різні підходи до розуміння права містять раціональну думку і мають право на життя. Тому важливими є ґрунтовні знання різних сучасних концепцій походження держави і права.

Історія і сучасний світ характеризуються різноманіттям правових систем держав різних типів, форм та режимів. У реальному житті правові системи різних держав відрізняються своїм національно-історичним розвитком, звичаями, традиціями, релігією.

Разом з тим, при всій гамі аналізу чинників і шляхів розвитку національних систем важливим є те, що існують спільні закономірності, пов'язані з домінуючим становищем того чи іншого різновиду правової системи. Прогресивний розвиток людства викликав потребу у реформуванні та створенні нових правових систем. Сутність змін полягає в тому, щоб забезпечити рівновагу інтересів різних соціальних верств, груп, встановити стабільність та організованість.

У кожній країні є своя особливість, специфіка явищ, що охоплюються порівняльним правознавством, висвітлюючи проблеми теорії держави і права.

Курс “Проблеми теорії держави і права” має суттєве значення для подолання розриву між наукою і вузівською освітою, для зміцнення наукових основ навчально-освітнього процесу. Він не претендує на охоплення всього курсу теорії держави і права, яке розглядається в проблемному плані. У ньому акцентується увага лише на деяких найбільш важливих у теоретичному і методологічному плані темах. Особлива увага надається проблемам сутності держави і права, проблемам розподілу влади, методологічним питанням порівняльного правознавства, проблемам праворозуміння і змісту права, загальній характеристиці правових систем сучасності тощо.

Мета і завдання курсу “Проблеми теорії держави і права” – формувати загальнонаукові погляди на державу і право, правові системи сучасності. Державно-правове життя суспільства є цілісним соціальним явищем, і студент, який вивчає право, повинен глибоко пізнати основні, загальні закономірності розвитку держави і права в їх діалектичному зв'язку, функціонування сучасних правових систем, подальшого розвитку теорії правової системи, щоб активно використовувати знання у майбутній професійній діяльності.

Навчальна дисципліна “Проблеми теорії держави і права”

Студенти повинні знати:

- проблемні питання щодо визначення сутності основних понять та ознак держави, права, їхніх елементів, властивостей;
- сучасні концепції сутності держави і права;
- характерні риси, принципи, особливості виникнення, розвитку і основні напрямки функціонування правових систем сучасності;
- історію розвитку правової системи України;
- сутність, предмет, функції та значимість порівняльного правознавства.

Уміти:

- всебічно, з використанням нових підходів та ідей характеризувати загальнотеоретичні поняття і категорії держави і права;
- знаходити основні напрямки, правові засоби побудови сучасної держави та правової системи;
- класифікувати держави та визначати характерні для них функції;
- давати теоретико-правову характеристику правовим системам сучасності, визначати їхні принципи та функції, оцінювати їх;
- здійснювати порівняльний аналіз державно-правових явищ;
- вести дискусію з актуальних проблем теорії держави і права;
- використовувати теоретичні знання в юридичній практиці.

Програма курсу
“Проблеми теорії держави і права”

Тема № 1. Загальна характеристика, поняття, предмет, методологія курсу “Проблеми теорії держави і права”

Поняття та предмет курсу “Проблеми теорії держави і права”. Курс “Проблеми теорії держави і права” як система різноманітних поглядів, ідей, уявлень, теорій щодо актуальних, дискусійних питань виникнення, розвитку та функціонування держави і права, правових систем сучасності. Структура курсу “Проблеми теорії держави і права”. Проблеми теорії права. Проблеми теорії держави. Порівняльне правознавство (компаративістика). Правові системи сучасності.

Плюралізм у розумінні сутності теорії держави і права. Теорія держави і права у концепціях американських, канадських, японських вчених-юристів. Теорія держави і права як система знань і вмій у правовій галузі; наука, яка вивчає права людини; система права і саме право та інші підходи.

Методи дослідження держави, права, правових систем сучасності. Загальнонаукові методи. Загальнологічні методи. Спеціально-наукові методи. Метод правничої герменевтики.

Роль та значення навчального курсу “Проблеми теорії держави і права”. Зміст основних актуальних проблем сучасної юриспруденції.

Тема № 2. Право – першооснова цивілізації і культури суспільства

Поняття та сутність права. Право як система норм, виражених у законах, інших визнаних державою джерелах, що є обов’язковим, нормативно-державним критерієм правомірно дозволеної, рекомендованої, забороненої поведінки. Право як рівність, справедливість, як міра свободи. Основні ознаки права. Взаємопов’язаність його із суспільством. Загальнообов’язковість. Нормативність. Системність. Регулятивність. Регламентованість. Державна захищеність. Формальна вираженість. Інформаційність. Рівність. Плюралізм у праві. Багатоманітність невзаємопов’язаних засад і видів буття, основ і форм знань про право. Критерій існування у правовому полі. Співвідношення права і закону. Відмінність сутності права від закону. Право – виразник моралі, справедливості. Закон – закріплена воля держави. Закон як зовнішній вираз права. Можливість існування права до закону і поза законом. Право як єдність змісту і форми виразу правил поведінки. Цінність і значимість права. Термінологічна та регулятивна значимість права. Заборони і дозволи у праві. Право як рівень цивілізації, суспільного розвитку,

соціального прогресу та елемент культури. Світоглядна і фіксує роль права. Основні напрямки розвитку і впливу права на сучасне суспільство. Християнські основи сучасного права. Вдосконалення державно-політичного життя. Захист автономії особи. Поліпшення ефективності регулювання суспільних відносин. Обмеження повноважень органів держави. Право як знаряддя впровадження загальнолюдських цінностей, свободи та прав людини.

Тема № 3. Характерні ознаки та сутність держави. Основні підходи до її розуміння

Причини різноманітності підходів у визначенні поняття держави. Поняття держави. Визначений спосіб організації суспільства, порядок створення публічної влади, основний елемент політичної системи суспільства. Структуризована сукупність офіційних органів влади. Своєрідна корпорація, юридична особа. Суб'єкт міжнародного публічного права. Орган забезпечення життєдіяльності громадян. Світова класична думка про державу.

Держава як суверенна, політико-територіальна організація суспільства, що наділена владою, яка здійснюється державним апаратом на основі юридичних норм та забезпечує захист і узгодження суспільних, групових інтересів, а за необхідності при опорі застосовує примус. Ознаки держави. Територія – матеріальна основа існування держави. Населення. Організація публічної влади суспільства. Специфічний структурний апарат. Суверенітет влади. Податки – фінансова основа діяльності держави. Загальнообов'язкові правила поведінки – організаційна основа управління суспільством. Сутність держави. Класовий та загальносоціальні аспекти сутності держави. Тенденція якісної зміни змісту діяльності держави. Публічна політична влада. Основні ознаки влади. Особливості публічної політичної влади. Загальні риси державної влади. Спільність та відмінність політичної і державної влади. Характеристика концепцій держави. Соціологічна, легістська, деспотична концепції держави. Правова, поліцейська, ліберальна держави. Держава законності. Держава-арбітр. Юридичний підхід до розуміння держави.

Тема № 4. Порівняльне правознавство

Виникнення та основні школи порівняльного правознавства. Іноземне законодавство, різновиди правових систем, Римське та канонічне право – першопричини появи компаративістського (порівняльного) правознавства. Напрямки розвитку (школи) порівняльного права. Порівняльно-історичне, історико-філософське

правознавство та “Вільне право”. Порівняльне право як метод вивчення права і напрям сучасної юридичної науки. Особливості предмета порівняльного правознавства.

Загальні і специфічні закономірності виникнення, розвитку і функціонування сучасних правових систем світу в їх порівняльному пізнанні. Загальне (загальнотеоретичне) і спеціальне (галузеве, міжгалузеве) порівняльне правознавство. Нормативний та функціональний підходи до порівняльних досліджень. Основні напрямки дослідження юристів-компаративістів. Загальнотеоретичні питання порівняльного правознавства. Порівняльне дослідження основних правових систем сучасності. Порівняльні дослідження у межах галузевих юридичних наук. Значимість порівняльного правознавства для юридичної теорії і практики. Порівняльне правознавство як ефективний засіб забезпечення досконалості національного права. Сутність, значимість та зміст правових систем сучасності. Плюралізм категорії “правові системи”. Функції правових систем сучасності, принципи їх функціонування. Загальнотеоретична характеристика правових систем. Правова сім'я. Типологія правових систем та критерії класифікації. Романо-германська, англо-американська, мусульманська, соціалістична правові системи.

Тема № 5. Романо-германська правова сім'я

Виникнення і розвиток романо-германського типу правової системи. Її характерні риси. Поняття і структура права у країнах романо-германської правової сім'ї (ФРН, Франція, Італія, Бельгія, Австрія, Німеччина, Іспанія, Португалія, Люксембург, Ліхтенштейн, Швейцарія, Нідерланди та ін.). Підсистеми публічного та приватного права. Взаємозв'язок систем права континентальної правової системи. Розуміння сутності норми права та кодексу у країнах романо-германської правової сім'ї. Форми (джерела) права у цих країнах. Закони. Звичаї. Прецеденти. Правова доктрина. Правові принципи. Загальна характеристика права окремих країн, що відносяться до романо-германської правової сім'ї. Право країн романської групи (Франція, Бельгія, Іспанія, Італія, Люксембург, Португалія, Голландія) та германської групи (ФРН, Австрія, Швейцарія).

Тема № 6. Англо-американська правова сім'я

Історичні передумови виникнення і розвитку англо-американської правової системи. Роз'їзні королівські суди Англії. Загальне право. Суд лорда-канцлера. Право справедливості. Сутність англо-американського типу права. Різновиди цієї правової системи. Англійське загальне право (європейське загальне право – Англія, Ірландія). Американське загальне

право (позаєвропейське загальне право – США, Канада). Поняття, структура і джерела англійського права. Судові прецеденти (рішення Палати лордів, Апеляційного суду, Високого суду). Закони і підзаконні акти, правові звичаї – другорядні джерела права. Правові доктрини. Судові коментарі. Розвиток і функціонування права США. Англійське загальне право – основа американського права. Джерела американського права. Судовий прецедент, закон, правова доктрина. Федеральне право та право штатів. Судові прецеденти Верховного суду федерації та верховних судів штатів. Конституція США. Право інших країн англо-американської правової сім'ї (Ірландії, Австралії, Канади, Нової Зеландії, Шотландії та інших країн, колишніх колоній Британської імперії).

Тема № 7. Мусульманське право

Особливості виникнення та загальна характеристика мусульманського права. Іслам – основа мусульманського права. Соціально-нормативний комплекс, заснований на релігійних орієнтаціях правил поведінки. Зміст “шаріату” та його принципи (рівності, братерства, свободи). Джерела мусульманського права. Коран – вічна і незмінна книга мусульман з проповідями Магомета, сформульоване божественне одкровення, релігійно-моральні орієнтири. Суна – збірка оповідей про життя і діяння пророка Магомета як взірець поведінки для віруючих у повсякденному житті. Іджма – збірка однотайних рішень докторів ісламу щодо вирішення неврегульованих питань. Кіяс – висновки за аналогією. Основні особливості структури мусульманського права. Система конкретних приписів, що регулюють основні сфери життя. Відносини правомірних з Аллахом. Взаємовідносини між людьми. Зв'язки між державами або релігійними конфесіями. Сунітський напрямок мусульманського права (в Сирії, Афганістані, Саудівській Аравії, Пакистані). Шіїтський напрямок (в Ірані, Іраку). Судове право. Суди “каді”. Відомства скарг – суди поліційної юрисдикції, юрисдикції інспектора ринку, юрисдикції справедливості халіфа чи його представників. Принципи діяльності судів (одноособовість, безперервність, рівність, неприпустимість прийняття рішення без заслуховування всіх суб'єктів). Міжнародне право. Норми “сийар” – внутрішньодержавні норми міжнародного характеру. Мусульманське право в сучасному світі. Доктринальне тлумачення у мусульманському праві. Норми, які встановлюють правила, пов'язані з відправленням релігійного культу. Норми, які встановлюють приписи щодо особистого статусу правовірних (Особистий статут). Норми, які утворюють цивільне право. Норми, які утворюють галузь “владних норм”. Норми, які утворюють галузь деліктного (кримінального) права. Країни мусульманської правової системи. Напрямки розвитку цієї системи.

Тема № 8. Сім'я традиційного права

Загальна характеристика сім'ї традиційного права. Система норм-звичаїв, норм-традицій, юридичних, моральних, міфічних приписів, створених природним шляхом і визнаних державою. Основні риси традиційного суспільства (звичаї, соціальна злагода, неформальний контроль, родинні зв'язки). Традиційне суспільство – перехідне суспільство багатьох країн Азії, Середнього та Близького Сходу, Африки. Традиційне право як природне право соціальних спільнот, як дуалістичне право з наявними елементами інших систем при домінуванні звичаю. Поняття та основні ознаки правового звичаю. Зв'язок з релігійними нормами, обрядами, родовими культурами. Персоналізований характер їх чинності. Дія серед невеликих груп населення. Безперервність та одноманітність дотримання. Правила поведінки з конкретними рисами. Правила, правова сила яких визнається певною спільнотою чи санкціонується державою. Причини живучості та довготривалості застосування звичаєвого права (традиційна свідомість, родинні зв'язки, самобутність суспільства, національне самоствердження). Закон у традиційній правовій системі. Закон як спільний акт парламенту і президента (Індія, Пакистан, Кенія). Закон як будь-яка писана чи неписана норма, за якою можна звернутися за захистом до суду. Закон як акт парламенту з визначених питань (країни колишнього французького протекторату). Застосування судового прецеденту (прогалини у праві, санкціонування прецедентного права Англії як чинного законодавства країни, санкціонування прецеденту як офіційно визнаного джерела права).

Звичаєве право Африки. Сукупність моральних, релігійних, правових норм, а також ритуалів, які відображають повагу до предків, зв'язок з навколишньою природою, “духами” і іншими надприродними силами. Основні риси африканського звичаєвого права (усна форма, єдність моральних і правових норм, домінування ідеї примирення при вирішенні конфліктних ситуацій, різноманітність звичаєвих комплексів, обумовлених численністю етнічних спільнот, сукупність елементів соціальних звичаїв і релігійних норм, відповідальність спільноти чи групи людей за порушення, скоєні їх членами, корпоративізм у визначенні прав та обов'язків у сфері сімейних, земельних, спадкових відносин, відсутність дієвого механізму виконання вирішень конфліктів, забезпечення згуртованості общин – основа справедливості). Фактори впливу на зниження ролі норм звичаєвого права. Тенденції розвитку звичаєвого права Африки. Уніфікація звичаєвого права. Включення діючих звичаїв у галузеві кодекси та інші нормативні акти. Проведення інтенсивної законодавчої роботи. Запозичення норм зобов'язального,

торговельного, адміністративного, кримінального та інших галузей права у колишніх метрополій. Далекосхідне право. Система як сукупність норм моралі, звичаїв, традицій та ритуалів. Відмінність далекосхідної групи від континентального, загального, змішаного типу права. Право як певне зло, необхідне для встановлення початкового ступеня порядку, який характерний для варварських народів. Значимість неписаних правил, освячених традицією. Забезпечення соціальної гармонії. Знаходження компромісу без застосування закону. Країни далекосхідної групи (Китай, Гонконг, Японія, Бірма, Корея, Монголія, країни Індокитаю, Малайзія). Тенденції розвитку правових систем далекосхідних суспільств. Правові новації країн європейського та американського континентів. Позитивні досягнення іноземного права. Вдосконалення національного законодавства. Китайське право. Японське право. Індуське право.

ПЛАНИ ПРОВЕДЕННЯ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ З КУРСУ “ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА”

Відповідно до навчального плану, крім лекційного курсу з “проблем теорії держави та права”, передбачені семінарські заняття. Їхня мета – виробити у студентів уміння більш глибокого вивчення права та держави, їх сутності, теорій походження, аргументовано, усвідомлено систематизувати та обґрунтовувати основні особливості правових систем, критерії їх відмінності. Семінарські заняття спрямовані на посилення, доповнення і поглиблення пізнання матеріалу лекційного курсу шляхом всебічного опрацювання спеціальної навчальної літератури та врахування узагальненого досвіду 3-х річного вивчення студентами галузевих і міжгалузевих юридичних дисциплін.

Для підготовки до семінару студентам пропонується тема, план семінару та перелік питань для обговорення. Готуючись до семінарських занять, студент зобов'язаний виконати термінологічні завдання, методичні завдання і скласти план відповіді на кожне питання семінарського заняття. Рівень підготовки до семінарських занять повинен забезпечити здатність студента вести дискусію з питань, винесених на семінарські заняття. Невиконання цих завдань тягне за собою незадовільну оцінку.

Виступаючи на семінарі, студент має чітко охарактеризувати обговорюване питання теми, прагнучи до стислості та повноти викладу. При цьому він може користуватись своїм конспектом, але не зачитувати написану відповідь замість усного викладення матеріалу, використовуючи лише план підготовки до семінару.

На семінарських заняттях ведеться облік поточної успішності студентів. Оцінка виставляється в кінці заняття за доданим критерієм з врахуванням всіх відповідей студента впродовж семінару.

Пропущений з будь-яких причин семінар, а також невдалий виступ на занятті, необхідно протягом тижня відпрацювати шляхом написання реферату з відповідями на всі питання даної теми та подальшого його захисту. В іншому випадку студент не допускається до участі в наступному семінарі. Заборгованості з семінарів, незалежно від їх кількості і причин, є підставою недопущення студента до складання підсумкового атестування.

Семінар № 1. Загальна характеристика курсу “Проблеми теорії держави і права”. Сутність, поняття і цінність права. Правовий плюралізм (3 год.)

1. Загальна характеристика курсу “Проблеми теорії держави і права”: поняття, предмет, структура, методологія.
2. Альтернативне розуміння змісту категорій “право”.
3. Основні ознаки права та їх суть.
4. Сутність та значимість правового плюралізму.
5. Праворозуміння. Наукові концепції права (теорії природного права, позитивного, соціологічного, психологічна теорія походження права, історична школа походження права, теорія інтегративної юриспруденції).
6. Співвідношення права і закону.
7. Взаємозв’язок права і моралі.
8. Цінність і значимість права.
9. Правова спадщина і традиції в праві.
10. Основні напрямки розвитку і впливу права на сучасне суспільство.
11. Шляхи формування системи права в Україні.

Термінологічне завдання: записати і засвоїти такі поняття: предмет “Проблеми теорії держави і права”, право, праворозуміння, плюралізм у праві, соціальні норми, природне право, нормативне право, позитивне право, мораль, звичай, правовий звичай, цінність права.

Практичне завдання: скласти план відповіді на питання семінарського заняття.

Методологічне завдання: скласти схему співвідношення права і моралі.

Реферати:

1. Загальна характеристика соціологічної, нормативної, природної теорії права.
2. Співвідношення права з іншими соціальними явищами.
3. Багатоманітність підходів до розуміння права: легістський і лібертаристський підходи.
4. Основні прояви цінності права.
5. Природно-правовий і позитивно-правовий підходи: протидія і взаємовплив.

Семінар № 2. Загальне поняття та сутність держави. Її основні концепції (2 год.)

1. Різноманітність підходів у визначенні поняття держави.
2. Сутнісний зміст поняття “державна”, її основні ознаки.
3. Публічна політична і державна влади, їх ознаки та відмінність.
4. Сутнісна характеристика концепцій якісної держави.
5. Держава, право та демократія.
6. Основні тенденції та перспективи розвитку держави і права в громадянському суспільстві.
7. Загальні напрямки будівництва Української держави.

Термінологічне завдання: записати і засвоїти такі терміни: держава, влада, публічна влада, політична влада, державна влада, демократія, громадянське суспільство, ліберальна держава, легістська держава, держава–соціальний арбітр, деспотична держава, правова держава.

Практичне завдання: скласти план відповіді на питання семінарського заняття.

Методологічне завдання: скласти схему співвідношення держави і права.

Реферати:

1. Проблема розуміння категорії “держави”.
2. Причини виникнення держави в різні періоди її становлення.
3. Взаємовідносини держави і громадських організацій у громадянському суспільстві.
4. Тенденції зміни якісного змісту держави.

Семінар № 3. Порівняльне правознавство (2 год.)

1. Генезис та джерела виникнення порівняльного правознавства, сутність його основних шкіл.
2. Характеристика порівняльного правознавства (компоративістики): поняття, визначальні риси, об’єкт, предмет, методологія, історіографія.
3. Головні проблеми розвитку сучасного порівняльного правознавства.
4. Розкрити сутність історичного та географічного підходів у правопорівняльних дослідженнях.
5. Обґрунтувати теоретичне та практичне значення компоративістики.
6. Плюралістичний аналіз змісту категорій “правова система”.
7. Функції та принципи правових систем сучасності.
8. Правова система України та її роль у розбудові Української держави.

Термінологічне завдання: сформулювати і засвоїти такі поняття: правознавство, порівняльне правознавство, предмет порівняльного правознавства; альтернативні визначення терміна “правова система”; функції правових систем, принципи правових систем, правова система України.

Практичне завдання: скласти план відповіді на питання семінарського заняття.

Методологічне завдання: скласти схему порівняльного аналізу конституцій України, США і Японії.

Реферати:

1. Методи дослідження державно-правових явищ.
2. Порівняльне право як метод вивчення права і напрям сучасної юридичної науки.
3. Роль компаративістики у розвитку правової системи України.
4. Загальнотеоретична характеристика правових систем сучасності: поняття, функції, принципи, значимість.

Семінар № 4. Романо-германська правова сім'я (4 год.)

1. Причини та фактори, які обумовили виникнення романо-германської правової системи.

2. Періоди розвитку романо-германської правової сім'ї, значимість другого етапу “університетського права” для її становлення.

3. Загальна характеристика романо-германської правової системи: поняття, основні риси, “правові сім'ї” у ній.

4. Джерела романо-германської сім'ї: нормативно-правовий акт, судовий прецедент, правовий звичай, нормативний договір, міжнародний договір, релігійно-правові норми, правова доктрина, принципи права.

5. Система права у романо-германській сім'ї, поділ права на публічне і приватне.

6. Кодифікація в романо-германській сім'ї.

7. Правові групи романо-германської правової сім'ї.

8. Соціалістичне право як різновид романо-германської правової системи.

9. Основні напрямки розбудови правової системи України.

Термінологічне завдання: сформулювати і засвоїти такі поняття: романо-германська правова система, соціалістична правова система, система права, нормативно-правовий акт, закон, підзаконний акт, судовий (адміністративний) прецедент, правовий звичай, нормативний договір, канонічне право, римське приватне право.

Практичне завдання: скласти план відповіді на питання семінарського заняття.

Методологічне завдання: зробити порівняльний аналіз правових систем ФРН та Франції; порівняльний аналіз публічного та приватного права.

Реферати:

1. Основні риси романо-германської системи права.
2. Порівняльний аналіз романо-германської та англо-американської правових систем.
3. Загальнотеоретичний аналіз класифікації правових систем сучасності.
4. Україна – країна романо-германської правової системи: загально-теоретичний аналіз.

Семінар № 5. Англо-американська правова сім'я (2 год.)

1. Періоди історії розвитку англосаксонської правової сім'ї.
2. Загальна характеристика англо-американської правової системи (правової системи загального права, прецедентної правової системи): поняття, ознаки, структури. Причини створення “права справедливості”.
3. Сутність, поняття, роль “загального права”.
4. Зміст, особливості “права справедливості”.
5. “Загальне право” і “право справедливості” у сучасному правовому житті.
6. Процесуальне право – основа англо-американської правової системи.
7. Англійська судова система та її роль у створенні судових прецедентів.
8. Особливості розвитку і функціонування права у США.
9. Спільність та відмінність австралійського, канадського, ірландського, новозеландського права.

Термінологічне завдання: сформувати і засвоїти такі поняття: англо-американська правова система, загальне право, право справедливості, джерела права в Англії, право справедливості у США, закон у англо-американській правовій системі.

Практичне завдання: скласти план відповіді на питання семінарського заняття.

Методологічне завдання: висвітлити спільні та відмінні риси правових систем США та Англії.

Реферати:

1. Основні напрямки розвитку правових систем сучасності.

2. Місце англо-американської правової системи серед інших систем.
3. Особливості розвитку правової системи США.
4. Правові системи Англії і США: порівняльний аналіз.

Семінар № 6. Правові системи мусульманського і традиційного права (2 год.)

1. Особливості виникнення мусульманського права.
2. Сутність поняття “шаріат”, його складові частини.
3. Джерела мусульманського права, роль принципів у ньому.
4. Сутність структури мусульманського права.
5. Мусульманське право в сучасних правових системах країн світу, практика застосування його приписів.
6. Сімейні відносини в сучасному мусульманському праві.
7. Загальна характеристика правової системи традиційного права: поняття, основні ознаки, її особливості.
8. Країни з найбільш поширеним традиційним правом.
9. Відмінність традиційного права різних світових країн.
10. Практика поєднання інститутів традиційного права з інститутами інших правових систем.
11. Особливість системи права Індії.
12. Сутність правової системи Японії.
13. Характеристика правової системи африканських країн.

Термінологічне завдання: сформувати і засвоїти такі поняття: мусульманське право, шаріат, Коран, Суна, Іджма, кіяс, кісас, джихад, дхарма, далекосхідне право, африканське звичаєве право, традиційне право, кадї, сияр, сунїтське право, шїїтське право, конфуціанство, даосизм, легїзм.

Практичне завдання: скласти план відповіді на питання семінарського заняття.

Методологічне завдання: зробити порівняльний аналіз судової системи різних держав.

Реферати:

1. Мусульманська правова доктрина – основне джерело мусульманського права.
2. Особливості традиційної правової системи.
3. Цивільно-правові відносини у мусульманському праві.
4. Правові системи традиційного та мусульманського права: порівняльний аналіз.

ПРОГРАМНІ ПИТАННЯ КУРСУ “ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА”

(Питання для складання заліку, іспиту)

1. Поняття, предмет та структура курсу “Проблеми теорії держави і права”.
2. Завдання, роль та мета курсу “Проблеми теорії держави і права”.
3. Методи дослідження держави, права, правових систем сучасності.
4. Герменевтика як один із сучасних методів дослідження держави і права.
5. Значення курсу “Проблеми теорії держави і права” для підготовки спеціалістів-юристів.
6. Актуальні проблеми правознавства.
7. Характеристика правознавства як юридичної науки та місце теорії держави і права у ній.
8. Місце та роль форм (джерел) права у різних правових системах.
9. Сутнісне поняття норми права.
10. Соціальна норма: загальне поняття та види. Відмінність норм права від соціальних норм.
11. Значимість поняття суб’єктивного та об’єктивного юридичного права.
12. Система права: поняття, основні риси, структурні елементи та їх особливості у різних країнах.
13. Співвідношення загальносоціального і позитивного (юридичного) права.
14. Поняття галузі права, інституту права, їх види (показати на прикладі країн Європи).
15. Правова система: поняття, склад, фактори формування і розвитку.
16. Закон: поняття, основні властивості, види. Закони України.
17. Чинність нормативно-правових актів України.
18. Роль та місце Європейської конвенції з прав людини у національній правовій системі України.
19. Національний суверенітет та чинність міжнародно-правових актів в Україні.
20. Поняття та сутність права. Основні ознаки права.
21. Властивість і завдання права.
22. Західна та східна традиції у праві.
23. Загальна характеристика принципів права.
24. Основні напрямки розвитку і впливу права на сучасне суспільство.

25. Плюралізм у праві.
 26. Основні концепції права.
 27. Особливості співвідношення права і закону.
 28. Проблеми взаємовпливу права і моралі.
 29. Цінність і значимість права.
 30. Співвідношення держави і права.
 31. Проблеми співвідношення права та інших соціальних явищ (економіки, політики, держави, суспільства).
 32. Традиції в праві та правова спадщина.
 33. Причини різноманітності підходів у визначенні поняття держави.
- Поняття держави.
34. Сутнісні ознаки держави.
 35. Сутність держави. Класовий та загальносоціальні аспекти сутності держави.
 36. Тенденція якісної зміни змісту діяльності держави.
 37. Публічна політична влада. Особливості публічної політичної влади.
 38. Основні ознаки влади. Загальні риси державної влади.
 39. Спільність і відмінність політичної і державної влади.
 40. Характеристика концепцій держави. Соціологічна, легістська, деспотична концепції держави.
 41. Юридичний підхід до розуміння держави.
 42. Правова, поліцейська, ліберальна держави. Держава законності.
- Держава-арбітр.
43. Проблеми створення правової держави в Україні.
 44. Основні тенденції та перспективи розвитку держави і права в громадянському суспільстві.
 45. Взаємовідносини держави і громадських організацій у громадянському суспільстві.
 46. Сутність та зміст демократії та основні напрямки її в Україні.
 47. Держава, право та демократія.
 48. Загальна характеристика порівняльного правознавства.
 49. Джерела виникнення порівняльного правознавства.
 50. Охарактеризувати школи порівняльного правознавства.
 51. Основні проблеми сучасного порівняльного правознавства.
 52. Об'єкти дослідження порівняльного правознавства.
 53. Сутність історичного та географічного підходів у право-порівняльних дослідженнях.
 54. Класифікація та зміст функцій правових систем.
 55. Теоретичне та практичне значення порівняльного правознавства.
 56. Порівняльний аналіз визначень категорії “правова система”.

57. Загальнотеоретична характеристика класифікації правових систем сучасності.
58. Функції та принципи правових систем сучасності.
59. Роль правової системи у розбудові Української держави.
60. Основні напрямки розбудови правової системи України.
61. Порівняльне правознавство як напрям сучасної юридичної думки.
62. Особливості предмета порівняльного правознавства та його значення для юридичної теорії і практики.
63. Загальна характеристика романо-германської правової сім'ї.
64. Причини та фактори, які обумовили виникнення романо-германської правової сім'ї.
65. Періоди розвитку романо-германської правової сім'ї.
66. Охарактеризувати другий етап розвитку романо-германської сім'ї, який названий "університетське право".
67. Проаналізувати правові системи, які складають романо-германську сім'ю.
68. Форми (джерела) права у країнах романо-германської правової сім'ї.
69. Місце та роль закону як джерела права в романо-германській правовій системі.
70. Звичай в романо-германській правовій системі.
71. Порівняльний аналіз системи права у романо-германській сім'ї.
72. Пояснити, чому у всіх країнах романо-германської правової сім'ї визнається поділ права на публічне і приватне.
73. Загальний понятійний матеріал і система принципів у романо-германській сім'ї.
74. Обґрунтувати завдання кодифікації в романо-германській сім'ї.
75. Висвітлити правові групи, які виділяють всередині романо-германської правової сім'ї.
76. Поняття і структура права у країнах романо-германської правової сім'ї.
77. Соціалістичні і постсоціалістичні правові системи як різновиди романо-германської правової системи.
78. Правова система України.
79. Загальна характеристика права Франції та Нідерландів.
80. Сутність права Бельгії.
81. Основні риси права Іспанії.
82. Загальна характеристика правової системи Італії.
83. Сутність права правової системи Люксембургу.
84. Поняття права Португалії.
85. Загальна характеристика права ФРН.

86. Основні риси права Австрії.
87. Особливості права Швейцарської держави.
88. Особливості розвитку правової системи Болгарії і Греції.
89. Загальна характеристика англо-американської правової сім'ї.
90. Структура і джерела англійського права.
91. Висвітлити періоди історії розвитку англо-американської правової сім'ї.
92. Визначити причини, які обумовили потребу створення права справедливості.
93. Розкрити суть поняття “загальне право”.
94. Характеристика головних ознак права справедливості.
95. Пояснити, які питання включає загальне право і що вирішує право справедливості.
96. Обґрунтувати, чому домінуючим в англо-американській правовій системі є процесуальне право.
97. Охарактеризувати англійську судову систему та її роль у створенні судових прецедентів.
98. Особливості розвитку і функціонування права у США.
99. Порівняльний аналіз правових систем Англії та США.
100. Загальна характеристика права правової системи Австралії.
101. Основні риси права правової системи Ірландії.
102. Сутність права правової системи Канади.
103. Особливості права правової системи Нової Зеландії та Шотландії.
104. Висвітлити спільність та відмінність австралійського, канадського, ірландського, новозеландського права.
105. Загальне право США, вказати, де воно існує – у федерації чи у штатах.
106. Характеристика мусульманської правової сім'ї.
107. Особливості виникнення мусульманського права.
108. Зміст поняття “шаріат” та його складові частини.
109. Джерела мусульманського права.
110. Пояснити, у чому проявляються особливості структури мусульманського права.
111. Мусульманське право в сучасних правових системах.
112. Практика застосування приписів мусульманського права в сучасних мусульманських країнах.
113. Мусульманське право і сучасне сімейне законодавство.
114. Загальна характеристика сім'ї традиційного права.
115. Основні ознаки традиційного права.
116. Джерела традиційного права.

117. Визначити країни, де традиційне право набуло найбільшого поширення, та висвітлити особливості.
118. Відмінність традиційного права різних регіонів земної кулі.
119. Охарактеризувати країни, де поєднані інститути традиційного права з іншими правовими системами.
120. Характеристика системи права Індії.
121. Сутність системи права Японії та напрямки розвитку правової системи.
122. Особливості системи права деяких африканських країн.
123. Соціалістична правова система.
124. Поняття правової системи: порівняльний аналіз.
125. Сутнісні поняття функцій правових систем сучасності.
126. Види функцій правових систем та їх зміст.
127. Класифікація принципів правових систем сучасності та їх зміст.
128. Специфічні риси правового звичаю та його роль у регулюванні суспільних відносин.
129. Особливості розвитку американської правової системи.
130. Спільність та відмінність права справедливості і загального права.
131. Специфічні особливості загального права.
132. Умови виникнення загального права.
133. Загальна характеристика судової системи Англії.
134. Прецедент як джерело англо-американської правової системи: структура, роль і значимість.
135. Характеристика судів США.
136. Характерні риси правової системи США.
137. Аналіз джерел права США.
138. Характеристика федеральної системи судів США.
139. Цивільне судочинство у США.
140. Християнські корені сучасного права.

ТЕМАТИКА КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ ІЗ КУРСУ “ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА”

(для студентів заочної форми навчання)

1. Правознавство як юридична наука: поняття, функції, структура.
2. Поняття, предмет, структура та значимість навчального курсу “Проблеми теорії держави і права”.
3. Розвиток теорії держави і права в сучасних умовах: плюралізму ідей, підвищення цінності людини та її прав і свобод, громадянського суспільства, правової держави, панування права.
4. Методи дослідження державно-правових явищ.
5. Форма права – спосіб його існування.
6. Загальна характеристика права: сутність та ознаки.
7. Сутність та основні риси принципів права.
8. Проблеми сутності та реалізації конституційного принципу “верховенство права”.
9. Співвідношення права і моралі.
10. Право як рівність, справедливість, як міра свободи.
11. Співвідношення права і закону.
12. Наукові концепції праворозуміння.
13. Загальна характеристика соціологічної, нормативної, природної теорії права.
14. Взаємозв’язок права і суспільства.
15. Співвідношення права з іншими соціальними явищами.
16. Заборони і дозволи у праві.
17. Основні напрямки розвитку і впливу права на сучасне суспільство.
18. Право як рівень цивілізації, суспільного розвитку, соціального прогресу та елемент культури.
19. Цінність і значимість права.
20. Сутність та значимість правового плюралізму.
21. Перспективи розвитку системи права в Україні.
22. Характерні ознаки та сутність держави.
23. Проблема розуміння поняття держави.
24. Різновиди підходів до розуміння держави.
25. Світова класична думка про державу.
26. Причини виникнення держави.
27. Тенденція якісної зміни змісту діяльності держави.
28. Співвідношення держави і права.
29. Публічна політична влада: поняття, ознаки.
30. Загальні риси державної влади. Спільність і відмінність політичної і державної влади.

31. Характеристика концепцій сутності держави.
32. Соціологічна, легістська, деспотична концепції держави.
33. Правова, поліцейська, ліберальна держави.
34. Перспективи розвитку Української держави.
35. Періоди розвитку та основні школи порівняльного правознавства.
36. Порівняльне правознавство: історичний шлях, поняття, предмет, функції, методи, цінність.
37. Порівняльне право як метод вивчення права і напрям сучасної юридичної науки.
38. Проблеми сучасного порівняльного правознавства.
39. Загальне (загальнотеоретичне) і спеціальне (галузеве, міжгалузеве) порівняльне правознавство.
40. Основні напрямки дослідження юристів-компаративістів.
41. Порівняльні дослідження у межах галузевих юридичних наук.
42. Спільність та відмінність понять “система права” та “правова система”.
43. Порівняльне правознавство основних правових систем сучасності.
44. Плюралізм у розумінні правових систем та значимість їх для розвитку державно-правової дійсності.
45. Основні напрямки розвитку сучасних правових систем.
46. Функції та принципи правових систем як основні критерії їхнього розвитку.
47. Порівняльний аналіз судової системи різних держав.
48. Порівняльна характеристика конституцій декількох держав.
49. Загальнотеоретична характеристика правових систем.
50. Типологія правових систем та критерії класифікації. Правова сім'я.
51. Спільність та відмінність правової системи ФРН та Франції.
52. Особливості права у країнах романо-германської правової системи.
53. Значимість порівняльного правознавства для юридичної теорії і практики.
54. Порівняльне правознавство як ефективний засіб забезпечення досконалості національного права.
55. Причини та фактори виникнення романо-германської правової сім'ї.
56. Періоди розвитку та основні риси романо-германської системи права.
57. Поняття і структура права у країнах романо-германської правової сім'ї.

58. Форми (джерела) права у країнах романо-германської правової сім'ї.
59. Загальна характеристика права окремих країн, що відносяться до романо-германської правової сім'ї.
60. Основні риси та завдання кодифікації права країн романо-германської правової системи.
61. Порівняльний аналіз романо-германської та англо-американської правових систем.
62. Право країн романської групи (Франція, Бельгія, Іспанія, Італія, Люксембург, Португалія).
63. Право германської групи (ФРН, Австрія, Швейцарія).
64. Єдність і відмінність різновидів континентальної правової системи.
65. Історичні передумови виникнення і розвитку англо-американської правової системи.
66. Сутність англо-американського типу права.
67. Різновиди англо-американської правової системи.
68. Загальна характеристика англійського (європейського) загального права.
69. Поняття, структура і джерела англійського права.
70. Основні риси американського (позаєвропейського) загального права.
71. Англійське загальне право – основа американського права.
72. Розвиток і функціонування права США.
73. Джерела американського права.
74. Порівняльний аналіз права у США та в Англії.
75. Характеристика Конституції США.
76. Конституційні закони Англії.
77. Право країн англо-американської правової сім'ї (Ірландії, Австралії, Канади, Нової Зеландії).
78. Місце англо-американської правової системи серед інших систем.
79. Судовий прецедент – основа англо-американського права.
80. Особливості виникнення та загальна характеристика мусульманського права.
81. Сутність “шаріату” та його принципи.
82. Джерела мусульманського права.
83. Характеристика структури мусульманського права та його особливості.
84. Мусульманська правова доктрина – основне джерело мусульманського права.
85. Сунітський напрямок мусульманського права.

86. Шийтський напрямок мусульманського права.
87. Судове право мусульманської правової системи права.
88. Принципи діяльності судів мусульманської системи.
89. Мусульманське право в сучасному світі.
90. Напрямки розвитку мусульманської правової системи.
91. Мусульманське право як регулятор майнових, управлінських, деліктних, культових суспільних відносин.
92. Порівняльний аналіз права Сирії, Афганістану, Саудівської Аравії, Пакистану.
93. Сутність права в Ірані та Іраку.
94. Сімейне законодавство в системі мусульманського права.
95. Загальна характеристика сім'ї традиційного права.
96. Особливості традиційної правової системи.
97. Основні риси традиційного суспільства та вплив його на розвиток права.
98. Поняття та основні ознаки правового звичаю. Його роль у традиційній правовій системі.
99. Характеристика джерел права традиційної системи.
100. Застосування судового прецеденту у традиційній системі права.
101. Звичаєве право країн Африки.
102. Загальна характеристика далекосхідного права.
103. Тенденції розвитку правових систем далекосхідних суспільств.
104. Сутність права Японії та основні напрямки функціонування її правової системи.
105. Вплив звичаєвого права на розвиток сучасного права України.

**ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ
З КУРСУ “ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА”**

Варіант 1

1. Розв’яжіть тестові завдання:

1.1. Сутнісними ознаками держави є:

- 1) однорідність суспільства;
- 2) наявність суверенітету;
- 3) встановлення податків;
- 4) наявність публічної влади.

1.2. Формами плюралізму є:

- 1) імперативізм;
- 2) дуалізм;
- 3) диспозитивізм;
- 4) поліїзм.

1.3. Вкажіть на два аспекти сутності держави, які визначилися з моменту її виникнення:

- 1) класовий аспект;
- 2) множинний аспект;
- 3) інституційний аспект;
- 4) загально-соціальний аспект.

1.4. До основних ознак права науковці відносять:

- 1) локальність;
- 2) загальнообов’язковість;
- 3) відсутність форми;
- 4) нормативність.

2. Дайте альтернативні визначення:

“Держава – ...”.

3. Обґрунтуйте місце заборон і дозволів у праві.

4. Сформулюйте альтернативні визначення права (не менше трьох).

Варіант 2

1. Розв'яжіть тестові завдання:

1.1. Завданнями права є:

- 1) захищати соціально забезпечені верстви населення;
- 2) забезпечити і захищати статус автономності особи та межі її вільної поведінки;
- 3) ввести чіткі, постійні, гарантовані, зразкові нормативні критерії, побудовані на принципах громадянського миру, злагоди тощо;
- 4) визначати й охороняти привілеї і пільги.

1.2. Вкажіть ознаки державної влади, які відрізняють її від влади політичної:

- 1) атрибутом державної влади є її територіальна організація;
- 2) мета – перемогти "наших";
- 3) мета – забезпечити функціонування суспільства;
- 4) наявність її альтернативи – опозиції.

1.3. Сучасними концепціями права є:

- 1) теорія інтегративної юриспруденції;
- 2) психологічна теорія права;
- 3) теорія інтегративного права;
- 4) концепція дедуктивного права.

1.4. Ознаками державного суверенітету є:

- 1) верховенство права;
- 2) повнота влади;
- 3) відкритість влади;
- 4) повнота права.

2. Дайте альтернативне визначення:

“Закон – ...”.

3. Проведіть аналіз співвідношення права і моралі, їх взаємовплив.

4. Розкрийте сутність класового та загально-соціального аспектів держави.

Варіант 3

1. Розв'яжіть тестові завдання:

1.1. Об'єктами дослідження курсу “Проблеми теорії держави і права” є:

- 1) правові системи сучасності;
- 2) порівняльне правознавство;
- 3) концепції праворозуміння;
- 4) співвідношення суспільства, держави і права.

1.2. Визначте основні риси правової держави:

- 1) закріплення основних прав і свобод особи в основних законах держави;
- 2) взаємовідповідальність особи і держави;
- 3) невідповідність внутрішнього законодавства принципам і нормам міжнародного права;
- 4) наявність широкої системи правоохоронних органів.

1.3. Вкажіть, які розрізняють два аспекти державного суверенітету:

- 1) інституційний;
- 2) внутрішній;
- 3) соціальний;
- 4) зовнішній.

1.4. Представниками психологічної теорії права є:

- 1) Д. Холл;
- 2) Л. Петражицький;
- 3) Д. Френк;
- 4) Г. Тард.

2. Дайте альтернативне визначення:

“Правова система – ...”.

3. Охарактеризуйте сутність та значимість правового плюралізму.

4. Розкрийте суть поняття “соціальна норма”, здійсніть їх класифікацію. Визначте відмінність норм права від соціальних норм.

Варіант 4

1. Розв'яжіть тестові завдання:

1.1. Американські юристи вважають, що юриспруденція – це:

- 1) система знань і вмінь у правовій галузі;
- 2) правові поняття і терміни;
- 3) наука, яка вивчає права людини;
- 4) наука про принципи права.

1.2. Виберіть із наведених спеціально-прикладні юридичні науки:

- 1) історія політичної і правової думки України;
- 2) судова медицина;
- 3) екологічне право;
- 4) кримінологія.

1.3. Оберіть правильне визначення поняття “методологія”:

- 1) наука про систему способів наукового дослідження;
- 2) сукупність наукових методів;
- 3) наукова концепція;
- 4) галузь теорії держави і права.

1.4. Предметом курсу "Проблеми теорії держави і права" є:

- 1) закономірності розвитку державно-правової дійсності;
- 2) закономірності виникнення, розвитку і функціонування держави і права;
- 3) сукупність актуальних проблем виникнення, розвитку та функціонування держави і права, сучасних правових систем, порівняльний аналіз їх змісту і сутності;
- 4) судова практика.

2. Дайте альтернативне визначення:

“Правова норма – ...”.

3. Проведіть аналіз співвідношення закону і права.

4. Розкрийте суть поняття “держава”, охарактеризуйте закономірності її походження.

Варіант 5

1. Розв'яжіть тестові завдання:

1.1. Канадські юристи визначають юриспруденцію як:

- 1) науку про правові принципи позитивного права;
- 2) правовий прецедент;
- 3) науку про правові відносини;
- 4) адміністративну практику.

1.2. Значення курсу "Проблеми теорії держави і права":

1) переосмислення і переоцінка усталених положень, оптимальне поєднання нового, сучасного з традиційним, класичним державно-правовим матеріалом;

2) оновлення знань з теорії держави і права;

3) поглиблене вивчення більш широкого кола актуальних проблем сучасної юриспруденції;

4) проведення моніторингу рівня засвоєння теорії держави і права.

1.3. Основними проблемами теорії права є:

1) традиції в праві і правова спадщина;

2) класифікація правовідносин;

3) співвідношення внутрідержавного та міжнародного права та забезпечення національного правового суверенітету;

4) назва галузей права.

1.4. Право у повсякденному житті покликане:

1) створювати офіційну систему примусу;

2) впроваджувати привілеї урядовців;

3) узгоджувати протилежні інтереси та розв'язувати конфлікти різних груп;

4) фіксувати правову доктрину.

2. Дайте альтернативне визначення:

"Методи дослідження державно-правових явищ – ..."

3. Охарактеризуйте поняття, цінність та значимість права для суспільного розвитку.

4. Розкрийте загальну характеристику курсу "Проблеми теорії держави і права", визначте його поняття, предмет, функції.

Варіант 6

1. Розв'яжіть тестові завдання:

1.1. Сутнісні ознаки держави:

- 1) публічність влади;
- 2) грошова одиниця;
- 3) наявність кодифікованої конституції;
- 4) суверенітет.

1.2. Основними проблемами теорії держави є:

- 1) розподіл влади у державному механізмі;
- 2) підвищення курсу грошової одиниці;
- 3) взаємодія держави і громадських організацій у громадянському суспільстві;
- 4) внесення змін до конституції.

1.3. Оберіть правильне визначення поняття “типологія”:

- 1) наукова теорія;
- 2) науковий метод;
- 3) науковий інструментарій;
- 4) галузь теорії держави і права.

1.4. Японські вчені розглядають юриспруденцію як:

- 1) суспільну науку, що вивчає право як особливу систему соціальних норм;
- 2) наукову і навчальну дисципліну, яка вивчає природу права;
- 3) наукову і навчальну дисципліну, яка вивчає причини і умови виникнення і розвитку права;
- 4) наукову і навчальну дисципліну, яка вивчає судову практику.

2. Дайте альтернативне визначення:

“Форма (джерело) права – це ...”.

3. Охарактеризуйте основні напрямки розвитку сучасної держави.

4. Розкрийте сутність правової доктрини як джерела права. Проаналізуйте значимість цього джерела в різних правових системах.

Варіант 7

1. Розв'яжіть тестові завдання:

1.1. Право реалізується в:

- 1) нормативно-правових актах;
- 2) міжнародно-правових договорах;
- 3) звичаях, традиціях;
- 4) у поведінці людей.

1.2. Причинами багатоманітності визначення поняття “держава” є:

- 1) рівень розвитку суспільства;
- 2) складність цього явища;
- 3) вплив на цей процес канонічного права;
- 4) недосконалість визначень.

1.3. Вітчизняні юристи вважають, що юриспруденція – це:

- 1) наука про правові принципи позитивного права;
- 2) правовий прецедент;
- 3) наука про правові форми організації і діяльності держави і політичної системи суспільства;
- 4) суспільна наука, що вивчає право як особливу систему соціальних норм.

1.4. Основними ознаками влади є такі:

- 1) це соціальне явище, що може існувати тільки у середовищі людей;
- 2) це інтелектуально-вольовий процес управлінської діяльності;
- 3) узгодженість основних ідей;
- 4) адміністративний поділ території.

2. Дайте альтернативне визначення:

“Право це – ...”.

3. Охарактеризуйте психологічну теорію права і теорію інтегративної юриспруденції.

4. Розкрийте роль і практичне значення курсу “Проблеми теорії держави і права” у підготовці юриста.

Варіант 8

1. Розв'яжіть тестові завдання:

1.1. Яка концепція визначає державу як оформлений законом апарат політичної влади:

- 1) соціологічна;
- 2) деспотична;
- 3) ліберальна;
- 4) легістська.

1.2. Які з перелічених методів є спеціально-науковими:

- 1) аналізу;
- 2) синтезу;
- 3) конкретизації;
- 4) нормативно-догматичний.

1.3. На основі якої науки виникла сучасна теорія держави і права:

- 1) філософія права;
- 2) історія держави і права;
- 3) енциклопедія права;
- 4) історія вчень про державу і право.

1.4. Визначте, які з вказаних причин виникнення держави є правильними:

- 1) соціальні;
- 2) психологічні;
- 3) технічні;
- 4) екологічні.

2. Дайте альтернативне визначення:

“Мораль – ...” .

3. Охарактеризуйте зміст проблеми правової спадщини і традицій в праві.

4. Розкрийте загальні напрямки формування правової системи України.

Варіант 9

1. Розв'яжіть тестові завдання:

1.1. Під якими номерами правильно вказані прихильники договірної теорії виникнення держави:

- 1) Ж.-Ж. Руссо;
- 2) Б. Спіноза;
- 3) Л. Гумплович;
- 4) Р. Фільмер.

1.2. У сучасному праворозумінні потрібно врахувати:

- 1) матеріальні причини;
- 2) формальні причини;
- 3) теоретичні причини;
- 4) практичні причини.

1.3. Визначте, які з вказаних загальнологічних методів пізнання є правильними:

- 1) метод аналізу і синтезу;
- 2) системний;
- 3) догматичний;
- 4) порівняння і узагальнення.

1.4. Найбільша цінність права полягає у:

- 1) встановленні заборон;
- 2) встановленні відповідальності;
- 3) ствердженні дозволів;
- 4) першооснові.

2. Дайте альтернативне визначення:

“Влада – ...”.

3. Охарактеризуйте сутність державної влади, її ознаки та відмінність від інших влад.

4. Розкрийте шляхи формування системи права в Україні.

Варіант 10

1. Розв'яжіть тестові завдання:

1.1. Яку основну мету має вивчення курсу “Проблеми теорії держави і права”:

- 1) формування правової свідомості;
- 2) ведення дискусій з проблем теорії держави і права;
- 3) здійснення порівняльного аналізу державно-правових явищ;
- 4) всебічного вивчення базової дисципліни.

1.2. Які актуальні проблеми існують у теорії права:

- 1) верховенство права, верховенство закону;
- 2) співвідношення суспільства, держави і права;
- 3) співвідношення джерел права в різних правових системах;
- 4) ефективність дії права, взаємопов'язаність права і моралі.

1.3. Плюралізм – це:

- 1) наукова теорія;
- 2) науковий метод;
- 3) наукова концепція;
- 4) філософська позиція.

1.4. Яка концепція розглядає державу як організований примус:

- 1) соціологічна;
- 2) легістська;
- 3) деспотична;
- 4) правова.

2. Дайте альтернативне визначення:

“Правовий звичай – ...”.

3. Охарактеризуйте основні наукові концепції праворозуміння.

4. Розкрийте суть і взаємозв'язок таких соціальних явищ, як держава, право та демократія.

Варіант 11

1. Розв'яжіть тестові завдання:

1.1. Які актуальні проблеми існують у теорії держави:

- 1) верховенство права, верховенство закону;
- 2) співвідношення суспільства, держави і права;
- 3) співвідношення джерел права в різних правових системах;
- 4) взаємопов'язаність права і держави.

1.2. У загальнообов'язковості закону є два взаємопов'язаних моменти:

- 1) офіційно-владний;
- 2) законний;
- 3) нормативний;
- 4) правовий.

1.3. Виберіть зовнішні функції Української держави в економічній сфері:

- 1) участь у боротьбі з порушеннями міжнародного законодавства;
- 2) участь у створенні світової економічної системи на основі міжнародного розподілу та інтеграції виробництва і праці;
- 3) оборона країни від зовнішнього нападу, анексії;
- 4) участь у вирішенні господарських та наукових проблем.

1.4. Які Ви знаєте властивості права:

- 1) регулятивність;
- 2) законність;
- 3) захист;
- 4) регламентованість.

2. Дайте альтернативне визначення:

“Нормативне право – ...”.

3. Охарактеризуйте поняття “сучасна держава”, вкажіть її функції.

4. Розкрийте сутність договірної теорії виникнення держави та виокреміть її відмінність від інших, наведіть приклад її прояву.

Варіант 12

1. Розв'яжіть тестові завдання:

1.1. Ознаки, які характеризують державну владу:

- 1) верховенство, легітимність і легальність влади;
- 2) публічність влади;
- 3) спадковість влади;
- 4) жорстокість влади.

1.2. Які актуальні проблеми існують у порівняльному правознавстві:

- 1) верховенство права, верховенство закону;
- 2) співвідношення суспільства, держави і права;
- 3) співвідношення джерел права в різних правових системах;
- 4) критерії класифікації правових систем.

1.3. Право у повсякденному житті покликане:

- 1) забезпечувати умови для приватної діяльності людей;
- 2) визначати систему управління суспільством;
- 3) забезпечувати збереження національної правової культури;
- 4) визначати загальноправовий розвиток.

1.4. Яка концепція визначає, що політична влада в сучасній державі перетворилася у колективну владу багатьох організацій:

- 1) плюралістична демократія;
- 2) соціологічна;
- 3) легістська;
- 4) правова держава.

2. Дайте альтернативне визначення:

“Природне право – ...”.

3. Охарактеризуйте поняття та характерні риси сучасної держави, її функції.

4. Розкрийте основні напрямки розвитку порівняльного правознавства.

Варіант 13

1. Розв'яжіть тестові завдання:

1.1. Визначте сутність герменевтики:

- 1) науковий метод;
- 2) наукова концепція;
- 3) дисципліна, яка бере початок в інтерпретації;
- 4) галузь теорії держави і права.

1.2. Визначте відмінні ознаки громадянського суспільства від держави:

- 1) публічне життя;
- 2) приватне життя;
- 3) свобода;
- 4) обов'язок.

1.3. Що таке політика етатизму:

- 1) надмірне втручання у суспільні справи;
- 2) обмеження прав і свобод особистості з боку держави;
- 3) невтручання в особисте життя людини і громадянина;
- 4) забезпечення рівних можливостей у всіх сферах життєдіяльності.

1.4. Яка суть якісного аспекту відносин між громадянським суспільством і державою:

- 1) ступінь занурення держави у громадянське суспільство;
- 2) механізм взаємодії між ними;
- 3) взаємодія через партії і представницькі органи;
- 4) взаємодія через групи і об'єднання за інтересами.

2. Дайте альтернативне визначення:

“Плюралізм у праві – ...”.

3. Розкрийте основні риси правової системи Франції, її судову систему.

4. Охарактеризуйте сутність громадянського суспільства.

Варіант 14

1. Розв'яжіть тестові завдання:

1.1. Назвіть ознаки, характерні для громадянського суспільства:

- 1) людина і її права визнаються найвищою соціальною цінністю;
- 2) населення може чинити фізичний опір неправомірним діям державних службовців;
- 3) наявність плюралізму у всіх сферах життя;
- 4) громадяни можуть не виконувати закони, якщо вони їх не влаштовують.

1.2. Виберіть ознаки, характерні для правової держави:

- 1) незалежність судової влади від інших гілок влади;
- 2) найвище становище в суспільному житті займають правоохоронні органи;
- 3) взаємовідповідальність особи і держави;
- 4) закони виражають волю тих, хто знаходиться при владі.

1.3. Виходячи із ліберальної концепції держави:

- 1) не держава творить закони, а закони державу;
- 2) держава не втручається в керівництво економікою, а створює лише “правила гри”;
- 3) держава – це оформлений законами апарат політичної влади;
- 4) держава – “нічний сторож”.

1.4. Представником якої концепції держави є Г. Кельзен:

- 1) держави законності;
- 2) деспотичної держави;
- 3) легістської;
- 4) ліберальної.

2. Дайте альтернативне визначення:

“Соціальні норми – ...”.

3. Розкрийте проблеми формування правової держави в Україні.

4. Розкрийте поняття “влада” та охарактеризуйте її види. Особливості державної влади.

Варіант 15

1. Розв'яжіть тестові завдання:

1.1. Напрямами порівняльного правознавства є:

- 1) порівняльно-історичне правознавство;
- 2) школа "Вільного права";
- 3) психологічна школа;
- 4) концепція соціологічного права.

1.2. Велику роль у розвитку романо-германської правової системи зіграли:

- 1) суд справедливості;
- 2) школа глосаторів;
- 3) канонічне право;
- 4) суд лави.

1.3. Які держави континентальної Європи охоплює романо-германський тип правової системи:

- 1) Латинської Америки;
- 2) Північної Ірландії;
- 3) Японія;
- 4) ФРН.

1.4. Для яких галузей права диспозитивний метод правового регулювання є пріоритетним:

- 1) цивільного права;
- 2) кримінального права;
- 3) адміністративного права;
- 4) сімейного права.

2. Дайте альтернативне визначення:

"Порівняльне правознавство – ..."

3. Охарактеризуйте основні напрямки розвитку правових систем сучасності.

4. Розкрийте особливості виникнення сучасних держав, їх різновиди залежно від якісного стану.

Варіант 16

1. Розв'яжіть тестові завдання:

1.1. Основою класифікації правових систем Рене Давида є:

- 1) правовий стиль;
- 2) юридико-технічний критерій;
- 3) історичний критерій;
- 4) ідеологічний критерій.

1.2. У яких галузях права домінують імперативні норми:

- 1) цивільному;
- 2) сімейному;
- 3) конституційному;
- 4) адміністративному.

1.3. Школами порівняльного правознавства є:

- 1) порівняльно-історичне правознавство;
- 2) школа незалежного права;
- 3) школа порівняльного законодавства;
- 4) теорія інтегративної юриспруденції.

1.4. До країн романо-германської правової сім'ї належать:

- 1) Північна Ірландія;
- 2) Нідерланди;
- 3) Канада;
- 4) Бельгія.

2. Дайте альтернативне визначення:

“Правовий звичай – це...”

3. Розкрийте предмет порівняльного правознавства. Визначте роль цього навчального курсу для підготовки юристів.

4. Дайте характеристику правової системи сучасного Китаю.

Варіант 17

1. Розв'яжіть тестові завдання:

1.1. Ознаками сім'ї правової системи соціалістичних країн є:

- 1) судовий прецедент як основне джерело права;
- 2) відсутність поділу права на приватне і публічне;
- 3) право формується як невід'ємна частина релігії;
- 4) нормативно-правовий акт як основне джерело права.

1.2. На основі яких критеріїв здійснюється класифікація правових систем світу:

- 1) спільність історичних передумов виникнення і послідовного розвитку правових систем, включаючи ступінь рецепції Римського права;
- 2) спільність мови і традицій;
- 3) соціальна нерівність населення;
- 4) єдність юридичної техніки, включаючи термінологію.

1.3. Які проблеми намагаються вирішити юристи-компаративісти на сучасному етапі:

- 1) порівняльні дослідження у межах галузевих юридичних наук;
- 2) порівняльні дослідження основних правових систем сучасності;
- 3) дослідження шкіл правознавства;
- 4) соціальне призначення правознавства.

1.4. Які з перелічених елементів відносяться до складу порівняльного правознавства:

- 1) бібліографія;
- 2) теоретичні концепції права;
- 3) завдання права;
- 4) методологія.

2. Дайте альтернативне визначення:

“Компаративістика – це ...”.

3. Охарактеризуйте шляхи формування системи права в Україні як основного елементу її правової системи.

4. Охарактеризуйте співвідношення політичної та державної влади.

Варіант 18

1. Розв'яжіть тестові завдання:

1.1. Основою класифікації правових систем А. Х. Саїдова є:

- 1) формаційний критерій;
- 2) правовий стиль;
- 3) історичний і нормативний критерій;
- 4) ідеологічний критерій.

1.2. Який напрям порівняльного правознавства обґрунтовує ідею виникнення і розвитку права в кожній державі безпосередньо із “народного духу”:

- 1) історично-філософський;
- 2) школа порівняльного законодавства;
- 3) порівняльно-історичне правознавство;
- 4) школа “Вільного права”.

1.3. Які підходи до здійснення конкретних порівняльно-правових досліджень Ви знаєте:

- 1) функціональний;
- 2) історичний;
- 3) нормативний;
- 4) спеціальний.

1.4. Функціями правових систем є:

- 1) інтегративна;
- 2) теоретико-прикладна;
- 3) регулятивна;
- 4) аксіологічна.

2. Дайте альтернативне визначення:

“Сім'я правової системи (тип) – ...”.

3. Охарактеризуйте порівняльне правознавство як напрям сучасної юридичної науки.

4. Розкрийте особливості правової системи Росії.

Варіант 19

1. Розв'яжіть тестові завдання:

1.1. Вкажіть, які існують підходи до здійснення конкретних порівняльно-правових досліджень:

- 1) функціональний;
- 2) галузевий;
- 3) формально-юридичний;
- 4) загальний.

1.2. Виберіть із запропонованих правові сім'ї, які, за А. Х. Саїдовим, відносяться до буржуазного типу права:

- 1) радянська правова система;
- 2) романо-германська сім'я;
- 3) латиноамериканська сім'я;
- 4) правова система Куби.

1.3. Яка школа порівняльного правознавства вивчала конкретні правові норми та інститути:

- 1) історично-філософська;
- 2) школа порівняльного законодавства;
- 3) порівняльно-історичне правознавство;
- 4) школа "Вільного права".

1.4. Особливостями романо-германського права є такі:

- 1) базується на судових прецедентах;
- 2) особлива значимість закону в системі джерел права;
- 3) творцем права є судові органи;
- 4) яскраво виражений кодифікований характер.

2. Дайте альтернативне визначення:

"Доктрина права – ...".

3. Охарактеризуйте джерела права в Нідерландах.

4. Вкажіть спільні і відмінні риси правової системи України, Росії, Канади та Австралії.

Варіант 20

1. Розв'яжіть тестові завдання:

1.1. Яка школа порівняльного правознавства спрямовувала зусилля на розробку ідеальних типів, зразків певних правових інститутів:

- 1) історично-філософська школа;
- 2) школа порівняльного законодавства;
- 3) порівняльно-історичне правознавство;
- 4) школа "Вільного права".

1.2. Основні завдання порівняльного правознавства:

- 1) порівняльні дослідження у межах галузей юридичних наук;
- 2) розподіл права на підсистеми приватного і публічного;
- 3) порівняльні дослідження основних систем сучасності;
- 4) порівняльні дослідження елементів правової норми (гіпотез, диспозицій, санкцій).

1.3. Підходами до здійснення конкретних порівняльно-правових досліджень є:

- 1) нормативний (формально-юридичний);
- 2) онтологічний;
- 3) функціональний;
- 4) статистичний.

1.4. Порівняльне правознавство прийнято поділяти на:

- 1) міжнародне;
- 2) загальне;
- 3) спеціальне (галузеве і внутрігалузеве);
- 4) регіональне.

2. Дайте альтернативне визначення:

"Романо-германська (континентальна) правова сім'я – це ..."

3. Охарактеризуйте правову систему Японії.

4. Розкрийте місце та тенденції регулятивного впливу судового прецеденту на суспільні відносини у романо-германській правовій системі.

Варіант 21

1. Розв'яжіть тестові завдання:

1.1. Правова система – це:

- 1) система всіх правових явищ;
- 2) система всіх соціальних норм і державних інституцій;
- 3) система всіх законодавчих актів;
- 4) конкретно історичний, реально існуючий комплекс

взаємопов'язаних юридичних засобів та явищ держави.

1.2. Велику роль у розвитку романо-германської правової системи зіграли:

- 1) суд справедливості;
- 2) правова доктрина,
- 3) Римське право;
- 4) судовий прецедент.

1.3. Яка школа порівняльного правознавства розглядала зарубіжне законодавство не тільки як об'єкт вивчення і пізнання, а як дієвий інструмент вдосконалення національного законодавства:

- 1) історично-філософська;
- 2) школа порівняльного законодавства;
- 3) порівняльно-історичне правознавство;
- 4) школа “Вільного права”.

1.4. Організуючими принципами правової системи є:

- 1) справедливість;
- 2) гуманність;
- 3) цілісність;
- 4) комплексність.

2. Дайте альтернативне визначення:

“Канонічне право – ...” .

3. Розкрийте теоретичне та практичне значення порівняльного правознавства.

4. Дайте загальну характеристику правової системи ФРН.

Варіант 22

1. Розв'яжіть тестові завдання:

1.1. Джерелами права романо-германської правової системи є:

- 1) нормативно-правовий акт;
- 2) правова доктрина;
- 3) правові традиції;
- 4) судова практика.

1.2. Для приватного права романо-германської правової системи характерні:

- 1) принцип рівності;
- 2) принцип диспозитивності;
- 3) принцип імперативності;
- 4) принцип братерства.

1.3. В яких країнах поширений поділ права на публічне:

- 1) Англії;
- 2) Голландії,
- 3) Афганістані;
- 4) Франції.

1.4. К. Цвайгерт і Х. Кетц виділяють такі правові сім'ї:

- 1) сім'я ісламського права;
- 2) індуська правова сім'я;
- 3) латиноамериканська правова сім'я;
- 4) африканська правова сім'я.

2. Дайте альтернативне визначення:

“Система права – ...”.

3. Дайте загальну характеристику правової системи Іспанії.

4. Порівняйте романо-германську правову систему і англо-американську (за історією формування, джерелами права, структурою права тощо).

Варіант 23

1. Розв'яжіть тестові завдання:

1.1. Яка наука мала велике значення для становлення романо-германської правової сім'ї:

- 1) Римське право;
- 2) міжнародне право;
- 3) канонічне право;
- 4) цивільне право.

1.2. Правова система включає в себе:

- 1) правову свідомість;
- 2) звичаї;
- 3) правові принципи;
- 4) доктрини.

1.3. Визначте, яка з функцій правової системи забезпечує одержання учасниками правовідносин інформації про позицію держави щодо необхідної, дозволеної чи забороненої поведінки:

- 1) комунікативна;
- 2) практично прикладна;
- 3) регулятивна;
- 4) інтеграційна.

1.4. Типологія – це:

- 1) наукова теорія;
- 2) наукова методологія;
- 3) вчення;
- 4) наукова доктрина.

2. Дайте альтернативне визначення:

“Нормативно-правовий акт – ...”.

3. Охарактеризуйте об'єкти дослідження порівняльного правознавства.

4. Розкрийте правові групи романо-германської правової сім'ї.

Варіант 24

1. Розв'яжіть тестові завдання:

1.1. Необхідність класифікації правових систем пояснюється такими причинами:

- 1) науковими, пізнавальними і освітніми причинами;
- 2) суспільними причинами;
- 3) практичними причинами;
- 4) соціальними причинами.

1.2. Джерелом права у правовій системі соціалістичних країн є:

- 1) звичай;
- 2) нормативний договір;
- 3) нормативно-правовий акт;
- 4) правова доктрина.

1.3. Структура права сім'ї традиційної правової системи обумовлюється:

- 1) впливом географічних умов;
- 2) відсутністю поділу права на приватне і публічне;
- 3) демографічними особливостями;
- 4) відсутністю чітко визначеного галузевого поділу права.

1.4. О. Ф. Скакун поділяє релігійно-традиційний тип правових систем на:

- 1) релігійно-спеціальний;
- 2) близькосхідний;
- 3) традиційний;
- 4) звичаєво-общинний.

2. Дайте альтернативне визначення:

“Підзаконний акт – ...”.

3. Охарактеризуйте функції та принципи правових систем сучасності.

4. Визначте періоди розвитку романо-германської правової сім'ї.

Варіант 25

1. Розв'яжіть тестові завдання:

1.1. Виберіть правильне визначення поняття “порівняльне правознавство”:

- 1) науковий метод;
- 2) самостійна юридична наука;
- 3) наука про загальні закономірності розвитку правової системи світу;
- 4) галузь теорії держави і права.

1.2. Роль інтегративної функції правової системи полягає в тому, що вона:

- 1) об'єднує правові інститути;
- 2) регулює взаємозв'язок суб'єктів права;
- 3) інформує учасників правовідносин;
- 4) взаємодіє з іншими соціальними інститутами.

1.3. Виберіть із запропонованих правові сім'ї, які, за А. Х. Саїдовим, відносяться до соціалістичного типу права:

- 1) радянська правова система;
- 2) романо-германська правова сім'я;
- 3) латиноамериканська сім'я;
- 4) правова система Куби.

1.4. Що є джерелами права в сім'ї традиційної правової системи:

- 1) правовий звичай;
- 2) нормативно-правовий акт;
- 3) судовий прецедент;
- 4) санкціоновані нормативні приписи релігійних текстів.

2. Дайте альтернативне визначення:

“Правознавство – ...”.

3. Охарактеризуйте основні принципи правових систем сучасності.

4. Розкрийте особливості правової системи Швейцарії.

Варіант 26

1. Розв'яжіть тестові завдання:

1.1. Регулятивна функція правових систем сучасності забезпечує:

- 1) об'єднання всіх правових інститутів з правовою поведінкою і правовою діяльністю в єдине ціле;
- 2) координацію соціальних взаємозв'язків суб'єктів права;
- 3) одержання учасником правовідносин інформації про позицію держави;
- 4) встановлення позитивних правил поведінки.

1.2. Основою класифікацій правових систем К. Цвейгерта і Х. Кетца є:

- 1) формаційний критерій;
- 2) правовий стиль;
- 3) ідеологічний критерій;
- 4) пануюча доктрина юридичної думки і її специфіка.

1.3. Хто з перелічених вчених-юристів виділяє слов'янську правову сім'ю:

- 1) О. В. Зайчук;
- 2) О. Ф. Скакун;
- 3) А. Х. Саїдов;
- 4) Ю. М. Оборотов.

1.4. Які з перелічених типів правових систем відносяться до традиційних:

- 1) далекосхідна;
- 2) релігійно-общинна;
- 3) соціалістична правова система;
- 4) англо-американська правова сім'я.

2. Дайте альтернативне визначення:

“Предмет порівняльного правознавства – ...”.

3. Охарактеризуйте причини та фактори, які обумовили виникнення романо-германської правової сім'ї.

4. Розкрийте особливості правової системи Австрії.

Варіант 27

1. Розв'яжіть тестові завдання:

1.1. Визначте види правових сімей за Рене Давидом:

- 1) романо-германська;
- 2) латиноамериканська;
- 3) сім'я соціалістичного права;
- 4) далекосхідна.

1.2. Традиційно виділяють такі типи правових систем:

- 1) мусульманська;
- 2) змішана;
- 3) соціалістична;
- 4) індуська.

1.3. Основні принципи правових систем:

- 1) внутрішньої збалансованості правової системи;
- 2) верховенства права;
- 3) принцип регулятивності;
- 4) принцип інтегративності.

1.4. Термін “доктрина” як джерело романо-германського права застосовується у значенні:

- 1) вчення;
- 2) характеристики нормативно-правових актів;
- 3) наукової концепції;
- 4) наукового методу.

2. Дайте альтернативне визначення:

“Приватне право – ...”.

3. Охарактеризуйте другий етап розвитку романо-германської сім'ї, який названий “університетське право”.

4. Розкрийте спільні та відмінні риси права США і права Англії.

Варіант 28

1. Розв'яжіть тестові завдання:

1.1. Функціями правових систем є:

- 1) інтегративна;
- 2) теоретико-прикладна;
- 3) регулятивна;
- 4) аксіологічна.

1.2. Порівняльне правознавство прийнято поділяти на:

- 1) міжнародне;
- 2) загальне;
- 3) спеціальне;
- 4) регіональне.

1.3. Сім'я романо-германської правової системи сформувалася під впливом:

- 1) судового вирішення конкретних справ;
- 2) канонічного права;
- 3) традицій, звичаїв;
- 4) Римського права і природно-правової доктрини.

1.4. Основними критеріями типології правових систем є:

- 1) джерела, структура права;
- 2) історія розвитку і юридична техніка;
- 3) звичаї;
- 4) традиції.

2. Дайте альтернативне визначення:

“Публічне право – ...”.

3. Проведіть порівняльний аналіз структурних елементів правової системи.

4. Розкрийте особливості правової системи Люксембургу.

Варіант 29

1. Розв'яжіть тестові завдання:

1.1. Джерелами права країн Африки є:

- 1) норми міжнародного права;
- 2) норми африканських міждержавних об'єднань;
- 3) правовий прецедент;
- 4) адміністративна практика.

1.2. Норми Корану і Суни на підставі їх визначеності поділяють на два види:

- 1) однозначно визначені;
- 2) казуальні;
- 3) загальнообов'язкові;
- 4) абстрактні.

1.3. В яких країнах поширене шіїтське право:

- 1) Італії;
- 2) Ірані;
- 3) Індії;
- 4) Пакистані.

1.4. Джерелами англо-американської правової сім'ї є:

- 1) закони;
- 2) культові, обрядові приписи;
- 3) релігійні догми;
- 4) правова доктрина.

2. Дайте альтернативне визначення:

“Англо-американська правова сім'я – це...”

3. Охарактеризуйте джерела мусульманського права.

4. Розкрийте основні риси правової системи Канади.

Варіант 30

1. Розв'яжіть тестові завдання:

1.1. Далекосхідну групу складають правові системи:

- 1) Бірми;
- 2) Монголії;
- 3) Нової Зеландії;
- 4) Іспанії.

1.2. Предметом розгляду загального права в сучасному англійському праві є:

- 1) питання банкрутства;
- 2) питання договірної права;
- 3) питання про торгівлю;
- 4) питання цивільно-деліктного права.

1.3. Велику роль у розвитку англо-американської правової сім'ї відіграли:

- 1) рішення королівських судів;
- 2) школа глосаторів;
- 3) суд лорда-канцлера;
- 4) римське цивільне право.

1.4. Які з перелічених актів, крім законів, є джерелами права країн романо-германської правової сім'ї:

- 1) регламенти;
- 2) резолюції;
- 3) хартії;
- 4) декрети.

2. Дайте альтернативне визначення:

“Традиційний тип правової системи – це ...”.

3. Охарактеризуйте англо-американську правову систему у порівнянні з іншими системами.

4. Охарактеризуйте структурні елементи шаріату.

Варіант 31

1. Розв'яжіть тестові завдання:

1.1. Джерелами права сучасної Японії є:

- 1) нормативно-правовий акт;
- 2) правова доктрина;
- 3) норми-звичаї, норми-традиції;
- 4) релігійні норми.

1.2. Основою шаріату є:

- 1) принцип рівності;
- 2) принцип диспозитивності;
- 3) принцип рабства;
- 4) принцип братерства.

1.3. В яких країнах поширене сунітське право:

- 1) Пакистані;
- 2) Голландії;
- 3) Афганістані;
- 4) Ірані.

1.4. Джерелами права США є:

- 1) звичай;
- 2) закон штатів;
- 3) судовий прецедент;
- 4) релігійні догми.

2. Дайте альтернативне визначення:

“Мусульманське право – це...”.

3. Розкрийте специфічні риси і роль звичаю у традиційній правовій системі.

4. Охарактеризуйте історичні етапи розвитку японського права.

Варіант 32

1. Розв'яжіть тестові завдання:

1.1. Джерелами англійського права є:

- 1) релігійні норми;
- 2) судова практика;
- 3) обрядові норми;
- 4) правові звичаї.

1.2. Специфічними рисами правового звичаю сім'ї традиційного права є:

- 1) тісний зв'язок з релігійними нормами, обрядами, родовими культурами;
- 2) чинність звичаєвих норм має персональний характер;
- 3) поширення серед населення інших країн;
- 4) не зазнало значного впливу з боку інших правових систем.

1.3. Які країни входять у далекосхідну групу традиційного права:

- 1) Китай;
- 2) Японія;
- 3) В'єтнам;
- 4) Корея.

1.4. Які дві постійні судові системи традиційно склалися у США:

- 1) система судів штатів;
- 2) муніципальні суди;
- 3) федеральні суди;
- 4) мирові суди.

2. Дайте альтернативне визначення:

“Шаріат – це ...”.

3. Охарактеризуйте специфічні особливості загального права.

4. Розкрийте особливості індуського права.

Варіант 33

1. Розв'яжіть тестові завдання:

1.1. З яких двох систем права складається сучасне англійське права:

- 1) права справедливості;
- 2) сунітського права;
- 3) приватного права;
- 4) загального права.

1.2. У США, на відміну від Англії:

- 1) діє принцип судового контролю за конституційністю законів;
- 2) у якості джерела права законодавство США має більшу значимість;
- 3) основним джерелом є судовий прецедент;
- 4) право поділяється на загальне і право справедливості.

1.3. Як називається група норм, що регулює взаємовідносини мусульманської держави з іншими державами:

- 1) Коран;
- 2) Суна;
- 3) Іджма;
- 4) Сияр.

1.4. До джерел китайського права відносяться:

- 1) нормативно-правовий акт;
- 2) норми-звичаї;
- 3) правова доктрина;
- 4) етичні норми.

2. Дайте альтернативне визначення :

“Африканське право – ...”.

3. Охарактеризуйте практику застосування приписів мусульманського права в сучасних мусульманських країнах.

4. Розкрийте поняття “громадянське суспільство” і особливості його взаємодії з державою.

Варіант 34

1. Розв'яжіть тестові завдання:

1.1. Предметом розгляду права справедливості є:

- 1) питання про торгівлю;
- 2) питання про спадкування;
- 3) питання цивільно-деліктного права;
- 4) питання про нерухомість.

1.2. Що таке Кіяс:

- 1) джерело права;
- 2) наукова концепція;
- 3) висновок за аналогією;
- 4) правовий звичай.

1.3. До законодавчих федеративних повноважень Канади належить регулювання:

- 1) питання щодо освіти;
- 2) економіки;
- 3) патентів і авторського права;
- 4) питання щодо виховання.

1.4. При виробленні Іджми знавці богослов'я базуються на двох постулатах-догмах, які стверджують:

- 1) єдність і непогіршеність мусульманського суспільства;
- 2) чистоту і непорушність мусульманської віри;
- 3) філософсько-релігійний зміст;
- 4) положення, що розглядаються винятково в юридичному плані.

2. Дайте альтернативне визначення:

“Судовий прецедент – це...”

3. Охарактеризуйте розвиток і функціонування права США.

4. Розкрийте спільність та відмінність австралійського, канадського, ірландського, новозеландського права.

Варіант 35

1. Розв'яжіть тестові завдання:

1.1. В Англії для юриста головним є вміти:

- 1) порушити справу;
- 2) закрити справу;
- 3) знайти форму позову;
- 4) виграти справу.

1.2. Судова система Великої Британії складається з:

- 1) судів звичайної юрисдикції;
- 2) суду палати лордів;
- 3) федеральних судів;
- 4) сімейних судів.

1.3. Закони в Англії поділяються на:

- 1) конституційні;
- 2) загальнообов'язкові;
- 3) правові;
- 4) біжучі.

1.4. В Англії акти, видані в порядку делегування парламентом законодавчих повноважень іншим джерелам чи недержавним органом, підлягають обов'язковому контролю:

- 1) адміністративному;
- 2) конституційному;
- 3) громадському;
- 4) судовому.

2. Дайте альтернативне визначення:

“Індуське право – ...”.

3. Охарактеризуйте мусульманське право і особливості регулювання сімейних відносин у ньому.

4. Розкрийте основні типи праворозуміння.

Варіант 36

1. Розв'яжіть тестові завдання:

1.1. Джерелом права якої країни є акт Європейської співдружності:

- 1) Шотландія;
- 2) Австралія;
- 3) США;
- 4) Англія.

1.2. Які дві школи почали своє співіснування з XI ст. в мусульманській правовій сім'ї:

- 1) індуська;
- 2) сунітського права;
- 3) шиїтського права;
- 4) буддиська.

1.3. До законодавчих повноважень провінцій Канади належить регулювання:

- 1) питання щодо освіти;
- 2) економіки;
- 3) патентів і авторського права;
- 4) питання щодо виховання.

1.4. Вищими судовими інстанціями в Новій Зеландії є:

- 1) апеляційний суд;
- 2) конституційний суд;
- 3) верховний суд;
- 4) касаційний суд.

2. Дайте альтернативне визначення:

“Загальне право – ...”.

3. Охарактеризуйте правову систему Індії і особливості її судової системи.

4. Розкрийте значення порівняльного правознавства для розвитку юриспруденції.

Варіант 37

1. Розв'яжіть тестові завдання:

1.1. Норми Корану і Суни поділяються на два види:

- 1) однозначно визначені;
- 2) багатозначно визначені;
- 3) абстрактні;
- 4) делегуючі.

1.2. Як називається збірка рішень знавців ісламу:

- 1) Коран;
- 2) Суна;
- 3) Іджма;
- 4) Кіяс.

1.3. Принципи мусульманського права регулюють такі сфери життя:

- 1) відносини правовірних з Аллахом;
- 2) зв'язки між державами;
- 3) зв'язки між державними або релігійними конфесіями;
- 4) взаємовідносини між державними органами.

1.4. Головними судами першої інстанції штатів в США є:

- 1) суд претензій;
- 2) мирові суди;
- 3) місцеві суди;
- 4) окружні суди.

2. Дайте альтернативне визначення:

“Праворозуміння – ...”.

**3. Розкрийте сутність звичаю як джерела англійського права.
Вкажіть інші джерела англійського права.**

4. Розкрийте правову систему Нової Зеландії та особливості її судової системи.

Варіант 38

1. Розв'яжіть тестові завдання:

1.1. Які справи розглядають королівські суди:

- 1) справи, що стосуються земельної власності;
- 2) спори, які пов'язані зі святістю шлюбу;
- 3) дисциплінарні проступки священнослужителів;
- 4) справи, що стосуються королівських фінансів.

1.2. Дуалістична судова система мусульманських держав складалася з:

- 1) судів кадї;
- 2) відомств скарг;
- 3) традиційних судів;
- 4) вищих судів.

1.3. Високе правосуддя в Англії здійснюється:

- 1) Високим судом;
- 2) Судом Палати лордів;
- 3) шерифськими судами;
- 4) судом графств.

1.4. Які постійні системи юстиції традиційно склалися у Англії:

- 1) система права справедливості;
- 2) система муніципальної юстиції;
- 3) система загального права;
- 4) система королівської юстиції.

2. Дайте альтернативне визначення:

“Джихад – ...”.

3. Охарактеризуйте систему права африканських країн.

4. Проаналізуйте періоди історії розвитку англосаксонської правової сім'ї.

Варіант 39

1. Розв'яжіть тестові завдання:

1.1. Яким чином судові справи у США розглядаються судом присяжних:

- 1) за заявою сторін;
- 2) за рішенням суду;
- 3) за бажанням громадськості;
- 4) за рішенням слідства.

1.2. Основою розвитку англо-американської правової сім'ї стало:

- 1) Римське право;
- 2) канонічне право;
- 3) судовий прецедент;
- 4) рішення лорда-канцлера.

1.3. Що таке Фікх:

- 1) судовий прецедент;
- 2) систематизовані знання про правила поведінки;
- 3) правовий звичай;
- 4) правова доктрина.

1.4. Джерелами мусульманського права є:

- 1) правова доктрина;
- 2) культові обряди-приписи, які встановлюють порядок виконання релігійних обов'язків;
- 3) судова практика;
- 4) релігійні догми.

2. Дайте альтернативне визначення:

“Сийар – ...”.

3. Охарактеризуйте причини утворення права справедливості.

4. Розкрийте основні ідеї природного права.

Варіант 40

1. Розв'яжіть тестові завдання:

1.1. Рішення якого суду почали виноситися на основі принципу справедливості:

- 1) королівського суду;
- 2) канонічного суду;
- 3) суду баронів;
- 4) суду лорда-канцлера.

1.2. У провінційні суди Канади входять такі відділи:

- 1) відділ судових розслідувань;
- 2) апеляційний відділ;
- 3) відділ цивільних справ;
- 4) відділ кримінальних справ.

1.3. Які дві категорії професій юриста в Англії і США не підпадають під контроль суддів:

- 1) адвокати;
- 2) юрисконсульти;
- 3) професори права;
- 4) судді.

1.4. Нижче правосуддя в Англії здійснюється:

- 1) високим судом;
- 2) судом Палати лордів;
- 3) шерифським судом;
- 4) судом графства.

2. Дайте альтернативне визначення :

“Правовий звичай – ...”.

3. Охарактеризуйте загальне право в Англії і в США.

4. Розкрийте зміст поняття “шаріат”, його складові частини.

Варіант 41

1. Розв'яжіть тестові завдання:

1.1. Під впливом рішень якого суду склалося прецедентне право в Англії:

- 1) королівського суду;
- 2) канонічного суду;
- 3) суду баронів;
- 4) суду лорда-канцлера.

1.2. Які з перелічених рис властиві правовій системі Нової Зеландії:

- 1) відсутність поділу права на загальне і право справедливості;
- 2) поділ права на федеральне і право штатів;
- 3) перевага надається кодифікації, а не консолідації;
- 4) законодавство характеризується впорядкованістю.

1.3. Що означає правило поведінки Дхарма:

- 1) дозволяє розбагатіти і оволодіти мистецтвом керівництва;
- 2) має на меті отримання задоволення;
- 3) те, що не суперечить Божим заповідям;
- 4) має на меті досягнення душевного спокою.

1.4. У Верховному суді Англії відповідно до актів про судоустрій було створено два відділення:

- 1) відділення королівської лави;
- 2) канцлерське відділення;
- 3) карне відділення;
- 4) відділ у сімейних справах.

2. Дайте альтернативне визначення:

“Далекосхідне право – ...”.

3. Охарактеризуйте джерела мусульманського права.

4. Розкрийте відмінності традиційного права різних регіонів земної кулі.

Варіант 42

1. Розв'яжіть тестові завдання:

1.1. Під впливом яких чинників сформувалася романо-германська правова система:

- 1) королівських судів;
- 2) канонічного права;
- 3) суду баронів;
- 4) римського цивільного права.

1.2. Які з перелічених рис властиві правовій системі Австралії:

- 1) відсутність поділу права на публічне і приватне;
- 2) поділ права на федеральне і право штатів;
- 3) перевага надається нормативним актам, а не судовим прецедентам;
- 4) відсутність системи законодавства.

1.3. Традиційний тип правової системи – це сукупність національних правових систем, основу яких становлять:

- 1) норми, створені державою;
- 2) норми-звичаї, норми-традиції;
- 3) норми, що не суперечать Божим заповідям;
- 4) єдність юридичних, моральних, міфічних приписів, які склались природним шляхом і визнані державою.

1.4. Кіяс як джерело мусульманського права – це:

- 1) розширене тлумачення положень Корану і Суні;
- 2) висновок за аналогією;
- 3) книга, в котрій зібрані розповіді про життя і діяння пророка Мухамеда;
- 4) проповіді Магомета, нав'яні безпосередньо Аллахом.

2. Дайте альтернативне визначення:

“Скандинавське право – це ...”.

3. Охарактеризуйте склад порівняльного правознавства як самостійної науки (предмет, методологія, її система, функції, термінологія, бібліографія, соціальне призначення, історія).

4. Розкрийте спільність і відмінність китайського і японського права.

Варіант 43

1. Розв'яжіть тестові завдання:

1.1. Під впливом яких вчень склалося китайське право:

- 1) даосизму;
- 2) канонічних приписів;
- 3) легізму;
- 4) християнської моралі.

1.2. Своєрідність законодавства Японії визначено:

- 1) особливостями правового мислення;
- 2) поділом права на федеральне і право штатів;
- 3) узагальненим відображення зв'язків як з національним минулим, так і з світовими досягненнями у сфері юриспруденції;
- 4) особливою впорядкованістю законодавства.

1.3. Що означає у китайському праві принцип поведінки “лі”:

- 1) правила, що дозволяють розбагатіти й оволодіти мистецтвом фізичної сили;
- 2) прагнення до отримання задоволення;
- 3) правила, норми, ритуали чесноти в управлінні – для правителів, норми моральності у поведінці, відданість, слухняність – для підданих;
- 4) прагнення до поміркованості, уникнення крайнощів, шанобливість до всіх старших.

1.4. Конфуцій вважав, що безконфліктність суспільства, досягнення “золотої середини” базуються на дотриманні п'яти основних видів відносин. Які із названих не передбачалися ним?

- 1) між чоловіком і жінкою;
- 2) між різними державами;
- 3) між друзями;
- 4) між імператором і підлеглим;
- 5) між опонентами.

2. Дайте визначення:

“Даосизм – це ...”.

3. Охарактеризуйте значимість РЕЛІГІЇ як ціннісного орієнтира права, спільність і відмінність релігійних і правових норм.

4. Розкрийте спільність і відмінність права справедливості і загального права.

Варіант 44

1. Розв'яжіть тестові завдання:

1.1. Китайське право сформувалось на основі релігійно-філософських вчень:

- 1) конфуціанства;
- 2) християнської моралі;
- 3) легізму;
- 4) західноєвропейських етичних норм.

1.2. Основні концепти релігійно-філософської доктрини даосизму:

- 1) кожен індивід повинен вести активне, творче життя;
- 2) не слід змінювати реальність, треба залишати речі такими, якими вони є, недіяння – основа буття;
- 3) всі люди рівні, оскільки їх стан визначений “природним законом”;
- 4) очікування милості від природи є крахом, який може привести до втрати держави.

1.3. Що означає у китайському праві принцип поведінки “жень”:

- 1) людинолюбство, добродесна поведінка;
- 2) максимальне отримання задоволення;
- 3) самоповага та гуманне ставлення до інших;
- 4) неухильне дотримання усталеного.

1.4. Конфуцій вважав, що обов'язком людини є дотримання десяти почуттів (чеснот). Визначте, які із вказаних неправильні:

- 1) для сина – шанобливість;
- 2) для жінки – послух;
- 3) для чоловіка – справедливість;
- 4) для правителя – жорстокість;
- 5) для підданого – вимогливість.

2. Дайте визначення:

“Традиційне суспільство – це ...”.

3. Охарактеризуйте конституційний процес Китаю (конституції Китаю, їх особливості, значимість).

4. Розкрийте основні концепції сучасного праворозуміння.

Варіант 45

1. Розв'яжіть тестові завдання:

1.1. Основні чинники інших правових систем, що вплинули на формування сучасного китайського права:

- 1) судові прецеденти;
- 2) структура, система джерел, систематизація права, юридична техніка;
- 3) легізм;
- 4) даосизм.

1.2. Основні концепти релігійно-філософської доктрини конфуціанства:

- 1) жорстокі закони є єдиним способом регулювання відносин між державою і населенням;
- 2) навчання без розмірковування – даремна втрата часу;
- 3) не роби іншим того, чого не бажаєш собі;
- 4) рівність громадян є головним принципом.

1.3. Основними принципами шаріату є:

- 1) людинолюбство, добродесна поведінка;
- 2) рівність, братерство, свобода, справедливість;
- 3) верховенство закону, послух і шанобливість;
- 4) стабільність, субординація, підконтрольність.

1.4. Принципами європейського права вважають:

- 1) точне і неухильне дотримання конституції, міжнародних договорів, законів і підзаконних актів;
- 2) неприпустимість повторного покарання за одне і те ж правопорушення;
- 3) комунікативність, інформативність, регулятивність;
- 4) принципи рівності, солідарності, субсидіарності.

2. Дайте визначення:

“Китайське право – це ...” .

3. Охарактеризуйте сутність принципу “верховенство права” та його співвідношення з поняттям “правовладдя”.

4. Розкрийте цінність права (соціальну, власну та інструментальну).

ДОДАТКИ

ДОДАТОК 1

ЗАГАЛЬНА ДЕКЛАРАЦІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ ПРЕАМБУЛА

Беручи до уваги, що визнання гідності, яка властива всім членам людської сім'ї, і їх рівних та невід'ємних прав є основою свободи, справедливості та миру в усьому світі;

беручи до уваги, що зневажання і нехтування правами людини призвели до варварських актів, які обурюють совість людства, і що створення такого світу, в якому люди будуть мати свободу слова і переконань і будуть вільні від страху і нужди, проголошено як високе прагнення людей;

беручи до уваги, що необхідно, щоб права людини охоронялися силою закону з метою забезпечення того, щоб людина не була змушена вдаватися як до останнього засобу до повстання проти тиранії і гноблення;

беручи до уваги, що необхідно сприяти розвитку дружніх відносин між народами;

беручи до уваги, що народи Об'єднаних Націй підтвердили в Статуті свою віру в основні права людини, в гідність і цінність людської особи і в рівноправність чоловіків і жінок та вирішили сприяти соціальному прогресові і поліпшенню умов життя при більшій свободі;

беручи до уваги, що держави-члени зобов'язались сприяти у співробітництві з Організацією Об'єднаних Націй загальній повазі і додержанню прав людини і основних свобод;

беручи до уваги, що загальне розуміння характеру цих прав і свобод має величезне значення для повного виконання цього зобов'язання

ГЕНЕРАЛЬНА АСАМБЛЕЯ

проголошує цю ЗАГАЛЬНУ ДЕКЛАРАЦІЮ ПРАВ ЛЮДИНИ як завдання, до виконання якого повинні прагнути всі народи і всі держави, щоб кожна людина і кожний орган суспільства, завжди маючи на увазі цю Декларацію, прагнули шляхом освіти сприяти поважанню і 64 цих прав і свобод і забезпеченню шляхом національних і міжнародних прогресивних заходів загального і ефективного визнання і здійснення їх як серед народів держав-членів Організації, так і серед народів територій, що перебувають під їхньою юрисдикцією.

Стаття 1. Усі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю і повинні діяти у відношенні один до одного в душі братерства.

Стаття 2. Кожна людина повинна мати всі права і всі свободи, проголошені цією Декларацією, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового, станового або іншого становища.

Крім того, не повинно проводитися жодного розрізнення на основі політичного, правового або міжнародного статусу країни або території, до якої людина належить, незалежно від того, чи є ця територія незалежною, підопічною, несамоврядною або як-небудь інакше обмеженою у своєму суверенітеті.

Стаття 3. Кожна людина має право на життя, на свободу і на особисту недоторканність.

Стаття 4. Ніхто не повинен бути в рабстві або у підневільному стані; рабство і работоргівля забороняються в усіх їх видах.

Стаття 5. Ніхто не повинен зазнавати тортур або жорстоких, нелюдських, або таких, що принижують його гідність, поводження і покарання.

Стаття 6. Кожна людина, де б вона не перебувала, має право на визнання її правосуб'єктності.

Стаття 7. Всі люди рівні перед законом і мають право без будь-якої різниці на рівний їх захист законом. Усі люди мають право на рівний захист від якої б то не було дискримінації, що порушує цю Декларацію, і від якого б то не було підбурювання до такої дискримінації.

Стаття 8. Кожна людина має право на ефективне поновлення у правах компетентними національними судами в разі порушення її основних прав, наданих їй конституцією або законом.

Стаття 9. Ніхто не може зазнавати безпідставного арешту, затримання або вигнання.

Стаття 10. Кожна людина для визначення її прав і обов'язків та для встановлення обґрунтованості пред'явленого їй кримінального обвинувачення має право на основі повної рівності на те, щоб її справа була розглянута прилюдно і з додержанням всіх вимог справедливості незалежним і безстороннім судом.

Стаття 11.

1. Кожна людина, обвинувачена у вчиненні злочину, має право вважатися невинною доти, доки її винність не буде доведена в судовому порядку шляхом прилюдного судового розгляду, при якому їй забезпечують усі можливості для захисту.

2. Ніхто не може бути засуджений за злочин на підставі вчинення будь-якого діяння або за бездіяльність, які під час їх вчинення не становили злочину за національними законами або за міжнародним правом. Не може також накладатись покарання тяжче від того, яке могло бути застосоване в час вчинення злочину.

Стаття 12. Ніхто не може зазнавати безпідставного втручання у його особисте і сімейне життя, безпідставного посягання на недоторканість його житла, тайну його кореспонденції або на його честь і репутацію. Кожна людина має право на захист закону від такого втручання або таких посягань.

Стаття 13.

1. Кожна людина має право вільно пересуватися і обирати собі місце проживання у межах кожної держави.

2. Кожна людина має право покинути будь-яку країну, включаючи й власну, і повертатися у свою країну.

Стаття 14. Кожна людина має право шукати притулку від переслідувань в інших країнах і користуватися цим притулком.

Це право не може бути використане в разі переслідування, яке в дійсності ґрунтується на вчиненні неполітичного злочину, або діяння, що суперечить меті і принципам Організації Об'єднаних Націй.

Стаття 15.

1. Кожна людина має право на громадянство.

2. Ніхто не може бути безпідставно позбавлений громадянства або права змінити своє громадянство.

Стаття 16.

1. Чоловіки і жінки, які досягли повноліття, мають право без будь-яких обмежень за ознакою раси, національності або релігії одружуватися і засновувати сім'ю. Вони користуються однаковими правами щодо одруження під час шлюбу та під час його розірвання.

2. Шлюб може укладатися тільки при вільній і повній згоді сторін, що одружуються.

3. Сім'я є природним і основним осередком суспільства і має право на захист з боку суспільства та держави.

Стаття 17.

1. Кожна людина має право володіти майном як одноособово, так і разом з іншими.

2. Ніхто не може бути безпідставно позбавлений свого майна.

Стаття 18. Кожна людина має право на свободу думки, совісті і релігії; це право включає свободу змінювати свою релігію або переконання і свободу сповідувати свою релігію або переконання як одноособово, так і разом з іншими, прилюдним або приватним порядком в ученні, богослужінні і виконанні релігійних та ритуальних обрядів.

Стаття 19. Кожна людина має право на свободу переконань і на вільне їх виявлення; це право включає свободу безперешкодно дотримуватися своїх переконань та свободу шукати, одержувати і поширювати інформацію та ідеї будь-якими засобами і незалежно від державних кордонів.

Стаття 20.

1. Кожна людина має право на свободу мирних зборів і асоціацій.
2. Ніхто не може бути примушений вступати до будь-якої асоціації.

Стаття 21.

1. Кожна людина має право брати участь в управлінні своєю країною безпосередньо або через вільно обраних представників.

2. Кожна людина має право рівного доступу до державної служби в своїй країні.

3. Воля народу повинна бути основою влади уряду; ця воля повинна виявлятися у періодичних і нефальсифікованих виборах, які повинні провадитись при загальному і рівному виборчому праві шляхом таємного голосування або ж через інші рівнозначні форми, що забезпечують свободу голосування.

Стаття 22. Кожна людина як член суспільства має право на соціальне забезпечення і на здійснення необхідних для підтримання її гідності і для вільного розвитку її особи прав у економічній, соціальній і культурній галузях за допомогою національних зусиль і міжнародного співробітництва та відповідно до структури і ресурсів кожної держави.

Стаття 23.

1. Кожна людина має право на працю, на вільний вибір роботи, на справедливі і сприятливі умови праці та на захист від безробіття.

2. Кожна людина без будь-якої дискримінації має право на рівну оплату за рівну працю.

3. Кожний працюючий має право на справедливу і задовільну винагороду, яка забезпечує гідне людини існування її самої та її сім'ї і яка в разі необхідності доповнюється іншими засобами соціального забезпечення.

4. Кожна людина має право створювати професійні спілки і входити до професійних спілок для захисту своїх інтересів.

Стаття 24. Кожна людина має право на відпочинок і дозвілля, включаючи право на розумне обмеження робочого дня та на оплачувану періодичну відпустку.

Стаття 25.

1. Кожна людина має право на такий життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд та необхідне соціальне обслуговування, який є необхідним для підтримання здоров'я і добробуту її самої та її сім'ї, і право на забезпечення в разі безробіття, хвороби, інвалідності, вдівства, старості чи іншого випадку втрати засобів до існування через незалежні від неї обставини.

2. Материнство і дитинство дають право на особливе піклування і допомогу. Всі діти, народжені у шлюбі або поза шлюбом, повинні користуватися однаковим соціальним захистом.

Стаття 26.

1. Кожна людина має право на освіту. Освіта повинна бути безплатною, хоча б початкова, загальна. Початкова освіта повинна бути обов'язковою. Технічна і професійна освіта повинна бути загальнодоступною, а вища освіта повинна бути однаково доступною для всіх на основі здібностей кожного.

2. Освіта повинна бути спрямована на повний розвиток людської особи і збільшення поваги до прав людини і основних свобод. Освіта повинна сприяти взаєморозумінню, терпимості і дружбі між усіма народами, расовими або релігійними групами та повинна сприяти діяльності Організації Об'єднаних Націй з підтримання миру.

3. Батьки мають право пріоритету у виборі виду освіти для своїх малолітніх дітей.

Стаття 27.

1. Кожна людина має право вільно брати участь у культурному житті суспільства, втішатися мистецтвом, брати участь у науковому прогресі і користуватися його благами.

2. Кожна людина має право на захист її моральних і матеріальних інтересів, що є результатом наукових, літературних або художніх праць, автором яких вона є.

Стаття 28. Кожна людина має право на соціальний і міжнародний порядок, при якому права і свободи, викладені в цій Декларації, можуть бути повністю здійснені.

Стаття 29.

1. Кожна людина має обов'язки перед суспільством, у якому тільки й можливий вільний і повний розвиток її особи.

2. При здійсненні своїх прав і свобод кожна людина повинна зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом винятково з метою забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, суспільного порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві.

3. Здійснення цих прав і свобод ні в якому разі не повинно суперечити меті і принципам Організації Об'єднаних Націй.

Стаття 30. Ніщо у цій Декларації не може бути витлумачено як надання будь-якій державі, групі осіб або окремим особам права займатися будь-якою діяльністю або вчиняти дії, спрямовані на знищення прав і свобод, викладених у цій Декларації.

Док. ООН A/PES/217 A

Прийнята і проголошена Генеральною асамблеєю в резолюції 217 A (III) від 10 грудня 1948 р.

МІЖНАРОДНИЙ ПАКТ ПРО ЕКОНОМІЧНІ, СОЦІАЛЬНІ І КУЛЬТУРНІ ПРАВА

Держави, які беруть участь у цьому Пакті, беручи до уваги, що відповідно до принципів, проголошених Статутом Організації Об'єднаних Націй, визнання гідності, властивої всім членам людської сім'ї, та рівних і невід'ємних прав їх є основою свободи, справедливості і загального миру,

визнаючи, що ці права впливають з властивої людській особі гідності,

визнаючи, що згідно з Загальною декларацією прав людини ідеал вільної людської особи, вільної від страху та нужди, можна здійснити, тільки якщо будуть створені такі умови, за яких кожен може користуватися своїми економічними, соціальними і культурними та політичними правами,

беручи до уваги, що за Статутом Організації Об'єднаних Націй держави зобов'язані заохочувати загальне поважання і додержання прав і свобод людини,

беручи до уваги, що кожна окрема людина, маючи обов'язки щодо інших людей і того колективу, до якого вона належить, повинна добиватися заохочення і додержання прав, визнаних у цьому Пакті,

погоджуються про такі статті:

ЧАСТИНА I

Стаття 1.

1. Всі народи мають право на самовизначення. На підставі цього права вони вільно встановлюють свій політичний статус і вільно забезпечують свій економічний, соціальний і культурний розвиток.

2. Всі народи для досягнення своїх цілей можуть вільно розпоряджатися своїми природними багатствами і ресурсами без шкоди для будь-яких зобов'язань, що впливають з міжнародного економічного співробітництва, заснованого на принципі взаємної вигоди, та з міжнародного права. Жоден народ ні в якому разі не може бути позбавлений належних йому засобів існування.

3. Всі держави, які беруть участь у цьому Пакті, в тому числі ті, що несуть відповідальність за управління несамоврядними і підопічними територіями, повинні, відповідно до положень Статуту Організації Об'єднаних Націй, заохочувати здійснення права на самовизначення і поважати це право.

ЧАСТИНА II

Стаття 2.

1. Кожна держава, яка бере участь у цьому Пакті, зобов'язується в індивідуальному порядку і в порядку міжнародної допомоги та співробітництва, зокрема в економічній і технічній галузях, вжити в максимальних межах наявних ресурсів заходів до того, щоб забезпечити поступово повне здійснення визнаних у цьому Пакті прав усіма належними способами, включаючи, зокрема, вжиття законодавчих заходів.

2. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, зобов'язуються гарантувати, що права, проголошені в цьому Пакті, здійснюватимуться без будь-якої дискримінації щодо раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, майнового стану, народження чи іншої обставини.

3. Країни, що розвиваються, можуть з належним урахуванням прав людини і свого народного господарства визначати, в якій мірі вони гарантуватимуть визнані в цьому Пакті економічні права особам, котрі не є їх громадянами.

Стаття 3.

Держави, які беруть участь у цьому Пакті, зобов'язуються забезпечити рівне для чоловіків і жінок право користування всіма економічними, соціальними і культурними правами, передбаченими в цьому Пакті.

Стаття 4.

Держави, які беруть участь у цьому Пакті, визнають, що відносно користування тими правами, що їх та чи інша держава забезпечує відповідно до цього Пакту, дана держава може встановлювати тільки такі обмеження цих прав, які визначаються законом, і лише настільки, наскільки це є сумісним з природою зазначених прав, і винятково з метою сприяти загальному добробуту в демократичному суспільстві.

Стаття 5.

1. Ніщо в цьому Пакті не може тлумачитись як таке, що означає, що якась держава, якась група чи якась особа має право займатися будь-якою діяльністю або чинити будь-які дії, спрямовані на знищення будь-яких прав чи свобод, визнаних у цьому Пакті, або на обмеження їх у більшій мірі, ніж передбачається у цьому Пакті.

2. Ніяке обмеження чи приниження будь-яких основних прав людини, визнаних або існуючих в якій-небудь країні на підставі закону, конвенцій, правил чи звичаїв, не допускається під тим приводом, що в цьому Пакті не визнаються такі права або що в ньому вони визнаються у меншому обсязі.

ЧАСТИНА III

Стаття 6.

1. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, визнають право на працю, що включає право кожної людини отримати можливість заробляти собі на життя працею, яку вона вільно обирає або на яку вона вільно погоджується, і зроблять належні кроки до забезпечення цього права.

2. Заходи, яких повинні вжити держави-учасниці цього Пакту з метою повного здійснення цього права, включають програми професійно-технічного навчання і підготовки, шляхи і методи досягнення продуктивної зайнятості в умовах, що гарантують основні політичні і економічні свободи людини.

Стаття 7.

Держави, які беруть участь у цьому Пакті, визнають право кожного на справедливі і сприятливі умови праці, включаючи, зокрема:

а) винагороду, що забезпечувала б, як мінімум, усім трудящим:

✓ справедливу зарплату і рівну винагороду за працю рівної цінності без будь-якої різниці, причому, зокрема, жінкам повинні гарантуватись умови праці, не гірші від тих, якими користуються чоловіки, з рівною платою за рівну працю;

✓ задовільне існування для них самих та їхніх сімей відповідно до постанов цього Пакту;

б) умови роботи, що відповідають вимогам безпеки та гігієни;

с) однакову для всіх можливість просування в роботі на відповідні більш високі ступені винятково на підставі трудового стажу і кваліфікації;

д) відпочинок, дозвілля і розумне обмеження робочого часу та оплачувану періодичну відпустку так само, як і винагороду за святкові дні.

Стаття 8.

1. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, зобов'язуються забезпечити:

а) право кожної людини створювати для здійснення і захисту своїх економічних та соціальних інтересів професійні спілки і вступати до них на свій вибір при єдиній умові додержання правил відповідної організації. Користування зазначеним правом не підлягає жодним обмеженням, крім тих, які передбачаються законом і які є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах державної безпеки чи громадського порядку або для захисту прав і свобод інших;

б) право професійних спілок утворювати національні федерації чи конфедерації і право цих останніх засновувати міжнародні професійні організації або приєднуватися до них;

с) право професійних спілок функціонувати безперешкодно без будь-яких обмежень, крім тих, які передбачаються законом і які є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах державної безпеки чи громадського порядку або для захисту прав і свобод інших;

д) право на страйки за умови їхнього здійснення відповідно до законів кожної країни.

2. Ця стаття не перешкоджає запровадженню законних обмежень користування цими правами для осіб, що входять до складу збройних сил, поліції або адміністрації держави.

3. Ніщо в цій статті не дає права державам, які беруть участь у Конвенції Міжнародної організації праці 1948 року щодо свободи асоціацій і захисту права на організацію, приймати законодавчі акти на шкоду гарантіям, передбаченим у зазначеній Конвенції, або застосовувати закон так, щоб завдавалося шкоди цим гарантіям.

Стаття 9.

Держави, які беруть участь у цьому Пакті, визнають право кожної людини на соціальне забезпечення, включаючи соціальне страхування.

Стаття 10.

Держави, які беруть участь у цьому Пакті, визнають, що:

1. Сім'я, яка є природним і основним осередком суспільства, повинні надаватися за можливістю якнайширша охорона і допомога, особливо при її утворенні і поки на її відповідальності лежить турбота про несамотійних дітей та їх виховання. Шлюб повинен укладатися за вільною згодою тих, хто одружується.

2. Особлива охорона повинна надаватися матерям протягом розумного періоду до і після пологів. Протягом цього періоду працюючим матерям повинна надаватися оплачувана відпустка або відпустка з достатньою допомогою для соціального забезпечення.

3. Особливих заходів охорони і допомоги має вживатися щодо всіх дітей і підлітків без будь-якої дискримінації за ознакою сімейного походження чи за іншою ознакою. Дітей і підлітків має бути захищено від економічної і соціальної експлуатації. Застосування їх праці в галузі, шкідливій для їх моральності і здоров'я чи небезпечній для життя або такій, що може завдати шкоди їх нормальному розвитку, повинно бути каране за законом. Крім того, держави повинні встановити межі віку, нижче яких користування платною дитячою працею забороняється і карається законом.

Стаття 11.

1. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, визнають право кожного на достатній життєвий рівень для нього і його сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг і житло, і на неухильне поліпшення умов життя. Держави-учасниці вживуть належних заходів щодо забезпечення

здійснення цього права, визнаючи важливе значення в цьому відношенні міжнародного співробітництва, заснованого на вільній згоді.

2. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, визнаючи основне право кожної людини на свободу від голоду, повинні вживати необхідних заходів індивідуально і в порядку міжнародного співробітництва, які б включали проведення конкретних програм для того, щоб:

а) поліпшити методи виробництва, зберігання і розподілу продуктів харчування шляхом широкого використання технічних і наукових знань, поширення знань про принципи харчування і вдосконалення або реформи аграрних систем так, щоб досягти найбільш ефективного освоєння і використання природних ресурсів;

б) забезпечити справедливий розподіл світових запасів продовольства відповідно до періоду з урахуванням проблем країн як тих, що імпортують, так і тих, що експортують харчові продукти.

Стаття 12.

1. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, визнають право кожної людини на найвищий досяжний рівень фізичного і психічного здоров'я.

2. Заходи, яких повинні вжити держави-учасниці цього Пакту для повного здійснення цього права, включають ті, які є необхідними для:

а) забезпечення скорочення смертності та дитячої смертності і здорового розвитку дитини;

б) поліпшення всіх аспектів гігієни зовнішнього середовища і гігієни праці в промисловості;

в) запобігання і лікування епідемічних, ендемічних, професійних та інших хвороб і боротьби з ними;

г) створення умов, які б забезпечували всім медичну допомогу і медичний догляд у разі хвороби.

Стаття 13.

1. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, визнають право кожної людини на освіту. Вони погоджуються, що освіта повинна спрямовуватись на повний розвиток людської особи та усвідомлення її гідності і повинна зміцнювати повагу до прав людини і основних свобод. Вони надалі погоджуються в тому, що освіта повинна дати можливість усім бути корисними учасниками вільного суспільства, сприяти взаєморозумінню, терпимості і дружбі між усіма націями і всіма расовими, етнічними та релігійними групами і сприяти роботі Організації Об'єднаних Націй з підтримання миру.

2. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, визнають, що для повного здійснення цього права:

а) початкова освіта повинна бути обов'язковою і безплатною для всіх;

б) середня освіта в її різних формах, включаючи професійно-технічну середню освіту, повинна бути відкрита і зроблена доступною

для всіх шляхом вжиття всіх необхідних заходів і, зокрема, поступового запровадження безплатної освіти;

с) вища освіта повинна бути зроблена однаково доступною для всіх на основі здібностей кожного шляхом вжиття всіх необхідних заходів і, зокрема, поступового запровадження безплатної освіти;

д) елементарна освіта повинна заохочуватися або інтенсифікуватися за можливістю для тих, хто не проходив чи не закінчив повного курсу своєї початкової освіти;

е) має активно проводитися розвиток мережі шкіл усіх ступенів, повинна бути встановлена задовільна система стипендій і повинні постійно поліпшуватися матеріальні умови викладацького персоналу.

3. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, зобов'язуються поважати свободу батьків і у відповідних випадках законних опікунів, обирати для своїх дітей не тільки запроваджені державними властями школи, а й інші школи, що відповідають тому мінімуму вимог для освіти, який може бути встановлено чи затверджено державою, і забезпечувати релігійне та моральне виховання своїх дітей відповідно до власних переконань.

4. Ніяка частина цієї статті не повинна тлумачитись у розумінні припинення свободи окремих осіб та установ створювати навчальні заклади і керувати ними при незмінній умові додержання принципів, викладених у пункті 1 цієї статті, і вимоги, щоб освіта, яку дають у таких закладах, відповідала тому мінімуму вимог, що його може бути встановлено державою.

Стаття 14.

Кожна держава, яка бере участь у цьому Пакті і яка на час свого вступу до числа учасників не змогла встановити на території своєї метрополії або на інших територіях, що перебувають під її юрисдикцією, обов'язкової безплатної початкової освіти, зобов'язується протягом двох років виробити і прийняти докладний план заходів для поступового втілення у життя – протягом розумної кількості років, яка повинна бути зазначена в цьому плані, – принципу обов'язкової безплатної загальної освіти.

Стаття 15.

1. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, визнають право кожної людини на:

а) участь у культурному житті;

б) користування результатами наукового прогресу та їх практичне застосування;

с) користування захистом моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з будь-якими науковими, літературними чи художніми працями, автором яких вона є.

2. Заходи, яких повинні вживати держави-учасниці цього Пакту для повного здійснення цього права, включають ті, які є необхідними для охорони, розвитку і поширення досягнень науки та культури.

3. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, зобов'язуються поважати свободу, безумовно необхідну для наукових досліджень і творчої діяльності.

4. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, визнають користь, що їм дають заохочення і розвиток міжнародних контактів та співробітництва в науковій і культурній галузях.

ЧАСТИНА IV

Стаття 16.

1. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, зобов'язуються подавати відповідно до цієї частини даного Пакту доповіді про вживані ними заходи і про прогрес на шляху до досягнення додержання прав, визнаних у цьому Пакті.

2. а) Всі доповіді подаються Генеральному секретареві Організації Об'єднаних Націй, який надсилає їх примірники на розгляд в Економічну і соціальну раду відповідно до положень цього Пакту;

б) Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй також пересилає спеціалізованим установам примірники доповідей або будь-які відповідні частини доповідей держав-учасниць цього Пакту, які також є членами цих спеціалізованих установ, оскільки такі доповіді або частини цих доповідей стосуються якихось питань, що входять до рамок обов'язків вищезначених установ відповідно до їх конституційних актів.

Стаття 17.

1. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, подають свої доповіді по етапах відповідно до програми, що повинна бути встановлена Економічною і соціальною радою протягом одного року після набрання чинності цим Пактом щодо консультації з державами-учасницями і заінтересованими спеціалізованими установами.

2. У доповідях можуть зазначатися фактори та утруднення, що впливають на ступінь виконання обов'язків за цим Пактом.

3. Коли відповідні відомості були раніше передані Організації Об'єднаних Націй або якійсь спеціалізованій установі якою-небудь державою-учасницею цього Пакту, то немає потреби відтворювати ці відомості, і буде достатнім точне посилання на відомості, передані таким чином.

Стаття 18.

На виконання своїх обов'язків за Статутом ООН у галузі прав людини та основних свобод Економічна і соціальна рада може вступати в угоди з спеціалізованими установами про надання ними їх доповідей про прогрес на шляху до досягнення додержання постанов цього Пакту, що належать до

сфери їх діяльності. Ці доповіді можуть включати подробиці прийнятих їх компетентними органами рішень і рекомендацій про таке здійснення.

Стаття 19.

Економічна і соціальна рада може передавати в Комісію з прав людини для розгляду і надання загальних рекомендацій або у відповідних випадках для доповнень, що стосуються прав людини і подаються державами відповідно до статей 16 та 17, і доповіді, що стосуються прав людини і подаються спеціалізованими установами відповідно до статті 18.

Стаття 20.

Заінтересовані держави-учасниці цього Пакту і спеціалізовані установи можуть подавати Економічній і соціальній раді зауваження щодо будь-якої загальної рекомендації згідно з статтею 19 чи щодо посилання на таку загальну рекомендацію в будь-якій доповіді Комісії з прав людини або в будь-якому документі, що на нього там дається посилання.

Стаття 21.

Економічна і соціальна рада може подавати час від часу Генеральній асамблеї доповіді з рекомендаціями загального характеру і з коротким викладом відомостей, одержуваних від держав-учасниць цього Пакту і від спеціалізованих установ, про вжиті заходи і досягнуті результати в галузі забезпечення загального додержання прав, визнаних у цьому Пакті.

Стаття 22.

Економічна і соціальна рада може звертати увагу інших органів Організації Об'єднаних Націй, її допоміжних органів і спеціалізованих установ, які займаються поданням технічної допомоги, на будь-які питання, що виникають у зв'язку з доповідями, згаданими в цій частині даного Пакту, які можуть бути корисні цим органам при винесенні кожним з них у межах своєї компетенції рішень щодо доцільності міжнародних заходів, що могли б сприяти ефективному поступовому втіленню у життя цього Пакту.

Стаття 23.

Держави, які беруть участь у цьому Пакті, погоджуються, що до числа міжнародних заходів, які сприяють здійсненню прав, визнаних у цьому Пакті, належить застосування таких засобів, як укладення конвенцій, прийняття рекомендацій, подання технічної допомоги та проведення регіональних нарад і технічних нарад з метою консультацій, а також дослідження, організовані спільно з заінтересованими урядами.

Стаття 24.

Ніщо в цьому Пакті не може тлумачитись як приниження значення установ Статуту Організації Об'єднаних Націй і статутів спеціалізованих установ, що визначають відповідні обов'язки різних органів Організації Об'єднаних Націй і спеціалізованих установ щодо питань, яких стосується цей Пакт.

Стаття 25.

Ніщо в цьому Пакті не може тлумачитись як приниження невід'ємного права всіх народів повністю і вільно володіти і користуватися своїми природними багатствами та ресурсами.

ЧАСТИНА V

Стаття 26.

1. Цей Пакт відкрито для підписання будь-якою державою-членом Організації Об'єднаних Націй або членом будь-якої з її спеціалізованих установ, будь-якою державою-учасницею Статуту Міжнародного суду та будь-якою іншою державою, запрошеною Генеральною асамблеєю Організації Об'єднаних Націй до участі в цьому Пакті.

2. Цей Пакт підлягає ратифікації. Ратифікаційні грамоти депонуються у Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй.

3. Цей Пакт відкрито для приєднання будь-якої держави, зазначеної в пункті 1 цієї статті.

4. Приєднання здійснюється депонуванням документа про приєднання у Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй.

5. Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй повідомляє всі держави, які підписали цей Пакт або приєдналися до нього, про депонування кожної ратифікаційної грамоти або документа про приєднання.

Стаття 27.

1. Цей Пакт набирає чинності через три місяці з дня депонування у Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй тридцять п'ятої ратифікаційної грамоти або документа про приєднання.

2. Для кожної держави, яка ратифікує цей Пакт або приєднається до нього після депонування тридцять п'ятої ратифікаційної грамоти або документа про приєднання, цей Пакт набирає чинності через три місяці з дня депонування її власної ратифікаційної грамоти або документа про приєднання.

Стаття 28.

Постанови цього Пакту поширюються на всі частини федеративних держав без будь-яких обмежень чи винятків.

Стаття 29.

1. Будь-яка держава, що бере участь у цьому Пакті, може пропонувати поправки і подавати їх Генеральному секретареві Організації Об'єднаних Націй. Генеральний секретар пересилає потім будь-які запропоновані поправки державам-учасникам цього Пакту з проханням повідомити його, чи висловлюються вони за скликання конференції держав-учасниць з метою розгляду цих пропозицій і проведення щодо них голосування. Якщо принаймні третина держав-учасниць висловиться за таку конференцію, Генеральний секретар

Організації Об'єднаних Націй скликає цю конференцію під егідою Організації Об'єднаних Націй. Будь-яка поправка, прийнята більшістю держав-учасниць, що були присутні і брали участь у голосуванні на цій конференції, подається Генеральній асамблеї Організації Об'єднаних Націй на затвердження.

2. Поправки набирають чинності після затвердження їх Генеральною асамблеєю Організації Об'єднаних Націй і прийняття їх більшістю в дві третини держав-учасниць цього Пакту відповідного до їх конституційних процедур.

3. Коли поправки набирають чинності, вони стають обов'язковими для тих держав-учасниць, які їх прийняли, а для інших держав-учасниць залишаються обов'язковими постанови цього Пакту і всі попередні поправки, ними прийняті.

Стаття 30.

Незалежно від повідомлень, зроблених згідно з пунктом 5 статті 26, Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй повідомляє всі держави, про які йдеться в пункті 1 тієї ж статті, про таке:

- а) підписання ратифікації і приєднання згідно з статтею 26;
- б) дату набрання чинності цим Пактом згідно з статтею 27 і дату набрання чинності будь-якими поправками згідно з статтею 29.

Стаття 31.

1. Цей Пакт, англійський, іспанський, китайський, російський і французький тексти якого є цілком автентичними, підлягає здачі на зберігання в архів Організації Об'єднаних Націй.

2. Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй пересилає засвідчені копії цього Пакту всім державам, зазначеним у статті 26.

На посвідчення чого нижчепідписані, належним чином уповноважені відповідними урядами, підписали цей Пакт, відкритий для підписання в Нью-Йорку, дев'ятнадцятого грудня тисяча дев'яност шістьдесят шостого року.

Док. ООН А/ RES/ 2200 А (XXI)

Прийнятий і відкритий для підписання, ратифікації та приєднання резолюцією 2200 А (XXI) Генеральної асамблеї від 16 грудня 1966 р.

Ратифікований Україною 19 жовтня 1973 р. з такою заявою, що була зроблена при підписанні: "Українська Радянська Соціалістична Республіка заявляє, що положення пункту 1 статті 26 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права та пункту 1 статті 48 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, згідно з якими ряд держав не може стати учасниками цих пактів, мають дискримінаційний характер, і вважає, що пакти відповідно до принципу суверенної рівності держав повинні бути відкриті для участі всіх заінтересованих держав без будь-якої дискримінації або обмеження". Набув чинності для України 3 січня 1976 р.

МІЖНАРОДНИЙ ПАКТ ПРО ГРОМАДЯНСЬКІ І ПОЛІТИЧНІ ПРАВА

Держави, які беруть участь у цьому Пакті, беручи до уваги, що відповідно до принципів, проголошених Статутом Організації Об'єднаних Націй, визнання гідності, властивої всім членам людської сім'ї, та рівних невід'ємних прав їх є основою свободи, справедливості загального миру,

визнаючи, що ці права впливають з властивої людській особі гідності, визнаючи, що згідно з Загальною декларацією прав людини ідеал вільної людської особи, яка користується громадянською і політичною свободою і свободою від страху та нужди, можна здійснити, тільки якщо будуть створені такі умови, за яких кожен може користуватися своїми економічними, соціальними і культурними правами, так само, як і своїми громадянськими та політичними правами,

беручи до уваги, що за Статутом Організації Об'єднаних Націй держави зобов'язані заохочувати загальне поважання і додержання прав і свобод людини,

беручи до уваги, що кожна окрема людина, маючи обов'язки щодо інших людей і того колективу, до якого вона належить, повинна добиватися заохочення і додержання прав, визнаних у цьому Пакті, погоджуються про такі статті:

ЧАСТИНА I

Стаття 1.

1. Всі народи мають право на самовизначення. На підставі цього права вони вільно встановлюють свій політичний статус і вільно забезпечують свій економічний, соціальний і культурний розвиток.

2. Всі народи для досягнення своїх цілей можуть вільно розпоряджатися своїми природними багатствами і ресурсами без шкоди для будь-яких зобов'язань, що впливають з міжнародного економічного співробітництва, заснованого на принципі взаємної вигоди, та з міжнародного права. Жоден народ ні в якому разі не може бути позбавлений належних йому засобів існування.

3. Всі держави, які беруть участь у цьому Пакті, в тому числі ті, що несуть відповідальність за управління несамоглядними і підопічними територіями, повинні, відповідно до положень Статуту Організації Об'єднаних Націй, заохочувати здійснення права на самовизначення і поважати це право.

ЧАСТИНА II

Стаття 2.

1. Кожна держава, яка бере участь у цьому Пакті, зобов'язується поважати і забезпечувати всім, що перебувають у межах її території та під її юрисдикцією особам, права, визнані в цьому Пакті, без будь-якої різниці щодо раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, майнового стану, народження чи іншої обставини.

2. Якщо це вже не передбачено існуючими законодавчими чи іншими заходами, кожна держава-учасниця цього Пакту зобов'язується вжити необхідних заходів відповідно до своїх конституційних процедур і положень цього Пакту для вжиття таких законодавчих або інших заходів, які можуть виявитися необхідними для здійснення прав, визнаних у цьому Пакті.

3. Кожна держава, яка бере участь у цьому Пакті, зобов'язується:

а) забезпечити всякій особі, права і свободи якої, визнані в цьому Пакті, порушено, ефективний засіб правового захисту, навіть коли це порушення було вчинене особами, що діяли як особи офіційні;

б) забезпечити, щоб право на правовий захист для будь-якої особи, яка потребує такого захисту, встановлювалось компетентними судовими, адміністративними чи законодавчими властями або будь-яким іншим компетентним органом, передбаченим правовою системою держави, і розвивати можливості судового захисту;

с) забезпечити застосування компетентними властями засобів правового захисту, коли вони надаються.

Стаття 3.

Держави, які беруть участь у цьому Пакті, зобов'язуються забезпечити рівне для чоловіків і жінок право користування всіма громадянськими і політичними правами, передбаченими в цьому Пакті.

Стаття 4.

1. Під час надзвичайного становища в державі, при якому життя нації перебуває під загрозою і про наявність якого офіційно оголошується, держави-учасниці цього Пакту можуть вживати заходів на відступ від своїх зобов'язань за цим Пактом тільки в такій мірі, в якій це диктується гострою ситуацією, за умови, що такі заходи не є сумісними з їх іншими зобов'язаннями за міжнародним правом і не тягнуть за собою дискримінації винятково на основі раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії чи соціального походження.

2. Це положення не може бути підставою для якихось відступів від статей 6, 7, 8 (пункти 1 і 2), 11, 15 і 18.

3. Будь-яка держава, що бере участь у цьому Пакті і використовує право відступу, повинна негайно інформувати інші держави, що беруть

участь у цьому Пакті, за посередництвом Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй про положення, від яких вона відступила, і про причини, що спонукали до такого рішення. Має бути також зроблено повідомлення через того ж посередника про дату, коли вона припиняє такий відступ.

Стаття 5.

1. Ніщо в цьому Пакті не може тлумачитись як таке, що означає, що якась держава, якась група чи якась особа має право займатися будь-якою діяльністю або чинити будь-які дії, спрямовані на знищення яких-небудь прав чи свобод, визнаних у цьому Пакті, або на обмеження їх у більшій мірі, ніж передбачається в цьому Пакті.

2. Ніяке обмеження чи приниження будь-яких основних прав людини, визнаних або існуючих в якій-небудь державі-учасниці цього Пакту на підставі закону, конвенцій, правил чи звичаїв, не допускається під тим приводом, що в цьому Пакті не визнаються такі права або що в ньому вони визнаються в меншому обсязі.

ЧАСТИНА III

Стаття 6.

1. Право на життя є невід'ємне право кожної людини. Це право охороняється законом. Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя.

2. В країнах, які не скасували смертної кари, смертні вироки можуть виноситись тільки за найтяжчі злочини відповідно до закону, який діяв під час вчинення злочину і який не суперечить постановам цього Пакту і Конвенції про запобігання злочинів геноциду і покарання за нього. Це покарання може бути здійснене тільки на виконання остаточного вироку, винесеного компетентним судом.

3. Коли позбавлення життя становить злочин геноциду, слід мати на увазі, що ніщо в цій статті не дає державам-учасницям цього Пакту права яким би то не було шляхом відступати від будь-яких зобов'язань, прийнятих згідно з постановами Конвенції про запобігання злочинів геноциду і покарання за нього.

4. Кожен, кого засуджено до смертної кари, має право просити про помилування чи про пом'якшення вироку. Амністія, помилування або заміна смертного вироку можуть бути даровані в усіх випадках.

5. Смертний вирок не виноситься за злочини, вчинені особами, молодшими за вісімнадцять років, і не виконується щодо вагітних жінок.

6. Ніщо в цій статті не може бути підставою для відстрочення або недопущення скасування смертної кари будь-якою державою-учасницею цього Пакту.

Стаття 7.

Нікого не може бути піддано катуванню чи жорстокому, нелюдському або принижуючому гідність поводженню чи покаранню.

Зокрема, жодну особу не може бути без її вільної згоди піддано медичним чи науковим досліддам.

Стаття 8.

1. Нікого не можуть держати в рабстві: рабство і работоргівля забороняються в усіх їх видах.

2. Нікого не можуть держати в підневільному стані.

3. а) Нікого не можуть приневолювати до примусової чи обов'язкової праці;

б) в тих країнах, де у вигляді покарання за злочин може призначитися позбавлення волі, пов'язане з каторжними роботами, пункт 3 (а) не вважається перешкодою для виконання каторжних робіт за вироком компетентного суду, що призначив таке покарання;

с) терміном “примусова чи обов'язкова праця” в цьому пункті не охоплюються:

1) будь-яка не згадана в підпункті (б) робота чи служба, котру, як правило, повинна виконувати особа, що перебуває в ув'язненні на підставі законного розпорядження суду, або особа, умовно звільнена від такого ув'язнення;

2) будь-яка служба військового характеру, а в тих країнах, де визнається відмовлення від військової служби з політичних чи релігійно-етичних мотивів, будь-яка служба, передбачена законом для осіб, що відмовляються від військової служби з таких мотивів;

3) будь-яка служба, обов'язкова у випадках надзвичайного становища або лиха, що загрожують життю чи благополуччю населення;

4) будь-яка робота чи служба, що входять до звичайних громадських обов'язків.

Стаття 9.

1. Кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність. Нікого не може бути піддано свавільному арешту чи триманню під вартою. Нікого не може бути позбавлено волі інакше, як на таких підставах і відповідно до такої процедури, які встановлено законом.

2. Кожному заарештованому повідомляються при арешті причини його арешту і в терміновому порядку повідомляється будь-яке пред'явлене йому обвинувачення.

3. Кожна заарештована або затримана за кримінальним обвинуваченням особа в терміновому порядку доставляється до судді чи до іншої службової особи, якій належить за законом право здійснювати судову владу, і має право на судовий розгляд протягом розумного строку або на звільнення. Тримання під вартою осіб, які чекають судового розгляду, не має бути загальним правилом, але звільнення може ставитись у залежність від подання гарантій явки на суд, явки на судовий

розгляд у будь-якій іншій його стадії і в разі необхідності явки для виконання вироку.

4. Кожному, хто позбавлений волі внаслідок арешту чи тримання під вартою, належить право на розгляд його справи у суді, щоб цей суд міг невідкладно винести постанову щодо законності його затримання і розпорядитися про його звільнення, якщо затримання є незаконним.

5. Кожен, хто був жертвою незаконного арешту чи тримання під вартою, має право на компенсацію, якій надано позовної сили.

Стаття 10.

1. Всі особи, позбавлені волі, мають право на гуманне поводження і поважання гідності, властивої людській особі.

2. а) Обвинувачені у випадках, коли немає виняткових обставин, поміщаються окремо від засуджених і їм надається окремий режим, що відповідає їх статусу незасуджених осіб.

б) обвинувачені неповнолітні відокремлюються від повнолітніх і в найкоротший строк доставляються в суд для винесення рішення.

3. Пенітенціарною системою передбачається режим для ув'язнених, істотною метою якого є їх виправлення і соціальне перевиховання. Неповнолітні правопорушники відокремлюються від повнолітніх і їм надається режим, що відповідає їх віку і правовому статусу.

Стаття 11.

Ніхто не може бути позбавлений волі на тій лише підставі, що він не в змозі виконати якийсь договірне зобов'язання.

Стаття 12.

1. Кожному, хто законно перебуває на території будь-якої держави, належить у межах цієї території право на вільне пересування і свобода вибору місця проживання.

2. Кожна людина має право покидати будь-яку країну, включаючи власну.

3. Згадані вище права не можуть бути об'єктом ніяких обмежень, крім тих, які передбачено законом, які є необхідними для охорони державної безпеки, громадського порядку, здоров'я чи моральності населення або прав та свобод інших і є сумісними з іншими правами, визначеними в цьому Пакті.

4. Ніхто не може бути свавільно позбавлений права на в'їзд у свою країну.

Стаття 13.

Іноземець, що законно перебуває на території будь-якої держави-учасниці цього Пакту, може бути висланий тільки на виконання рішення, винесеного відповідно до закону, і, якщо імперативні міркування державної безпеки не вимагають іншого, має право на подання доводів проти свого вислання, на перегляд своєї справи компетентною владою чи

особою або особами, спеціально призначеними компетентною владою, і на те, щоб бути представленим для цієї мети перед цією владою, особою чи особами.

Стаття 14.

1. Всі особи є рівними перед судами і трибуналами. Кожен має право при розгляді будь-якого кримінального обвинувачення, пред'явленого йому, або при визначенні його права та обов'язків у будь-якому цивільному процесі на справедливий і публічний розгляд справи компетентним, незалежним і безстороннім судом, створеним на підставі закону. Преса і публіка можуть не допускатися на весь судовий розгляд або частину його з міркувань моралі, громадського порядку чи державної безпеки в демократичному суспільстві, або коли того вимагають інтереси приватного життя сторін, або – в тій мірі, в якій це, на думку суду, є строго необхідним, – при особливих обставинах, коли публічність порушувала б інтереси правосуддя; однак будь-яка судова постанова в кримінальній або цивільній справі повинна бути публічною, за винятком тих випадків, коли інтереси неповнолітніх вимагають іншого чи коли справа стосується матримоніальних спорів або опіки над дітьми.

2. Кожен обвинувачений в кримінальному злочині має право вважатися невинним, поки винність його не буде доведена згідно з законом.

3. Кожен має право при розгляді будь-якого пред'явленого йому кримінального обвинувачення, як мінімум, на такі гарантії на основі цілковитої рівності:

а) бути терміново і докладно повідомленим мовою, яку він розуміє, про характер і підставу пред'явленого йому обвинувачення;

б) мати достатній час і можливості для підготовки свого захисту і зноситися з обраним самим ним захисником;

с) бути судженим без невинправданої затримки;

д) бути судженим в його присутності і захищати себе особисто або за посередництвом обраного самим ним захисника; якщо він не має захисника, бути повідомленим про це право і мати призначеного йому захисника в будь-якому разі, коли інтереси правосуддя того вимагають, безплатно для нього в усякому такому випадку, коли у нього немає достатньо коштів для оплати цього захисника;

е) допитувати свідків, які дають проти нього показання, або мати право на те, щоб цих свідків було допитано, і мати право на виклик і допит його свідків на тих самих умовах, які існують для свідків, що дають показання проти нього;

ф) користуватися безплатною допомогою перекладача, якщо він не розуміє мови, яку використовують в суді, або не говорить цією мовою;

г) не бути приневоленим до давання свідчень проти самого себе чи до визнання себе винним.

4. Щодо неповнолітніх закон повинен бути таким, щоб враховувались їх вік і бажаність сприяння їх перевихованню.

5. Кожен, кого засуджено за будь-який злочин, має право на те, щоб його засудження і вирок були переглянуті вищестоящою судовою інстанцією згідно з законом.

6. Коли будь-яку особу остаточним рішенням було засуджено за кримінальний злочин і коли винесений їй вирок був потім скасований або їй було даровано помилування на тій підставі, що якась нова чи нововиявлена обставина незаперечно доводить наявність судової помилки, то ця особа, котра зазнала покарання в результаті такого засудження, одержує компенсацію згідно із законом, коли не буде доведено, що зазначена невідома обставина не була свого часу виявлена виключно або частково з її вини.

7. Ніхто не повинен бути вдруге засуджений чи покараний за злочин, за який він уже був остаточно засуджений або виправданий відповідно до закону і кримінально-процесуального права кожної країни.

Стаття 15.

1. Ніхто не може бути визнаний винним у вчиненні будь-якого злочину внаслідок якоїсь дії чи упущення, що, згідно з діючим на момент його вчинення внутрідержавним законодавством або міжнародним правом, не були злочином. Так само не може призначатися більш тяжке покарання, ніж те, яке підлягало застосуванню на момент вчинення злочину. Якщо після вчинення злочину законом встановлюється більш легке покарання, дія цього закону поширюється на даного злочинця.

2. Ніщо в цій статті не перешкоджає відданню під суд і покаранню будь-якої особи за будь-яке діяння чи упущення, що на момент вчинення були злочином згідно з загальними принципами права, визнаними міжнародним товариством.

Стаття 16.

Кожна людина, де б вона не перебувала, має право на визнання її правосуб'єктності.

Стаття 17.

1. Ніхто не повинен зазнавати свавільного чи незаконного втручання в його особисте і сімейне життя, свавільних чи незаконних посягань на недоторканність його життя або таємницю його кореспонденції чи незаконних посягань на його честь і репутацію.

2. Кожна людина має право на захист закону від такого втручання чи таких посягань.

Стаття 18.

1. Кожна людина має право на свободу думки, совісті і релігії. Це право включає свободу мати чи приймати релігію або переконання на свій вибір і свободу сповідувати свою релігію та переконання як

одноосібно, так і спільно з іншими, публічно чи приватно, у відправленні культу, виконання релігійних ритуальних обрядів та вчень.

2. Ніхто не повинен зазнавати примусу, що принижує його свободу мати чи приймати релігію або переконання на свій вибір.

3. Свобода сповідувати релігію або переконання підлягає лише обмеженням, які встановлено законом і які є необхідними для охорони суспільної безпеки, порядку, здоров'я і моралі, так само як і основних прав та свобод інших осіб.

4. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, зобов'язуються поважати свободу батьків і у відповідних випадках законних опікунів, забезпечувати релігійне і моральне виховання своїх дітей відповідно до своїх переконань.

Стаття 19.

1. Кожна людина має право безперешкодно дотримуватися своїх поглядів.

2. Кожна людина має право на вільне вираження свого погляду; це право включає свободу шукати, одержувати і поширювати будь-яку інформацію та ідеї, незалежно від державних кордонів, усно, письмово чи за допомогою друку або художніх форм вираження чи іншими способами на свій вибір.

3. Користування передбаченими в пункті 2 цієї статті правами накладає особливі обов'язки і особливу відповідальність. Воно може бути, отже, пов'язане з певними обмеженнями, які, однак, мають встановлюватися законом і бути необхідними:

а) для поважання прав і репутації інших осіб;

б) для охорони державної безпеки, громадського порядку, здоров'я чи моральності населення.

Стаття 20.

1. Будь-яка пропаганда війни повинна бути заборонена законом.

2. Будь-який виступ на користь національної, расової чи релігійної ненависті, що являє собою підбурювання до дискримінації, ворожнечі або насильства, повинен бути заборонений законом.

Стаття 21.

Визнається право на мирні збори. Користування цим правом не підлягає ніяким обмеженням, крім тих, які накладаються відповідно до закону і які є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах державної чи суспільної безпеки, громадського порядку, охорони здоров'я і моральності населення або захисту прав та свобод інших осіб.

Стаття 22.

1. Кожна людина має право на свободу асоціації з іншими, включаючи право створювати профспілки і вступати до них для захисту своїх інтересів.

2. Користування цим правом не підлягає ніяким обмеженням, крім тих, які передбачаються законом і які є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах державної чи суспільної безпеки, громадського порядку, охорони здоров'я і моральності населення або захисту прав та свобод інших осіб. Ця стаття не перешкоджає запровадженню законних обмежень користування цим правом для осіб, що входять до складу збройних сил і поліції.

3. Ніщо в цій статті не дає права державам, які беруть участь у Конвенції Міжнародної організації праці 1948 року щодо свободи асоціацій і захисту прав на організацію, приймати законодавчі акти на шкоду гарантіям, передбаченим у зазначеній Конвенції, або застосовувати закон так, щоб завдавалося шкоди цим гарантіям.

Стаття 23.

1. Сім'я є природним і основним осередком суспільства і має право на захист з боку суспільства і держави.

2. За чоловіками і жінками, які досягли шлюбного віку, визнається право на одруження і право засновувати сім'ю.

3. Жоден шлюб не може бути укладений без вільної і цілковитої згоди тих, що одружуються.

4. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, повинні вжити належних заходів для забезпечення рівності прав і обов'язків обох з подружжя щодо одруження під час перебування в шлюбі і при його розірванні. В разі розірвання шлюбу має передбачатися необхідний захист усіх дітей.

Стаття 24.

1. Кожна дитина без будь-якої дискримінації за ознакою раси, кольору шкіри, статі, мови релігії, національного чи соціального походження, майнового стану або народження має право на такі заходи захисту, які є необхідними в її становищі як малолітньої з боку її сім'ї, суспільства і держави.

2. Кожна дитина повинна бути зареєстрована негайно після її народження і повинна мати ім'я.

3. Кожна дитина має право на набуття громадянства.

Стаття 25.

Кожний громадянин повинен мати без будь-якої дискримінації, згаданої в статті 2, і без необґрунтованих обмежень право і можливість:

а) брати участь у веденні державних справ як безпосередньо, так і за посередництвом вільно обраних представників;

б) голосувати і бути обраним на справжніх періодичних виборах, які проводяться на основі загального і рівного виборчого права при таємному голосуванні і забезпечують свободу волевиявлення виборців;

с) допускатися в своїй країні на загальних умовах рівності до державної служби.

Стаття 26.

Всі люди є рівними перед законом і мають право без будь-якої дискримінації на рівний захист закону. В цьому відношенні всякого роду дискримінація повинна бути заборонена законом, і закон повинен гарантувати всім особам рівний і ефективний захист проти дискримінації за будь-якою ознакою, як: раса, колір шкіри, стать, мова, релігія, політичні чи інші переконання, національне чи соціальне походження, майновий стан, народження чи інші обставини.

Стаття 27.

У тих країнах, де існують етнічні, релігійні та мовні меншості, особам, які належать до таких меншостей, не може бути відмовлено в праві разом з іншими членами тієї ж групи користуватися своєю культурою, сповідувати свою релігію і виконувати її обряди, а також користуватися рідною мовою.

ЧАСТИНА IV

Стаття 28.

1. Створюється Комітет з прав людини (іменований нижче в цьому Пакті “Комітет”). Він складається з вісімнадцяти членів і виконує функції, передбачені нижче.

2. До складу Комітету входять особи, які є громадянами держав-учасниць цього Пакту і мають високі моральні якості та визнану компетентність у галузі прав людини, причому береться до уваги корисність участі кількох осіб, що мають юридичний досвід.

3. Члени Комітету обираються і працюють як такі.

Стаття 29.

1. Члени Комітету обираються таємним голосуванням із списку осіб, що відповідають вимогам, передбаченим у статті 28, і були висунуті для цієї мети державами-учасницями цього Пакту.

2. Кожна держава, яка бере участь у цьому Пакті, може висунути не більше двох осіб. Ці особи повинні бути громадянами держави, що їх висуває.

3. Будь-яка особа має право на повторне висунення.

Стаття 30.

1. Перші вибори проводяться не пізніше, як через шість місяців з дня набрання чинності цим Пактом.

2. Принаймні за чотири місяці до дня кожних виборів до Комітету, крім виборів для заповнення тих вакансій, про відкриття яких оголошується відповідно до статті 34, Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй звертається з письмовим запрошенням до держав-

учасниць цього Пакту подати протягом трьох місяців кандидатури в члени Комітету.

3. Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй складає в алфавітному порядку список усіх висунутих таким чином осіб із зазначенням держав-учасниць цього Пакту, які висунули даних осіб, і подає цей список державам, що беруть участь у цьому Пакті, не пізніше як за один місяць до дати проведення кожних виборів.

4. Обрання членів Комітету провадиться на засіданні держав-учасниць цього Пакту, яке скликає Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй. На цьому засіданні, для якого кворумом є присутність двох третин держав-учасниць цього Пакту, обраними до Комітету є ті особи, кандидатури яких отримують найбільшу кількість голосів та абсолютну більшість присутніх і голосуючих представників держав-учасниць.

Стаття 31.

1. До Комітету не може входити більш як по одному громадянину однієї і тієї ж держави.

2. При виборах до Комітету береться до уваги справедливий географічний розподіл членів і представництво різних форм цивілізації та основних правових систем.

Стаття 32.

1. Члени Комітету обираються на трирічний строк. Вони мають право бути переобраними при повторному висуненні їх кандидатур. Однак строк повноважень дев'яти з тих членів, яких обрано на перших виборах, минає в кінці дворічного періоду; негайно після перших виборів імена цих дев'яти членів визначає за жеребом голова засідання, про яке згадується в пункті 4 статті 30.

2. Після закінчення повноважень вибори проводять відповідно до попередніх статей даної частини цього Пакту.

Стаття 33.

1. Якщо на одноставну думку інших членів якийсь член Комітету припинив виконання функцій з будь-якої причини, крім тимчасової відсутності, Голова Комітету повідомляє Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй, який оголошує потім місце цього члена вакантним.

2. У разі смерті або виходу у відставку якогось члена Комітету Голова негайно повідомляє Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй, який оголошує це місце вакантним з дня смерті або з того дня, коли вихід у відставку стає дійсним.

Стаття 34.

1. Коли оголошується відкриття вакансії відповідно до статті 33 і коли строк повноважного члена, що його має бути замінено, не

скінчується протягом шести місяців після оголошення цієї вакансії, Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй повідомляє кожну державу-учасницю цього Пакту, яка може протягом двох місяців подати відповідно до статті 29 кандидатуру для заповнення цієї вакансії.

2. Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй складає в алфавітному порядку список висунутих таким чином осіб і подає цей список державам, які беруть участь у цьому Пакті. Вибори для заповнення вакансії проводяться потім згідно з відповідними положеннями даної частини цього Пакту.

3. Член Комітету, обраний для зайняття вакансії, оголошеної відповідно до статті 33, займає посаду протягом решти частини строку повноважень члена, який звільнив місце в Комітеті, згідно з положеннями зазначеної статті.

Стаття 35.

Члени Комітету одержують затверджену Генеральною асамблеєю Організації Об'єднаних Націй винагороду з коштів Організації Об'єднаних Націй в порядку і на умовах, встановлюваних Генеральною асамблеєю з урахуванням важливості обов'язків Комітету.

Стаття 36.

Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй надає необхідний персонал і матеріальні засоби для ефективного здійснення функцій Комітету відповідно до цього Пакту.

Стаття 37.

1. Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй скликає перше засідання Комітету в центральних установах Організації Об'єднаних Націй.

2. Після свого першого засідання Комітет збирається в такий час, який передбачено в його правилах процедури.

3. Комітет звичайно збирається в центральних установах Організації Об'єднаних Націй у Женеві.

Стаття 38.

Кожний член Комітету до того, як почати виконання своїх обов'язків, робить урочисту заяву на відкритому засіданні Комітету про те, що здійснюватиме свої функції безсторонньо і сумлінно.

Стаття 39.

1. Комітет обирає своїх службових осіб на дворічний строк. Вони можуть бути переобрані.

2. Комітет встановлює власні правила процедури, але ці правила повинні, зокрема, передбачати, що:

а) дванадцять членів Комітету утворюють кворум;

б) постанови Комітету приймаються більшістю голосів присутніх членів.

Стаття 40.

1. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, зобов'язуються подавати доповіді про здійснені ними заходи для втілення у життя прав, визнаних у цьому Пакті, і про прогрес, досягнутий у використанні цих прав:

а) протягом одного року після набрання чинності цим Пактом щодо відповідних держав-учасниць;

б) після цього в усіх випадках, коли того зажадає Комітет.

2. Всі доповіді подаються Генеральному секретареві Організації Об'єднаних Націй, який надсилає їх у Комітет для розгляду. В доповідях зазначаються фактори та утруднення, коли такі є, що впливають на втілення у життя цього Пакту.

3. Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй після консультацій з Комітетом може послати заінтересованим спеціалізованим установам примірники тих частин доповідей, які можуть стосуватися сфери їх компетенції.

4. Комітет вивчає доповіді, подані державами, які беруть участь у цьому Пакті. Він надсилає державам-учасницям свої доповіді і такі зауваження загального порядку, які він вважає доцільними. Комітет може також послати Економічній і соціальній раді ці зауваження разом з примірниками доповідей, одержаними ним від держав, які беруть участь у цьому Пакті.

5. Держави-учасниці цього Пакту можуть подавати до Комітету свої міркування щодо будь-яких зауважень, що їх може бути зроблено відповідно до пункту 4 цієї статті.

Стаття 41.

1. Відповідно до цієї статті держава, яка бере участь у цьому Пакті, може в будь-який час заявити, що вона визнає компетенцію Комітету одержувати і розглядати повідомлення про те, що якась держава-учасниця твердить, що інша держава-учасниця не виконує своїх зобов'язань за цим Пактом. Повідомлення, передбачені цією статтею, можуть прийматися і розглядатися тільки в тому разі, коли їх подала держава-учасниця, яка зробила заяву про визнання для себе компетенції цього Комітету. Комітет не приймає ніяких повідомлень, коли вони стосуються держави-учасниці, яка не зробила такої заяви. Повідомлення, одержані згідно з цією статтею, розглядаються відповідно до такої процедури:

а) коли якась держава-учасниця цього Пакту вважає, що інша держава-учасниця не втілює в життя постанов цього Пакту, то вона може письмовим повідомленням довести це питання до відома зазначеної держави-учасниці. Протягом трьох місяців після одержання цього

повідомлення держава, яка одержала його, подає в письмовій формі тій державі, яка надіслала таке повідомлення, пояснення чи будь-яку іншу заяву з роз'ясненням у цьому питанні, де має бути, наскільки це є можливим і доцільним, зазначено внутрішні процедури і заходи, яких було вжито, буде вжито або може бути вжито в цьому питанні;

b) коли питання не вирішено на задоволення обох заінтересованих держав-учасниць протягом шести місяців після отримання державою першого повідомлення, будь-яка з цих держав має право передати це питання в Комітет, повідомивши про це Комітет і другу державу;

c) Комітет розглядає передане йому питання тільки після того, як він переконається, що відповідно до загальновизнаних принципів міжнародного права всі доступні внутрішні засоби було випробувано і вичерпано в даному разі. Це правило не діє в тих випадках, коли застосування цих засобів не виправдано затягується;

d) при розгляді повідомлень, передбачених цією статтею Комітет проводить закриті засідання;

e) з додержанням постанов підпункту (c) Комітет надає свої добрі послуги заінтересованим державам-учасницям з метою дружнього вирішення питання на основі поважання прав людини та основних свобод, визнаних у цьому Пакті;

f) в будь-якому переданому на його розгляд питанні Комітет може звернутися до заінтересованих держав-учасниць, згаданих у підпункті (b), з проханням подати будь-яку інформацію, що стосується справи;

g) заінтересовані держави-учасниці, згадані в підпункті (b), мають право бути представленими при розгляді в Комітеті питання і робити заяви усно і (або) письмово;

h) Комітет подає протягом дванадцяти місяців з дня одержання повідомлення відповідно до підпункту (b) доповідь:

1) коли досягається вирішення в рамках постанов підпункту (e), то Комітет обмежується в своїй доповіді коротким викладом фактів і досягнутого вирішення;

2) коли вирішення в рамках постанов підпункту (e) не досягнуто, то Комітет обмежується в своїй доповіді коротким викладом фактів; письмові заяви і запис усних заяв, що їх виклали заінтересовані держави-учасниці, додаються до доповіді.

У кожному питанні доповідь надсилається заінтересованим державам-учасницям.

2. Постанови цієї статті набувають чинності, коли десять держав, які беруть участь у цьому Пакті, зроблять заяву відповідно до пункту 1 цієї статті. Такі заяви депонуються державами-учасницями у Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй, який надсилає їх копії решті держав-учасниць. Заява може бути в будь-який час взята назад

повідомленням Генерального секретаря. Така дія не перешкоджає розглядові будь-якого питання, що є предметом повідомлення, вже переданого відповідно до цієї статті, ніякі подальші повідомлення будь-якої держави-учасниці не приймаються після одержання Генеральним секретарем повідомлення про взяття заяви назад, якщо заінтересована держава-учасниця не зробила нової заяви.

Стаття 42.

1. а) Коли будь-яке питання, передане Комітету відповідно до статті 41, не вирішено на задоволення заінтересованих держав-учасниць, Комітет може за попередньою згодою заінтересованих держав-учасниць призначити спеціальну Погоджувальну комісію (далі іменовану “Комісія”). Добрі послуги Комісії надаються заінтересованим державам-учасницям з метою полюбовного вирішення даного питання на основі додержання положень цього Пакту;

б) Комісія складається з п’яти осіб, прийнятних для заінтересованих держав-учасниць. Якщо заінтересовані держави-учасниці не досягнуть протягом трьох місяців згоди щодо всього складу або частини складу Комісії, то ті члени Комісії, про призначення яких не було досягнуто згоди, обираються шляхом таємного голосування більшістю в дві третини голосів Комітету із складу його членів.

2. Члени Комісії як такі виконують свої обов’язки. Вони не повинні бути громадянами заінтересованих держав-учасниць або держави, що не бере участі в цьому Пакті, чи держави-учасниці, яка не зробила заяви відповідно до статті 41.

3. Комісія обирає свого Голову і встановлює свої власні правила процедури.

4. Засідання Комісії звичайно проводяться в центральних установах Організації Об’єднаних Націй або у відділенні Організації Об’єднаних Націй у Женеві. Однак вони можуть проводитися в інших місцях, які може визначити Комісія в консультації з Генеральним секретарем Організації Об’єднаних Націй і відповідними державами-учасницями.

5. Секретаріат, наданий відповідно до статті 36, також обслуговує комісії, що призначаються на підставі цієї статті.

6. Одержана і вивчена Комітетом інформація надається в розпорядження Комісії, і Комісія може звернутися до заінтересованих держав-учасниць з проханням подати будь-яку інформацію, що стосується справи.

7. Коли Комісія повністю розгляне питання, але в усякому разі не пізніше, ніж через дванадцять місяців після того, як їй було передано це питання, вона подає Голові Комітету доповідь для надіслання її заінтересованим державам-учасницям:

а) якщо Комісія не може завершити розгляд даного питання в межах дванадцяти місяців, вона обмежує свою доповідь коротким викладом про стан розгляду нею даного питання;

б) якщо досягається полюбовне вирішення даного питання на основі додержання прав людини, визнаних у цьому Пакті, Комісія обмежує свою доповідь коротким викладом фактів і досягнутого вирішення;

с) якщо вирішення, зазначене в підпункті (б), не досягається, доповідь Комісії містить її висновки в усіх питаннях фактичного характеру, що стосується спору між заінтересованими державами-учасницями, та її міркування про можливості полюбовного врегулювання цього питання. Ця доповідь також містить письмові заяви і запис усних заяв, зроблених заінтересованими державами-учасницями;

д) якщо доповідь Комісії подається згідно з підпунктом (с), заінтересовані держави-учасниці протягом трьох місяців після одержання цієї доповіді повідомляють Голову Комітету про те, чи згодні вони зі змістом доповіді Комісії.

8. Постанови цієї статті не припиняють обов'язків Комітету, передбачених у статті 41.

9. Заінтересовані держави-учасниці рівною мірою несуть усі витрати членів Комісії відповідно до кошторису, що подається Генеральним секретарем Організації Об'єднаних Націй.

10. Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй має право оплачувати витрати членів Комісії, коли необхідно, до їх відшкодування заінтересованими державами-учасницями відповідно до пункту 9 цієї статті.

Стаття 43.

Члени Комітету і спеціальних погоджувальних комісій, яких може бути призначено згідно зі статтею 42, мають право на пільги, привілеї та імунітети експертів, що посилаються Організацією Об'єднаних Націй у відрядження, як це передбачено у відповідних розділах Конвенції про привілеї та імунітети Організації Об'єднаних Націй.

Стаття 44.

Положення про здійснення цього Пакту застосовуються без шкоди для процедур у галузі прав людини, визначених установчими актами і конвенціями Організації Об'єднаних Націй та спеціалізованих установ або відповідно до них, і не перешкоджають державам, які беруть участь у цьому Пакті, вдаватися до інших процедур вирішення спору на підставі діючих між ними загальних і спеціальних міжнародних угод.

Стаття 45.

Комітет подає Генеральній асамблеї Організації Об'єднаних Націй через Економічну і соціальну раду щорічну доповідь про свою роботу.

ЧАСТИНА V

Стаття 46.

Ніщо в цьому Пакті не може тлумачитись як приниження значення постанов Статуту Організації Об'єднаних Націй і статутів спеціалізованих установ, що визначають відповідні обов'язки різних органів Організації Об'єднаних Націй і спеціалізованих установ щодо тих предметів, яких стосується цей Пакт.

Стаття 47.

Ніщо в цьому Пакті не може тлумачитись як ущемлення невід'ємного права всіх народів володіти і користуватися повною мірою і вільно своїми природними багатствами та ресурсами.

ЧАСТИНА VI

Стаття 48.

1. Цей Пакт відкрито для підписання будь-якою державою – членом Організації Об'єднаних Націй або членом будь-якої з її спеціалізованих установ, будь-якою державою-учасницею Статуту Міжнародного суду або будь-якою іншою державою, запрошеною Генеральною асамблеєю ООН до участі в цьому Пакті.

2. Цей Пакт підлягає ратифікації. Ратифікаційні грамоти депонуються у Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй.

3. Цей Пакт відкрито для приєднання будь-якої держави, зазначеної в пункті 1 цієї статті.

4. Приєднання здійснюється депонуванням документа про приєднання у Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй.

5. Генеральний секретар ООН повідомляє всі держави, які підписали цей Пакт або приєдналися до нього, про депонування кожної ратифікаційної грамоти або документа про приєднання.

Стаття 49.

1. Цей Пакт набирає чинності через три місяці з дня депонування у Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй тридцять п'ятої ратифікаційної грамоти або документа про приєднання.

2. Для кожної держави, яка ратифікує цей Пакт або приєднається до нього після депонування тридцять п'ятої ратифікаційної грамоти або документа про приєднання, цей Пакт набирає чинності через три місяці з дня депонування її власної ратифікаційної грамоти або документа про приєднання.

Стаття 50.

Постанови цього Пакту поширюються на всі частини федеративних держав без будь-яких обмежень чи винятків.

Стаття 51.

1. Будь-яка держава, що бере участь у цьому Пакті, може пропонувати поправки і подавати їх Генеральному секретареві

Організації Об'єднаних Націй. Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй пересилає потім будь-які запропоновані поправки державам-учасникам цього Пакту з проханням повідомити його, чи висловлюються вони за скликання конференції держав-учасниць з метою розгляду цих пропозицій і проведення щодо них голосування. Якщо принаймні третина держав-учасниць висловиться за таку конференцію, Генеральний секретар скликає цю конференцію під егідою Організації Об'єднаних Націй. Будь-яка поправка, прийнята більшістю держав-учасниць, що були присутні і брали участь у голосуванні на цій конференції, подається Генеральній асамблеї Організації Об'єднаних Націй на затвердження.

2. Поправки набирають чинності після затвердження їх Генеральною асамблеєю Організації Об'єднаних Націй і прийняття їх більшістю в дві третини держав-учасниць цього Пакту відповідно до їх конституційних процедур.

3. Коли поправки набирають чинності, вони стають обов'язковими для тих держав-учасниць, які їх прийняли, а для інших держав-учасниць залишаються обов'язковими постанови цього Пакту та будь-які попередні поправки, ними прийняті.

Стаття 52.

Незалежно від повідомлень, зроблених згідно з пунктом 5 статті 48, Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй повідомляє всі держави, про які йдеться в пункті і тієї ж статті, про таке: а) підписання, ратифікації і приєднання згідно з статтею 48; б) дату набрання чинності цим Пактом згідно з статтею 49 і дату набрання чинності будь-якими поправками згідно з статтею 51.

Стаття 53.

1. Цей Пакт, англійський, іспанський, китайський, російський і французький тексти якого є цілком автентичними, підлягає здачі на зберігання в архів Організації Об'єднаних Націй.

2. Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй пересилає засвідчені копії цього Пакту всім державам, зазначеним у статті 48.

На посвідчення чого нижчепідписані, належним чином уповноважені відповідними урядами, підписали цей Пакт, відкритий для підписання в Нью-Йорку 19 грудня 1966 року.

Док. ООН А/ RES/ 2200 А (XXI)

Прийнятий і відкритий для підписання, ратифікації та приєднання резолюцією 2200 А (XXI) Генеральної асамблеї від 16 грудня 1966 р.

Ратифікований Україною 19 жовтня 1973 р. із заявою, що процитована в кінці попереднього додатку. Набув чинності для України 23 березня 1976 р.

ФАКУЛЬТАТИВНИЙ ПРОТОКОЛ ДО МІЖНАРОДНОГО ПАКТУ ПРО ГРОМАДЯНСЬКІ ТА ПОЛІТИЧНІ ПРАВА

Держави-сторони цього Протоколу, беручи до уваги, що для подальшого досягнення мети Пакту про громадянські та політичні права (далі – Пакт) і здійснення його постанов було доцільно надати Комітетові з прав людини, створеному на підставі частини IV Пакту (далі – Комітет), можливість приймати і розглядати, як передбачено в цьому Протоколі, повідомлення від окремих осіб, які твердять, що вони є жертвами порушень якогось із прав, викладених у Пакті, погодились про таке:

Стаття 1. Держава-сторона Пакту, яка стає стороною цього Протоколу, визнає компетенцію Комітету приймати і розглядати повідомлення від осіб, які підпадають під його юрисдикцію і які твердять, що вони є жертвами порушень певною державою-стороною якогось із прав, викладених у Пакті. Жодне повідомлення не приймається Комітетом, якщо воно стосується держави-сторони Пакту, яка є стороною цього Протоколу.

Стаття 2. За умов додержання положення статті 1 особи, які твердять, що якість із їхніх прав, перелічених у Пакті, було порушене, і які вичерпали всі наявні внутрішні засоби правового захисту, можуть подати на розгляд Комітету письмові повідомлення.

Стаття 3. Комітет може визнати неприйнятним кожне подане згідно з цим Протоколом повідомлення, що є анонімним або яке, на його думку, являє собою зловживання правом на подання таких повідомлень чи несумісне з положенням Пакту.

Стаття 4.

1. За умов додержання положення статті 3 Комітет доводить кожне подане йому згідно з цим Протоколом повідомлення до відома держави-сторони Протоколу, що, як твердиться, порушує якість з положень Протоколу.

2. Держава, яка одержала оповіщення, протягом 6 місяців подає Комітетові письмове пояснення чи заяву, що роз'яснюють це питання і будь-які заходи, якщо такі мали місце, яких могла вжити ця держава.

Стаття 5.

1. Комітет розглядає одержані згідно з цим Протоколом повідомлення з урахуванням усіх письмових даних, поданих йому окремою особою та заінтересованою державою-стороною.

2. Комітет не розглядає ніяких повідомлень від осіб, поки не переконається в тому, що: це саме питання не розглядається згідно з іншою процедурою міжнародного розгляду чи врегулювання; ця особа вичерпала всі доступні внутрішні засоби правового захисту.

Це правило не діє у тих випадках, коли застосування таких засобів невинувато затягується.

3. При розгляді повідомлень, передбачених цим Протоколом, Комітет проводить закриті засідання.

4. Комітет повідомляє свої міркування відповідній державі-стороні і особі.

Стаття 6. Комітет включає до своєї щорічної доповіді, передбаченої статтею 45 Пакту, короткий звіт про свою діяльність згідно з цим Протоколом.

Стаття 7. Надалі до досягнення мети резолюції 1514 (XV), прийнятої Генеральною асамблеєю ООН 14 грудня 1960 р. щодо Декларації про надання незалежності колоніальним країнам і народам, положення цього Протоколу ніяким чином не обмежують права подавати петиції, наданого цим народам Статутом ООН та іншими міжнародними конвенціями і документами ООН та її спеціалізованих установ.

Стаття 8.

1. Цей Протокол відкритий для підписання будь-якою державою, що підписала Пакт.

2. Цей Протокол підлягає ратифікації будь-якою державою, що ратифікувала Пакт або приєдналася до нього. Ратифікаційні грамоти передаються на зберігання Генеральному секретареві ООН.

Цей Протокол відкритий для приєднання будь-якої держави, що ратифікувала Пакт або приєдналася до нього.

Приєднання здійснюється депонуванням документа про приєднання у Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй.

Генеральний секретар ООН повідомляє всі держави, що підписали цей Протокол або приєдналися до нього, про депонування кожної ратифікаційної грамоти або документа про приєднання.

Стаття 9.

1. За умови набуття Пактом чинності цей Протокол набуває чинності через три місяці з дня депонування у Генерального секретаря ООН десятої ратифікаційної грамоти або документа про приєднання.

2. Для кожної держави, яка ратифікує цей Протокол або приєднується до нього після депонування десятої ратифікаційної грамоти або документа про приєднання, цей Протокол набуває чинності через три місяці з дня депонування її власної ратифікаційної грамоти або документа про приєднання.

Стаття 10. Постанови цього Протоколу поширюються на всі частини федеративних держав без будь-яких обмежень чи винятків.

Стаття 11.

1. Будь-яка держава, що бере участь у цьому Протоколі, може пропонувати поправки і подавати їх Генеральному секретареві ООН. Генеральний секретар повідомляє потім про будь-які запропоновані

поправки державам-сторонам цього Протоколу з проханням сповістити його, чи висловлюються вони за скликання конференції держав-сторін з метою розгляду цієї пропозиції та проведення щодо неї голосування. Якщо за скликання такої конференції висловиться не менш як 1/3 держав-сторін, Генеральний секретар скликає цю конференцію під егідою ООН. Будь-яка поправка, прийнята більшістю держав-сторін, що присутні на цій конференції та беруть участь у голосуванні, подається Генеральній асамблеї ООН на затвердження.

2. Поправки набувають чинності після затвердження їх Генеральною асамблеєю ООН та прийняття більшістю у дві третини держав-сторін Протоколу відповідно до їх конституційних процедур.

3. Коли поправки набувають чинності, вони стають обов'язковими для тих держав-сторін, які їх прийняли, а для інших держав-сторін залишаються обов'язковими постанови цього Протоколу та будь-які попередні поправки, прийняті ними.

Стаття 12.

1. Кожна держава-сторона може в будь-який час денонсувати цей Протокол шляхом письмового повідомлення на ім'я Генерального секретаря ООН. Денонсація набуває чинності через три місяці з дня одержання цього повідомлення Генеральним секретарем.

2. Денонсація не перешкоджає продовженню застосування положень цього Протоколу до будь-якого повідомлення, поданого згідно зі статтею 2 до дати набуття денонсацією чинності.

Стаття 13. Незалежно від повідомлень, зроблених згідно з пунктом 5 статті 8 цього Протоколу, Генеральний секретар ООН сповіщає всі держави, про які йдеться в пункті 1 статті 48 Пакту, про підписання, ратифікації та приєднання згідно зі статтею 8; дату набуття чинності цим Протоколом згідно зі статтею 9 і дату набуття чинності будь-якими поправками згідно зі статтею 11; денонсації згідно зі статтею 12.

Стаття 14.

1. Цей Протокол, англійський, іспанський, китайський, російський та французький тексти якого є цілком автентичними, підлягає задачі на зберігання в архів Організації Об'єднаних Націй.

2. Генеральний секретар ООН надсилає засвідчені копії цього Протоколу всім державам, зазначеним у статті 48 Пакту.

Док. ООН A/RES/2200 A (XXI)

Прийнятий і відкритий для підписання, ратифікації та приєднання резолюцією 2200 A(XXI) Генеральної асамблеї ООН від 16.12.1966 р.

Набув чинності 23 березня 1976 р., для України – 25 жовтня 1991 р.

ЄВРОПЕЙСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ ТА ОСНОВНИХ СВОБОД

із поправками, внесеними відповідно до положень Протоколу №11 (Рим, 4. 11. 1950)

До тексту Конвенції було внесено поправки відповідно до положень Протоколу № 3, який набрав чинності 21 вересня 1970 р., Протоколу № 5, який набрав чинності 20 грудня 1971 р., і Протоколу № 8, який набрав чинності 1 січня 1990 р., і цей текст також включив текст Протоколу № 2, який відповідно до п. 3 ст. 5 цього Протоколу був складовою частиною Конвенції з моменту набрання ним чинності 21 вересня 1970 р. Всі положення, що їх було змінено або доповнено згідно з цими протоколами, замінюються Протоколом № 11 з 1 листопада 1998 р. – дати набрання ним чинності. З цієї дати Протокол № 9, який набрав чинності 1 жовтня 1994 р., скасовується.

Переклад здійснено спільно Міністерством закордонних справ України та Українською правничою фундацією. Текст офіційного перекладу затверджено МЗС України, МЮ України та Українською комісією з питань правничої термінології.

Уряди держав – членів Ради Європи, які підписали цю Конвенцію, беручи до уваги Загальну декларацію прав людини, проголошену Генеральною асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р.,

враховуючи, що ця Декларація має на меті забезпечити загальне та ефективне визнання і дотримання прав, які в ній проголошені,

враховуючи, що мета Ради Європи – досягнення більшого єднання між її членами і що одним із засобів досягнення цієї мети є забезпечення і подальше здійснення прав людини та основних свобод,

знову підтверджуючи свою глибоку віру в ті основні свободи, які складають підвалини справедливості і миру в усьому світі і які найкращим чином забезпечуються, з одного боку, завдяки дієвій політичній демократії, а з іншого боку, завдяки загальному розумінню і дотриманню прав людини, від яких вони залежать,

сповнені рішучості як уряди європейських країн, що є єдиними і мають спільну спадщину політичних традицій, ідеалів, свободи та верховенства права, зробити перші кроки до колективного забезпечення певних прав, проголошених у Загальній декларації,

домовилися про таке:

Стаття 1. Зобов'язання поважати права людини

Високі Договірні Сторони гарантують кожному, хто перебуває під їхньою юрисдикцією, права і свободи, визначені в розділі 1 цієї Конвенції.

Розділ І. ПРАВА І СВОБОДИ

Стаття 2. Право на життя

1. Право кожного на життя охороняється законом. Нікого не може бути умисно позбавлено життя інакше, ніж на виконання вироку суду, винесеного після визнання його винним у вчиненні злочину, за який законом передбачене таке покарання.

2. Позбавлення життя не розглядається як таке, що його вчинено на порушення цієї статті, якщо воно є наслідком винятково необхідного застосування сили:

- a) при захисті будь-якої особи від незаконного насильства;
- b) при здійсненні законного арешту або для запобігання втечі особи, яка законно тримається під вартою;
- c) при вчиненні правомірних дій для придушення заворушення або повстання.

Стаття 3. Заборона катування

Нікого не може бути піддано катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню.

Стаття 4. Заборона рабства та примусової праці

1. Ніхто не може триматися в рабстві або в підневільному стані.

2. Ніхто не може бути присилуваний виконувати примусову чи обов'язкову працю.

3. Для цілей цієї статті значення терміна “примусова чи обов'язкова праця” не поширюється на:

a) будь-яку роботу, виконання якої звичайно вимагається під час тримання під вартою, призначеного згідно з положеннями статті 5 цієї Конвенції, або під час умовного звільнення з-під варти;

b) будь-яку службу військового характеру або – у випадку, коли особа відмовляється від неї з релігійних чи політичних мотивів у країнах, де така відмова визнається, – службу, яка має виконуватися замість обов'язкової військової служби;

c) будь-яку службу, яка має виконуватися у випадку надзвичайної ситуації або стихійного лиха, що загрожує життю чи благополуччю суспільства;

d) будь-яку роботу чи службу, яка входить у звичайні громадянські обов'язки.

Стаття 5. Право на свободу та особисту недоторканність

1. Кожен має право на свободу та особисту недоторканність. Нікого не може бути позбавлено свободи інакше, ніж відповідно до процедури, встановленої законом, і в таких випадках, як:

a) законне ув'язнення особи після її засудження компетентним судом;

b) законний арешт або затримання особи за невиконання законної вимоги суду або для забезпечення виконання будь-якого обов'язку, передбаченого законом;

c) законний арешт або затримання особи, здійснені з метою припровадження її до встановленого законом компетентного органу на підставі обгрунтованої підозри у вчиненні нею правопорушення або якщо є розумні підстави вважати за необхідне запобігти вчиненню нею правопорушення чи її втечі після його вчинення;

d) затримання неповнолітнього на підставі законного рішення з метою застосування наглядових заходів виховного характеру або законне затримання неповнолітнього з метою припровадження його до встановленого законом компетентного органу;

e) законне затримання осіб для запобігання поширенню інфекційних захворювань, законне затримання психічно хворих, алкоголіків або наркоманів чи бродяг;

f) законний арешт або затримання особи, здійснені з метою запобігання її незаконному в'їзду в країну, чи особи, стосовно якої вживаються заходи з метою депортації або екстрадиції.

2. Кожного заарештованого має бути негайно поінформовано зрозумілою для нього мовою про підстави його арешту і про будь-яке обвинувачення проти нього.

3. Кожен, кого заарештовано або затримано згідно з положеннями підпункту c пункту 1 цієї статті, має негайно постати перед суддею чи іншою службовою особою, якій закон надає право здійснювати судову владу, і має право на судовий розгляд упродовж розумного строку або на звільнення до початку судового розгляду. Таке звільнення може бути обумовлене гарантіями явки в судове засідання.

4. Кожен, кого позбавлено свободи внаслідок арешту або затримання, має право на судовий розгляд, при якому суд без зволікання встановлює законність затримання і приймає рішення про звільнення, якщо затримання є незаконним.

Кожен, хто є потерпілим від арешту або затримання на порушення положень цієї статті, має захищене позовом право на відшкодування.

Стаття 6. Право на справедливий судовий розгляд

1. Кожен при вирішенні питання щодо його цивільних прав та обов'язків або при встановленні обгрунтованості будь-якого кримінального обвинувачення, висунутого проти нього, має право на справедливий і відкритий розгляд упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом. Судове рішення проголошується публічно, але преса і публіка можуть не допускатися в зал засідань протягом усього судового розгляду або якоїсь його частини в інтересах збереження моралі, громадського порядку або

національної безпеки в демократичному суспільстві, якщо того вимагають інтереси неповнолітніх або захист приватного життя сторін чи в разі крайньої необхідності, якщо, на думку суду, в особливих випадках публічність розгляду може зашкодити інтересам правосуддя.

2. Кожен, кого обвинувачено у вчиненні кримінального правопорушення, вважається невинуватим доти, доки його вину не буде доведено згідно із законом.

3. Кожен, кого обвинувачено у вчиненні кримінального правопорушення, має щонайменше такі права:

а) бути негайно і детально поінформованим зрозумілою для нього мовою про характер і причину обвинувачення проти нього;

б) мати достатньо часу і можливостей для підготовки свого захисту;

в) захищати себе особисто чи використовувати правову допомогу захисника, обраного на власний розсуд, або – якщо він не має достатніх коштів для оплати правової допомоги захисника – одержувати таку допомогу безоплатно, якщо цього вимагають інтереси правосуддя;

г) допитувати свідків обвинувачення або вимагати їхнього допиту, а також вимагати виклику і допиту свідків захисту на тих самих умовах, що й свідків обвинувачення;

д) якщо він не розуміє мову, яка використовується у суді, або не розмовляє нею, – отримувати безоплатну допомогу перекладача.

Стаття 7. Ніякого покарання без закону

1. Нікого не може бути визнано винним у вчиненні кримінального правопорушення на підставі будь-якої дії або бездіяльності, яка на час її вчинення не становила кримінального правопорушення за національними законами або за міжнародним правом. Не може також призначатися покарання, тяжче від того, яке застосовувалося на час вчинення кримінального правопорушення.

2. Ця стаття не стоїть на перешкоді судовому розглядові і покаранню будь-якої особи за будь-які дії чи бездіяльність, які на час їх вчинення становили кримінальне правопорушення згідно із загальними принципами права, визнаними цивілізованими націями.

Стаття 8. Право на повагу до приватного і сімейного життя

1. Кожен має право на повагу до його приватного і сімейного життя, до житла і до таємниці кореспонденції.

2. Органи державної влади не можуть втручатися у здійснення цього права інакше, ніж згідно із законом і коли це необхідно в демократичному суспільстві в інтересах національної і громадської безпеки або економічного добробуту країни, з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для захисту здоров'я чи моралі або з метою захисту прав і свобод інших осіб.

Стаття 9. Свобода думки, совісті і віросповідання

1. Кожен має право на свободу думки, совісті і віросповідання; це право включає свободу змінювати свою релігію або свої переконання, а також свободу сповідувати свою релігію або переконання як одноособово, так і спільно з іншими, прилюдно чи приватно, в богослужінні, ученні, виконанні та дотриманні релігійних і ритуальних обрядів.

2. Свобода сповідувати релігію або переконання підлягає лише таким обмеженням, які встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах громадської безпеки, для охорони громадського порядку, здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб.

Стаття 10. Свобода вираження поглядів

1. Кожен має право на свободу вираження поглядів. Це право включає свободу дотримуватися своїх поглядів, одержувати і передавати інформацію та ідеї без втручання органів державної влади і незалежно від кордонів. Ця стаття не перешкоджає державам вимагати ліцензування діяльності радіомовних, телевізійних або кінематографічних підприємств.

Здійснення цих свобод, оскільки воно пов'язане з обов'язками і відповідальністю, може підлягати таким формальностям, умовам, обмеженням або санкціям, що встановлені законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадської безпеки, для охорони порядку або запобігання злочинам, для охорони здоров'я або моралі, для захисту репутації або прав інших осіб, для запобігання розголошенню конфіденційної інформації або для підтримання авторитету і безсторонності суду і є необхідними в демократичному суспільстві.

Стаття 11. Свобода зібрань та об'єднання

1. Кожен має право на свободу мирних зібрань та на свободу об'єднання з іншими, включаючи право створювати профспілки і вступати до них для захисту своїх інтересів.

2. Здійснення цих прав не підлягає жодним обмеженням, за винятком тих, які встановлені законом в інтересах національної або громадської безпеки, для охорони порядку або запобігання злочинам, для охорони здоров'я або моралі чи з метою захисту прав і свобод інших осіб і є необхідними в демократичному суспільстві. Ця стаття не перешкоджає запровадженню законних обмежень на здійснення цих прав особами, що входять до складу збройних сил, поліції або органів державного управління.

Стаття 12. Право на шлюб

Чоловіки та жінки, які досягли шлюбного віку, мають право на шлюб і створення сім'ї згідно з національними законами, які регулюють здійснення цього права.

Стаття 13. Право на ефективний засіб правового захисту

Кожен, чії права і свободи, викладені в цій Конвенції, порушуються, має право на ефективний засіб правового захисту у відповідному національному органі, навіть якщо таке порушення було вчинене особами, що діяли як офіційні особи.

Стаття 14. Заборона дискримінації

Здійснення прав і свобод, викладених у цій Конвенції, гарантується без будь-якої дискримінації за ознакою статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного або соціального походження, належності до національних меншин, майнового стану, народження або інших обставин.

Стаття 15. Відступ від зобов'язань під час надзвичайної ситуації

Під час війни або іншої надзвичайної ситуації в державі, яка загрожує життю нації, будь-яка Висока Договірна Сторона може вжити заходів, що відступають від її зобов'язань за цією Конвенцією, лише в тих межах, яких вимагає гострота становища, – за умови, якщо такі заходи не суперечать іншим її міжнародно-правовим зобов'язанням.

Наведене вище положення не може бути підставою для відступу від статті 2, крім випадків смерті внаслідок правомірних воєнних дій, або від статей 3, 4 (пункт 1) і 7.

Будь-яка Висока Договірна Сторона, яка використовує це право відступу від своїх зобов'язань, повною мірою інформує Генерального секретаря Ради Європи про вжиті нею заходи і про причини їх вжиття. Вона також інформує Генерального секретаря Ради Європи про те, коли такі заходи було припинено і з якого часу положення Конвенції знову повністю виконуються.

Стаття 16. Обмеження щодо політичної діяльності іноземців

Ніщо в статтях 10, 11 і 14 не може розглядатися як таке, що перешкоджає запровадженню Високими Договірними Сторонами обмежень щодо політичної діяльності іноземців.

Стаття 17. Заборона зловживання правами

Ніщо в цій Конвенції не може тлумачитися як таке, що надає будь-якій державі, групі або особі будь-яке право займатися будь-якою діяльністю або вчиняти будь-яку дію, спрямовану на скасування будь-яких прав і свобод, що викладені в цій Конвенції, або на їх обмеження в більшому обсязі, ніж передбачено в Конвенції.

Стаття 18. Обмеження у застосуванні обмежень на права

Обмеження, які дозволяються цією Конвенцією щодо зазначених прав і свобод, можуть застосовуватися тільки з тією метою, для якої вони передбачені.

Розділ II. ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СУД З ПРАВ ЛЮДИНИ

Стаття 19. Створення Суду

Для забезпечення додержання Високими Договірними Сторонами їхніх зобов'язань за Конвенцією та протоколами до неї створюється Європейський суд з прав людини (далі – Суд), який функціонує на постійній основі.

Стаття 20. Кількісний склад суддів

Суд складається з такої кількості суддів, яка відповідає кількості Високих Договірних Сторін.

Стаття 21. Критерії добору суддів

1. Судді повинні мати високі моральні якості, а також мати кваліфікацію, необхідну для призначення на високу судову посаду, чи бути юристами з визнаним авторитетом.

2. Судді засідають у Суді у своїй особистій якості.

3. Упродовж строку своїх повноважень судді не можуть займатися ніякою діяльністю, що є несумісною з їхньою незалежністю, безсторонністю або вимогами виконання посадових обов'язків на постійній основі; усі питання, які виникають у зв'язку із застосуванням цього пункту, вирішуються Судом.

Стаття 22. Вибори суддів

1. Судді обираються Парламентською асамблеєю від кожної Високої Договірної Сторони більшістю поданих голосів із трьох кандидатів, представлених Високою Договірною Стороною.

2. Така сама процедура застосовується під час довиборів до Суду у випадку приєднання нових Високих Договірних Сторін, а також при заповненні вакансій, що виникають.

Стаття 23. Строк повноважень

1. Судді обираються строком на шість років. Вони можуть бути переобрані. Однак строк повноважень половини складу суддів, обраних на перших виборах, спливає через три роки.

2. Судді, строк повноважень яких спливає через перші три роки, визначаються Генеральним секретарем Ради Європи за жеребом одразу ж після їх обрання.

3. З метою забезпечення, наскільки це можливо, поновлення повноважень половини складу суддів кожні три роки Парламентська асамблея може до початку будь-яких наступних виборів вирішити, що тривалість строку або строків повноважень одного або кількох суддів, які мають бути обрані, буде іншою, ніж шість років, але не більшою дев'яти і не меншою трьох років.

4. У випадках, коли йдеться про більше ніж один строк повноважень і коли Парламентська асамблея застосовує попередній пункт, розподіл

строків повноважень здійснюється Генеральним секретарем Ради Європи за жеребом одразу ж після виборів.

5. Суддя, обраний для заміни судді, строк повноважень якого не спливає, обіймає посаду протягом решти строку повноважень свого попередника.

6. Строк повноважень суддів спливає, коли вони досягають 70-річного віку.

7. Судді обіймають свою посаду до їх заміни. Проте після заміни вони продовжують розгляд тих справ, які вже є в їхньому провадженні.

Стаття 24. Звільнення з посади

Жоден суддя не може бути звільнений з посади, якщо тільки рішення про його невідповідність встановленим вимогам не буде ухвалене іншими суддями більшістю у дві третини голосів.

Стаття 25. Канцелярія та судові секретарі

Суд має канцелярію, функції та організація якої визначаються в Регламенті Суду. Суду в його діяльності надають допомогу судові секретарі.

Стаття 26. Пленарні засідання Суду

На пленарних засіданнях Суду:

а) обираються його Голова та один або два заступники Голови строком на три роки; вони можуть бути переобрані;

б) створюються палати на встановлений строк;

в) обираються голови палат Суду; вони можуть бути переобрані; приймається Регламент Суду; та обираються Секретар Суду та один або кілька заступників Секретаря.

Стаття 27. Комісії, палати та Велика палата

1. Для розгляду переданих йому справ Суд засідає в комісіях у складі трьох суддів, у палатах у складі семи суддів та у Великій палаті у складі сімнадцяти суддів. Палати Суду створюють комісії на встановлений строк.

2. Як член палати та Великої палати за посадою засідає суддя, обраний від заінтересованої держави-учасниці, або, за відсутності такого чи в разі неспроможності такого взяти участь у засіданні, особа, яка визначається на вибір такої держави і засідає як суддя.

3. До складу Великої палати входять також Голова Суду, заступники Голови, голови палат та інші судді, які визначаються відповідно до Регламенту Суду. Якщо справа передається до Великої палати згідно зі статтею 43, у Великій палаті не може засідати жоден суддя з палати, яка постановила судові рішення, за винятком голови палати та судді, який засідав від заінтересованої держави-учасниці.

Стаття 28. Заяви комісії про неприйнятність скарги (заяви)

Комісія може – одноставним голосуванням – визнати неприйнятною або вилучити з реєстру справ індивідуальну заяву, подану згідно зі статтею 34, якщо така ухвала може бути винесена без додаткового вивчення. Ухвала комісії є остаточною.

Стаття 29. Ухвали палат щодо прийнятності та суті заяв

1. Якщо згідно зі статтею 28 жодної ухвали не винесено, палата приймає рішення щодо прийнятності та суті індивідуальних заяв, поданих згідно зі статтею 34.

2. Палата приймає рішення щодо прийнятності та суті міждержавних заяв, поданих згідно зі статтею 33.

3. Ухвала щодо прийнятності виносить окремо, якщо Суд у виняткових випадках не вирішить інакше.

Стаття 30. Відмова від юрисдикції на користь Великої палати

Якщо справа, яку розглядає палата, порушує серйозне питання щодо тлумачення Конвенції чи протоколів до неї або якщо вирішення питання, яке вона розглядає, може призвести до результату, несумісного з рішенням, постановленим Судом раніше, палата може в будь-який час до прийняття свого рішення відмовитися від своєї юрисдикції на користь Великої палати, якщо жодна зі сторін у справі не заперечує проти цього.

Стаття 31. Повноваження Великої палати

Велика палата:

а) приймає рішення щодо заяв, поданих згідно зі статтею 33 або статтею 34, якщо палата відмовилася від своєї юрисдикції згідно зі статтею 30 або якщо справу було передано їй на розгляд згідно зі статтею 43; та

б) розглядає запити про надання консультативних висновків, подані згідно зі статтею 47.

Стаття 32. Юрисдикція Суду

1. Юрисдикція Суду поширюється на всі питання, які стосуються тлумачення та застосування Конвенції і протоколів до неї і які передаються йому на розгляд відповідно до статей 33, 34 і 47.

2. У випадку виникнення спору щодо юрисдикції Суду спір вирішується Судом.

Стаття 33. Міждержавні справи

Будь-яка Висока Договірна Сторона може передати на розгляд Суду питання про будь-яке порушення положень Конвенції та протоколів до неї, яке, як вона вважає, було допущене іншою Високою Договірною Стороною.

Стаття 34. Індивідуальні заяви (скарги)

Суд може приймати заяви від будь-якої особи, неурядової організації або групи осіб, що вважають себе потерпілими від порушення

однією з Високих Договірних Сторін прав, викладених у Конвенції або протоколах до неї. Високі Договірні Сторони зобов'язуються не перешкоджати ніяким чином ефективному здійсненню цього права.

Стаття 35. Критерії прийнятності

1. Суд може прийняти питання до розгляду тільки після того, як було вичерпано всі національні засоби правового захисту – відповідно до загально визнаних норм міжнародного права, і впродовж шести місяців від дати прийняття остаточного рішення.

2. Суд не розглядає жодної заяви, поданої згідно зі статтею 34, якщо вона:

а) є анонімною; або

б) за своєю суттю порушує питання, що вже було розглянуте Судом або вже подане на розгляд за іншою процедурою міжнародного розслідування чи врегулювання, і якщо вона не містить відповідної нової інформації.

3. Суд визнає непринятною будь-яку індивідуальну заяву, подану згідно зі статтею 34, якщо він вважає, що ця заява є несумісною з положеннями Конвенції або протоколів до неї, явно необґрунтованою або є зловживанням правом на подання заяви.

4. Суд відхиляє будь-яку заяву, якщо він вважає її непринятною згідно з цією статтею. Він може зробити це на будь-якій стадії провадження у справі.

Стаття 36. Участь третьої сторони

1. У всіх справах, які розглядаються палатою або Великою палатою, Висока Договірна Сторона, громадянин якої є заявником, має право подати свої міркування у письмовій формі і брати участь у слуханнях.

2. Голова Суду може в інтересах належного відправлення правосуддя запропонувати будь-якій Високій Договірній Стороні, яка не є стороною в судовому розгляді, або будь-якій заінтересованій особі, яка не є заявником, подати свої міркування у письмовій формі або брати участь у слуханнях.

Стаття 37. Вилучення заяв із реєстру справ

1. Суд може на будь-якій стадії провадження у справі вилучити заяву з реєстру справ, якщо обставини дозволяють дійти висновку, що:

а) заявник не має наміру далі підтримувати свою заяву; або

б) спір уже вирішено; або

с) на будь-якій іншій підставі, встановленій Судом, подальший розгляд заяви не є виправданим.

Однак Суд продовжує розгляд заяви, якщо цього вимагає повага до прав людини, визначених у Конвенції та протоколах до неї.

2. Суд може знову поновити заяву в реєстрі справ, якщо, на його думку, обставини це виправдовують.

Стаття 38. Розгляд справи та процедура дружнього врегулювання

1. Якщо Суд визнає заяву прийнятною, він:

а) розглядає справу разом із представниками сторін і в разі необхідності проводить розслідування, для ефективного здійснення якого заінтересовані держави створюють усі необхідні умови;

б) надає себе у розпорядження заінтересованих сторін з метою забезпечення дружнього врегулювання спору на основі поваги до прав людини, визначених у Конвенції та протоколах до неї.

2. Переговори, які здійснюються згідно з підпунктом (б) пункту 1, є конфіденційними.

Стаття 39. Досягнення дружнього врегулювання

У разі досягнення дружнього врегулювання Суд вилучає справу з реєстру, прийнявши відповідне рішення, яке містить лише стислий виклад фактів і досягнутого вирішення.

Стаття 40. Слухання у відкритому засіданні та доступ до документів

1. Слухання проводяться у відкритому засіданні, якщо Суд у виняткових випадках не вирішить інакше.

2. Доступ до документів, які здаються на зберігання Секретареві, має бути відкритим, якщо Голова Суду не вирішить інакше.

Стаття 41. Справедлива сатисфакція

Якщо Суд визнає факт порушення Конвенції або протоколів до неї і якщо внутрішнє право відповідної Високої Договірної Сторони передбачає лише часткову компенсацію, Суд у разі необхідності надає потерпілій стороні справедливу сатисфакцію.

Стаття 42. Рішення палат

Рішення палат стають остаточними відповідно до пункту 2 статті 44.

Стаття 43. Передання справ на розгляд Великої палати

1. Упродовж 3 місяців від дати постановлення рішення палатою будь-яка сторона у справі може у виняткових випадках, звернутися з клопотанням про передання справи на розгляд Великої палати.

2. Колегія у складі 5 суддів Великої палати приймає таке клопотання, якщо справа порушує серйозне питання щодо тлумачення або застосування Конвенції чи протоколів до неї або важливе питання загального значення.

3. Якщо колегія приймає клопотання, Велика палата вирішує справу шляхом постановлення судового рішення.

Стаття 44. Остаточні судові рішення

1. Рішення Великої палати є остаточним.

2. Рішення палати стає остаточним:

а) якщо сторони заявляють про те, що вони не звертатимуться із клопотанням про передання справи на розгляд Великої палати; або

b) через три місяці від дати постановлення рішення, якщо клопотання про передання справи на розгляд Великої палати не було заявлено; або

c) якщо колегія Великої палати відхиляє клопотання про передання справи на розгляд Великої палати згідно зі статтею 43.

3. Остаточне судове рішення опубліковується.

Стаття 45. Умотивування судових рішень та ухвал

1. Судові рішення та ухвали про прийнятність або неприйнятність заяв мають бути вмотивовані.

2. Якщо судове рішення цілком або частково не виражає одностайної думки суддів, кожний суддя має право викласти окрему думку.

Стаття 46. Обов'язкова сила судових рішень та їх виконання

1. Високі Договірні Сторони зобов'язуються виконувати остаточне рішення Суду в будь-якій справі, в якій вони є сторонами.

2. Остаточне рішення Суду надсилається Комітетові міністрів, який здійснює нагляд за його виконанням.

Стаття 47. Консультативні висновки

1. Суд може на запит Комітету міністрів надавати консультативні висновки з правових питань, які стосуються тлумачення Конвенції та протоколів до неї.

2. Такі висновки не поширюються на питання, які стосуються змісту чи обсягу прав і свобод, визначених у розділі I Конвенції та протоколах до неї, або на будь-яке інше питання, яке Суд чи Комітет міністрів можуть розглядати внаслідок будь-якого провадження, що може бути порушене відповідно до Конвенції.

3. Рішення Комітету міністрів про подання запиту щодо консультативного висновку Суду ухвалюються більшістю голосів представників, які мають право засідати в Комітеті.

Стаття 48. Консультативна компетенція Суду

Суд вирішує, чи належить до його компетенції, визначеної у статті 47, запит Комітету міністрів про надання консультативного висновку.

Стаття 49. Умотивування консультативних висновків

1. Консультативні висновки Суду мають бути вмотивовані.

2. Якщо консультативний висновок цілком або частково не виражає одностайної думки суддів, кожний суддя має право викласти окрему думку.

3. Консультативні висновки Суду передаються Комітетові міністрів.

Стаття 50. Витрати Суду

Витрати Суду покладаються на Раду Європи.

Стаття 51. Привілеї та імунітети суддів

Судді під час виконання своїх обов'язків користуються привілеями та імунітетами, передбаченими у статті 40 Статуту Ради Європи і в угодах, укладених згідно з цією статтею Статуту.

Розділ III. ІНШІ ПОЛОЖЕННЯ

Стаття 52. Запити Генерального секретаря

На запит Генерального секретаря Ради Європи будь-яка Висока Договірна Сторона надає роз'яснення щодо того, яким чином її внутрішнє законодавство забезпечує ефективне виконання будь-якого з положень цієї Конвенції.

Стаття 53. Гарантії існуючих прав людини

Ніщо в цій Конвенції не може тлумачитись як таке, що обмежує або порушує будь-які права людини та основні свободи, які можуть гарантуватися законами будь-якої Високої Договірної Сторони або будь-якою іншою угодою, стороною якої вона є.

Стаття 54. Повноваження Комітету міністрів

Ніщо в цій Конвенції не стоїть на перешкоді повноваженням Комітету міністрів, наданим йому Статутом Ради Європи.

Стаття 55. Відмова від інших засобів врегулювання спорів

Високі Договірні Сторони погоджуються, що без спеціальної домовленості вони не користуватимуться існуючими між ними чинними договорами, конвенціями або деклараціями для вирішення шляхом оскарження, спору, який виникає внаслідок тлумачення або застосування цієї Конвенції, засобами врегулювання спорів, не передбаченими цією Конвенцією.

Стаття 56. Територіальне застосування

1. Будь-яка держава може при ратифікації або будь-коли після цього заявити в повідомленні на ім'я Генерального секретаря Ради Європи про те, що дія цієї Конвенції поширюється – з урахуванням пункту 4 цієї статті – на всі або деякі з територій, за міжнародні відносини яких вона є відповідальною.

2. Дія Конвенції поширюється на територію або території, визначені в повідомленні, з тридцятого дня після отримання цього повідомлення Генеральним секретарем Ради Європи.

3. Однак положення цієї Конвенції застосовуються до таких територій з належним урахуванням місцевих вимог.

4. Будь-яка держава, яка зробила заяву відповідно до пункту 1 цієї статті, може будь-коли після цього заявити від імені однієї або кількох територій, яких стосується заява, що вона визнає компетенцію Суду приймати заяви від окремих осіб, неурядових організацій або груп осіб згідно зі статтею 34 цієї Конвенції.

Стаття 57. Застереження

1. Будь-яка держава при підписанні цієї Конвенції або здачі на зберігання своєї ратифікаційної грамоти може зробити застереження стосовно будь-якого окремого положення Конвенції з огляду на те, що той чи інший закон, чинний на той час на її території, не відповідає

цьому положенню. Застереження загального характеру згідно з цією статтею не дозволяються.

2. Будь-яке застереження, зроблене згідно з цією статтею, має містити стислий виклад відповідного закону.

Стаття 58. Денонсація

1. Висока Договірна Сторона може денонсувати цю Конвенцію тільки зі спливом п'яти років з дати, коли вона стала її стороною, і через шість місяців після подання відповідного повідомлення на ім'я Генерального секретаря Ради Європи, який інформує про це інші Високі Договірні Сторони.

2. Така денонсація не звільняє заінтересовану Високу Договірну Сторону від її зобов'язань за цією Конвенцією щодо будь-якого діяння, яке могло бути порушенням таких зобов'язань і могло бути здійсненим нею до дати, від якої денонсація набрала чинності.

3. Будь-яка Висока Договірна Сторона, яка перестає бути членом Ради Європи, перестає бути й стороною цієї Конвенції на тих самих умовах.

4. Відповідно до положень попередніх пунктів, Конвенція може бути денонсована щодо будь-якої території, на яку було поширено її дію згідно із заявою, зробленою на підставі статті 56.

Стаття 59. Підписання та ратифікація

1. Ця Конвенція відкрита для підписання членами Ради Європи. Вона підлягає ратифікації. Ратифікаційні грамоти здаються на зберігання Генеральному секретареві Ради Європи.

2. Ця Конвенція набирає чинності після здачі на зберігання десяти ратифікаційних грамот.

3. Для тих держав, які підписали цю Конвенцію і які ратифікуватимуть її після набрання нею чинності, Конвенція набирає чинності з дня здачі на зберігання їхніх ратифікаційних грамот.

4. Генеральний секретар Ради Європи повідомляє всіх членів Ради Європи про набрання Конвенцією чинності, про Високі Договірні Сторони, які ратифікували її, і про здачу на зберігання усіх подальших ратифікаційних грамот.

Вчинено в Римі четвертого дня листопада місяця 1950 року англійською і французькою мовами, причому обидва тексти є однаково автентичними, в одному примірнику, який зберігатиметься в архіві Ради Європи. Генеральний секретар надсилає засвідчені копії цієї Конвенції кожній державі, яка її підписала.

“Голос України”, 10 січня 2001 р.
(№ 3 (2503), с. 6 – 8).

ПРОТОКОЛ № 1 ДО КОНВЕНЦІЇ ПРО ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ ТА ОСНОВНИХ СВОБОД

(Париж, 20. 03. 1952)

Уряди держав – членів Ради Європи, які підписали цей Протокол, сповнені рішучості вжити заходів для колективного забезпечення здійснення деяких прав і свобод, які не включені до розділу I Конвенції про захист прав людини та основних свобод, підписаної в Римі 4 листопада 1950 року (далі – Конвенція),

домовилися про таке:

Стаття 1

Захист права власності

Кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном. Ніхто не може бути позбавлений свого майна інакше як в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом або загальними принципами міжнародного права.

Проте попередні положення жодним чином не обмежують право держави вводити в дію такі закони, які, на її думку, є необхідними для здійснення контролю за користуванням майном відповідно до загальних інтересів або для забезпечення сплати податків чи інших зборів або штрафів.

Стаття 2

Право на освіту

Нікому не може бути відмовлено в праві на освіту. Держава при виконанні будь-яких функцій, узятих нею на себе в галузі освіти і навчання, поважає право батьків забезпечувати таку освіту і навчання відповідно до своїх релігійних і світоглядних переконань.

Стаття 3

Право на вільні вибори

Високі Договірні Сторони зобов'язуються проводити вільні вибори з розумною періодичністю шляхом таємного голосування в умовах, які забезпечуватимуть вільне вираження думки народу у виборі законодавчого органу.

Стаття 4

Територіальне застосування

Будь-яка Висока Договірна Сторона може при підписанні або ратифікації чи будь-коли після цього надіслати Генеральному секретареві Ради Європи заяву, в якій зазначаються межі застосування нею положень цього Протоколу до територій, що зазначені в цій заяві і за міжнародні відносини яких вона несе відповідальність.

Будь-яка Висока Договірна Сторона, яка надіслала заяву на підставі попередньої частини, може час від часу робити інші заяви про зміну умов будь-якої попередньої заяви чи про припинення застосування положень цього Протоколу щодо будь-якої території.

Заява, зроблена згідно з цією статтею, вважається такою, що зроблена відповідно до пункту 1 статті 56 Конвенції.

Стаття 5

Зв'язок із Конвенцією

Високі Договірні Сторони розглядають положення статей 1, 2, 3 і 4 цього Протоколу як додаткові статті Конвенції, і всі положення Конвенції застосовуються відповідно.

Стаття 6

Підписання та ратифікація

Цей Протокол відкритий для підписання членами Ради Європи, які підписали Конвенцію; він ратифікується одночасно з ратифікацією Конвенції або після її ратифікації. Протокол набирає чинності після здачі на зберігання десяти ратифікаційних грамот. Для тих держав, які підписали цей Протокол і які ратифікуватимуть його після набрання ним чинності, Протокол набирає чинності з дня здачі на зберігання їхніх ратифікаційних грамот.

Ратифікаційні грамоти здаються на зберігання Генеральному секретареві Ради Європи, який повідомляє всіх членів Ради про тих, хто здійснив ратифікацію.

Вчинено в Парижі двадцятого дня березня місяця 1952 року англійською і французькою мовами, причому обидва тексти є однаково автентичними, в одному примірнику, який зберігатиметься в архіві Ради Європи. Генеральний секретар надсилає засвідчені копії цього Протоколу кожному урядові, який його підписав.

**ПРОТОКОЛ № 4 ДО КОНВЕНЦІЇ ПРО ЗАХИСТ ПРАВ
ЛЮДИНИ ТА ОСНОВНИХ СВОБОД, ЯКИЙ ГАРАНТУЄ
ДЕЯКІ ПРАВА І СВОБОДИ, ЩО НЕ ВКЛЮЧЕНІ ДО
КОНВЕНЦІЇ ТА ПЕРШОГО ПРОТОКОЛУ ДО НЕЇ**

(Страсбург, 16. 09. 1963)

Уряди держав – членів Ради Європи, які підписали цей Протокол, сповнені рішучості вжити заходів для колективного забезпечення здійснення деяких прав і свобод, які не включені до розділу I Конвенції про захист прав людини та основних свобод, підписаної в Римі 4 листопада 1950 року (далі – Конвенція), і в статтях 1–3 Першого протоколу до Конвенції, підписаного в Парижі 20 березня 1952 року, домовилися про таке:

Стаття 1. Заборона ув'язнення за борг

Нікого не може бути позбавлено волі лише на підставі неспроможності виконати своє договірне зобов'язання.

Стаття 2. Свобода пересування

1. Кожен, хто законно перебуває на території будь-якої держави, в межах цієї території має право на свободу пересування і свободу вибору місця проживання.

2. Кожен є вільним залишати будь-яку країну, включаючи власну.

3. На здійснення цих прав не встановлюються жодні обмеження, крім тих, що передбачені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної або громадської безпеки, для забезпечення громадського порядку, запобігання злочинам, для охорони здоров'я або моралі чи з метою захисту прав і свобод інших осіб.

4. Права, викладені в пункті 1, також можуть у певних місцевостях підлягати обмеженням, що встановлені згідно із законом і виправдовуються суспільними інтересами в демократичному суспільстві.

Стаття 3. Заборона вислання громадян

1. Нікого не може бути вислано шляхом застосування індивідуальних або колективних заходів з території держави, громадянином якої він є.

2. Нікого не може бути позбавлено права в'їзду на територію держави, громадянином якої він є.

Стаття 4. Заборона колективного вислання іноземців

Колективне вислання іноземців заборонено.

Стаття 5. Територіальне застосування

1. Будь-яка Висока Договірна Сторона може при підписанні чи ратифікації цього Протоколу або будь-коли після цього надіслати Генеральному секретареві Ради Європи заяву, в якій зазначаються межі

застосування нею положень цього Протоколу до територій, що зазначені в цій заяві і за міжнародні відносини яких вона несе відповідальність.

2. Будь-яка Висока Договірна Сторона, яка надіслала заяву на підставі попереднього пункту, може час від часу робити інші заяви про зміну умов будь-якої попередньої заяви чи про припинення застосування положень цього Протоколу щодо будь-якої території.

3. Заява, зроблена згідно з цією статтею, вважається такою, що зроблена відповідно до пункту 1 статті 56 Конвенції.

4. Територія будь-якої держави, до якої цей Протокол застосовується на підставі його ратифікації або прийняття цією державою, і кожна територія, до якої цей Протокол застосовується на підставі заяви, зробленої такою державою згідно з цією статтею, розглядаються як окремі території для цілей посилань у статтях 2 і 3 на територію держави.

5. Будь-яка держава, яка зробила заяву відповідно до пункту 1 чи 2 цієї статті, може будь-коли після цього заявити від імені однієї або кількох територій, яких стосується заява, що вона визнає компетенцію Суду приймати заяви від окремих осіб, неурядових організацій або груп осіб згідно зі статтею 34 Конвенції щодо всіх або деяких зі статей 1–4 цього Протоколу.

Стаття 6. Зв'язок із Конвенцією

Високі Договірні Сторони розглядають положення статей 1-5 цього Протоколу як додаткові статті Конвенції, і всі положення Конвенції застосовуються відповідно.

Стаття 7. Підписання та ратифікація

1. Цей Протокол відкритий для підписання членами Ради Європи, які підписали Конвенцію; він ратифікується одночасно з ратифікацією Конвенції або після її ратифікації. Протокол набирає чинності після здачі на зберігання п'яти ратифікаційних грамот. Для тих держав, які підписали цей Протокол і які ратифікуватимуть його після набрання ним чинності, Протокол набирає чинності з дня здачі на зберігання їхніх ратифікаційних грамот.

2. Ратифікаційні грамоти здаються на зберігання Генеральному секретареві Ради Європи, який повідомляє всіх членів Ради про тих, хто здійснив ратифікацію.

На посвідчення, чого ті, що підписалися нижче, належним чином на те уповноважені представники, підписали цей Протокол.

Вчинено у Страсбурзі шістнадцятого дня вересня місяця 1963 року англійською і французькою мовами, причому обидва тексти є однаково автентичними, в одному примірнику, який зберігатиметься в архіві Ради Європи. Генеральний секретар надсилає засвідчені копії цього Протоколу кожній державі, яка його підписала.

**ПРОТОКОЛ № 6 ДО КОНВЕНЦІЇ ПРО ЗАХИСТ ПРАВ
ЛЮДИНИ ТА ОСНОВНИХ СВОБОД ЩОДО
СКАСУВАННЯ СМЕРТНОЇ КАРИ**

(Страсбург, 28. 04. 1983)

Держави – члени Ради Європи, які підписали цей Протокол до Конвенції про захист прав людини та основних свобод, підписаної в Римі 4 листопада 1950 року (далі – Конвенція),

вважаючи, що розвиток подій у кількох державах – членах Ради Європи відображає загальну тенденцію до скасування смертної кари, домовилися про таке:

Стаття 1. Скасування смертної кари

Смертна кара скасовується. Нікого не може бути засуджено до такого покарання або страчено.

Стаття 2. Смертна кара під час війни

Держава може передбачити у своєму законодавстві смертну кару за діяння, вчинені під час війни або неминучої загрози війни; таке покарання застосовується тільки у випадках, передбачених законом і згідно з його положеннями. Держава повідомляє Генерального секретаря Ради Європи про відповідні положення цього закону.

Стаття 3. Заборона відступу від зобов'язань

Жодні відступи від положень цього Протоколу на підставі статті 15 Конвенції не допускаються.

Стаття 4. Заборона застережень

Жодні застереження щодо положень цього Протоколу на підставі статті 57 Конвенції не допускаються.

Стаття 5. Територіальне застосування

1. Будь-яка держава при підписанні чи здачі на зберігання своєї ратифікаційної грамоти або свого документа про прийняття чи схвалення може зазначити територію чи території, до яких застосовуватиметься цей Протокол.

2. Будь-яка держава може будь-коли після цього надіслати на ім'я Генерального секретаря Ради Європи заяву про поширення дії цього Протоколу на будь-яку іншу територію, зазначену в цій заяві. Щодо такої території Протокол набирає чинності в перший день місяця, що настає після дати отримання такої заяви Генеральним секретарем.

3. Будь-яка заява, зроблена на підставі двох попередніх пунктів, може бути відкликана щодо будь-якої території, зазначеної в цій заяві, у повідомленні на ім'я Генерального секретаря. Відкликання набирає

чинності в перший день місяця, що настає після дати отримання такого повідомлення Генеральним секретарем.

Стаття 6. *Зв'язок із Конвенцією*

Держави-учасниці розглядають положення статей 1–5 цього Протоколу як додаткові статті Конвенції, і всі положення Конвенції застосовуються відповідно.

Стаття 7. *Підписання та ратифікація*

Цей Протокол відкрито для підписання державами – членами Ради Європи, які підписали Конвенцію. Він ратифікується, приймається чи схвалюється. Держава – член Ради Європи не може ратифікувати, прийняти чи схвалити цей Протокол, якщо вона одночасно або раніше не ратифікувала Конвенцію. Ратифікаційні грамоти або документи про прийняття чи схвалення здаються на зберігання Генеральному секретареві Ради Європи.

Стаття 8. *Набрання чинності*

1. Цей Протокол набирає чинності в перший день місяця, що настає після дати, коли п'ять держав – членів Ради Європи висловили свою згоду на обов'язковість для них цього Протоколу згідно з положеннями статті 7.

2. Для будь-якої держави-члена, яка висловить свою згоду на обов'язковість для неї цього Протоколу після набрання ним чинності, Протокол набирає чинності в перший день місяця, що настає після дати здачі на зберігання ратифікаційної грамоти або документа про прийняття чи схвалення.

Стаття 9. *Функції депозитарію*

Генеральний секретар Ради Європи повідомляє держави – члени Ради про:

- a) будь-яке підписання;
- b) здачу на зберігання будь-якої ратифікаційної грамоти або будь-якого документа про прийняття чи затвердження;
- c) будь-яку дату набрання чинності цим Протоколом згідно зі статтями 5 і 8;
- d) будь-яку іншу дію, будь-яке повідомлення або сповіщення, які стосуються цього Протоколу.

На посвідчення, чого ті, що підписалися нижче, належним чином на те уповноважені представники, підписали цей Протокол.

Вчинено у Страсбурзі двадцять восьмого дня квітня місяця 1983 року англійською і французькою мовами, причому обидва тексти є однаково автентичними, в одному примірнику, який зберігатиметься в архіві Ради Європи. Генеральний секретар Ради Європи надсилає засвідчені копії цього Протоколу кожній державі – членові Ради Європи.

ПРОТОКОЛ № 7 ДО КОНВЕНЦІЇ ПРО ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ ТА ОСНОВНИХ СВОБОД

(Страсбург, 22. 11. 1984)

Держави – члени Ради Європи (далі – РС), які підписали цей Протокол, сповнені рішучості вжити нових заходів для колективного забезпечення здійснення деяких прав і свобод за допомогою Конвенції про захист прав людини та основних свобод, підписаної в Римі 4 листопада 1950 року (далі – Конвенція), домовилися про таке:

Стаття 1. Процедурні гарантії, що стосуються вислання іноземців

1. Іноземець, який законно проживає на території держави, не може бути висланий за її межі інакше, ніж на виконання рішення, прийнятого відповідно до закону, і повинен мати можливість:

- a) наводити аргументи проти свого вислання;
- b) вимагати перегляду своєї справи;
- c) бути представленим з цією метою перед компетентним органом або перед особою чи особами, призначеними цим органом.

2. Іноземець може бути висланий до здійснення своїх прав, передбачених у підпунктах *a* та *c* пункту 1 цієї статті, якщо таке вислання є необхідним в інтересах публічного порядку або зумовлюється міркуваннями національної безпеки.

Стаття 2. Право на оскарження у кримінальних справах

1. Кожен, кого суд визнав винним у вчиненні кримінального правопорушення, має право на перегляд судом вищої інстанції факту визнання його винним або винесеного йому вироку. Здійснення цього права, включаючи підстави, на яких воно може бути здійснене, регулюється законом.

2. Із цього права можуть робитися винятки для незначних правопорушень, як це передбачено законом, або в разі, коли відповідну особу судив у першій інстанції найвищий суд або коли її було визнано винною і засуджено після оскарження виправдувального вироку.

Стаття 3. Відшкодування в разі незаконного засудження

Якщо остаточним рішенням особу було засуджено за вчинення кримінального правопорушення і якщо винесений їй вирок було потім скасовано або її було помилувано на підставі нового чи нововиявленого факту, який беззаперечно доводить наявність судової помилки, то ця особа, яка зазнала покарання в результаті такого засудження, одержує відшкодування згідно із законом або практикою відповідної держави, якщо тільки не буде доведено, що зазначений невідомий факт не було свого часу виявлено повністю або частково з вини цієї особи.

Стаття 4. Право не бути притягненим до суду або покараним двічі

1. Нікого не може бути вдруге притягнуто до суду або покарано в порядку кримінального провадження під юрисдикцією однієї і тієї самої держави за правопорушення, за яке його вже було остаточно виправдано або засуджено відповідно до закону та кримінальної процедури цієї держави.

2. Положення попереднього пункту не перешкоджають повторному розгляду справи згідно із законом та кримінальною процедурою відповідної держави за наявності нових або нововиявлених фактів чи суттєвих недоліків у попередньому судовому розгляді, які могли вплинути на результати розгляду справи.

3. Жодні відступи від положень цієї статті на підставі статті 15 Конвенції не допускаються.

Стаття 5. Рівноправність кожного з подружжя

Кожен із подружжя має рівні цивільні права та обов'язки у відносинах між собою і зі своїми дітьми, а також щодо одруження, перебування в шлюбі та щодо його розірвання. Ця стаття не перешкоджає державам вживати таких заходів, що є необхідними в інтересах дітей.

Стаття 6. Територіальне застосування

1. Будь-яка держава при підписанні чи здачі на зберігання своєї ратифікаційної грамоти або свого документа про прийняття чи схвалення може зазначити територію або території, на які поширюватиметься дія цього Протоколу, і встановити межі застосування нею його положень до такої території або таких територій.

2. Будь-яка держава може будь-коли після цього надіслати на ім'я Генерального секретаря Ради Європи заяву про поширення дії цього Протоколу на будь-яку іншу територію, зазначену в цій заяві. Щодо такої території Протокол набирає чинності в перший день місяця, що настає зі спливом двомісячного строку з дати отримання такої заяви Генеральним секретарем.

3. Будь-яка заява, зроблена на підставі двох попередніх пунктів, може бути відкликана щодо будь-якої території, зазначеної в цій заяві, або змінена у повідомленні на ім'я Генерального секретаря. Відкликання або зміна заяви набирає чинності в перший день місяця, що настає зі спливом двомісячного строку з дати отримання такого повідомлення Генеральним секретарем.

4. Заява, зроблена згідно з цією статтею, розглядається як така, що зроблена відповідно до пункту 1 статті 56 Конвенції.

5. Територія будь-якої держави, до якої цей Протокол застосовується на підставі його ратифікації, прийняття або схвалення цією державою, і кожна територія, до якої цей Протокол застосовується на підставі заяви, зробленої такою державою згідно з цією статтею,

можуть розглядатися як окремі території для цілей посилання в статті 1 на територію держави.

6. Будь-яка держава, яка зробила заяву відповідно до пункту 1 чи 2 цієї статті, може будь-коли після цього заявити від імені однієї або кількох територій, яких стосується заява, що вона визнає компетенцію Суду приймати заяви від окремих осіб, неурядових організацій або груп осіб згідно зі статтею 34 Конвенції щодо статей 1–5 цього Протоколу.

Стаття 7. Зв'язок із Конвенцією

Держави-учасниці розглядають положення статей 1–6 цього Протоколу як додаткові статті Конвенції, і всі положення Конвенції застосовуються відповідно.

Стаття 8. Підписання та ратифікація

Цей Протокол відкрито для підписання державами – членами РЄ, які підписали Конвенцію. Він підлягає ратифікації, прийняттю чи схваленню. Держава – член РЄ не може ратифікувати, прийняти або схвалити цей Протокол, якщо вона одночасно або раніше не ратифікувала Конвенцію. Ратифікаційні грамоти або документи про прийняття чи схвалення здаються на зберігання Генеральному секретареві РЄ.

Стаття 9. Набрання чинності

1. Цей Протокол набирає чинності в перший день місяця, що настає зі спливом двомісячного строку з дати, коли сім держав – членів РЄ висловили свою згоду на обов'язковість для них цього Протоколу згідно з положеннями статті 8.

2. Для будь-якої держави-члена, яка висловить свою згоду на обов'язковість для неї цього Протоколу, Протокол набирає чинності в перший день місяця, що настає зі спливом двомісячного строку з дати здачі на зберігання ратифікаційної грамоти або документа про прийняття чи схвалення.

Стаття 10. Функції депозитарію

Генеральний секретар РЄ повідомляє всі держави – члени РЄ про: а) будь-яке підписання; б) здачу на зберігання будь-якої ратифікаційної грамоти або будь-якого документа про прийняття чи схвалення; с) будь-яку дату набрання чинності цим Протоколом згідно зі статтями 6 і 9; д) будь-яку іншу дію, будь-яке повідомлення або будь-яку заяву, що стосуються цього Протоколу.

На посвідчення, чого ті, що підписалися нижче, належним чином на те уповноважені представники, підписали цей Протокол.

Вчинено у Страсбурзі двадцять другого дня листопада місяця 1984 року англійською і французькою мовами, причому обидва тексти є однаково автентичними, в одному примірнику, який зберігатиметься в архіві РЄ. Генеральний секретар Ради Європи надсилає засвідчені копії цього Протоколу кожній державі – членові РЄ.

Після ратифікації Україною Європейської конвенції з прав людини (Конвенції про захист прав людини та основних свобод) відповідно до ст. 9 чинної Конституції України норми цього міжнародного нормативного акта стали частиною національного законодавства. Тому надзвичайно важливою для правого життя, правозастосовчої діяльності українців з врахуванням цих норм є судова практика Європейського суду з прав людини. У цьому плані вагомим внеском у вирішенні цієї проблеми слугує **започатковане Українською правничою фундацією видання (журналу) “Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі”** – головний редактор **Юрій Зайцев**.

Враховуючи те, що Конституція України (частина 4 статті 55) надає кожному право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна, нижче пропонуються розроблені редакцією вищевказаного журналу **правила звернення до Європейського суду з прав людини.**

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА ДЛЯ ОСІБ, КОТРИ БАЖАЮТЬ ЗВЕРНУТИСЯ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

1. Які справи розглядає Суд?

1. Європейський суд з прав людини (далі – Суд) є міжнародним органом, який, за відповідних обставин, може приймати скарги (заяви) від осіб щодо порушення їхніх прав, гарантованих Європейською конвенцією із захисту прав людини та основних свобод. Конвенція є міжнародним договором, згідно з яким значна частина європейських держав взяла на себе зобов’язання дотримуватися основних прав людини. Ці права деталізовані в додаткових Протоколах №№ 1, 4, 6, 7, котрі також підписані рядом держав.

2. Якщо Ви вважаєте, що будь-яка з нижчеперерахованих держава, порушила щодо Вас одне з цих основних прав, то Ви можете звернутися в Суд. Суд може розглядати тільки заяви щодо тих прав, які гарантовані Конвенцією і Протоколами, виключаючи всі інші. Суд не є вищестоящою інстанцією щодо національних судів і не може відмінити чи змінювати їх рішення. Суд не може виступати на Вашу підтримку проти владної інстанції, відносно якої подана Ваша скарга.

3. Суд розглядає тільки ті скарги, які спрямовані проти держав, вказаних у доданому переліку, і відносяться до подій, що сталися після

визначених дат. Ці дати можуть змінюватися залежно від того, проти якої держави направлена скарга, і від того, чи стосується Ваша скарга права, проголошеного Конвенцією чи одним із Протоколів.

4. Ви можете направляти скарги (заяви) тільки проти дій чи рішень органів влади однієї з цих держав (органів законодавчої, виконавчої, судової влади і т.ін.). Суд не може розглядати скарги, спрямовані проти приватних осіб та недержавних організацій.

5. Перед тим, як звернутися в Суд, Ви повинні використати всі можливі внутрішні засоби захисту в державі, які могли б відновити право, порушення якого стало причиною Вашої скарги (заяви). Наприклад, Ви повинні звернутися у вищу судову інстанцію, під юрисдикцію якої підпадає Ваша справа. (Разом з тим, якщо Ваша скарга подана на судові рішення, зокрема на звинувачувальний вирок, і якщо справа в порядку звичайної судової процедури пройшла стадію оскарження, немає необхідності нового звернення в судові інстанції.). При використанні внутрішніх засобів захисту Ви повинні дотримуватися всіх процесуальних норм, зокрема приписів законів щодо строків. Якщо, наприклад, Ваша скарга була відхилена через надходження із запізненням чи подана Вами із порушенням процедури, швидше за все, Суд не зможе прийняти її до розгляду.

6. Після винесення рішення компетентним у Вашій справі вищим національним судовим органом чи владною інстанцією Ви протягом шести місяців можете звернутися до Суду. Якщо Ваша скарга стосується звинувачувального вироку, цей строк вираховується з моменту постановлення кінцевого рішення в порядку звичайної процедури, а не з моменту будь-якої наступної відмови у можливому перегляді або відновленні Вашої справи. У випадку, якщо після спливу шестимісячного терміну Ви не висловили Ваші вимоги хоча б коротко, Суд не зможе розглянути Вашу скаргу.

II. Як подати Вашу скаргу до Суду?

7. Якщо Ви вважаєте, що Ваша скарга (заява) стосується порушення одного з прав, гарантованих Конвенцією або Протоколами до неї, і задовольняє всі вищеперераховані вимоги, Ви повинні надіслати в Секретаріат Суду листа, який би містив таку інформацію, за такою адресою:

Au Greffier de la
Cour europeenne des Droits de l'Homme
Conseil de l'Europe
F-67075 Strasbourg Cedex
France

8. Ваш лист повинен містити такі відомості:

- ✓ короткий виклад Вашої скарги;
- ✓ визначення права чи прав, гарантованих Конвенцією чи

Протоколами, які Ви вважаєте порушеними;

- ✓ відомості про засоби захисту, які Ви вже використали;
- ✓ список рішень, постановлених з Вашої справи офіційною владою, з вказівкою точної дати кожного рішення, короткого змісту і інстанцій, що їх винесли. Додайте до Вашого листа фотокопії вищезгаданих документів. (Ці документи Вам не повертатимуться, отже, Ви зацікавлені надсилати тільки копії, а не оригінали документів.)

9. Секретар Суду відповість на Вашого листа. Можливо Вас попросять надіслати додаткові документи, відомості чи роз'яснення з приводу Вашої скарги. Секретар Суду може інформувати Вас про застосування Конвенції у випадку, подібному на Ваш, і про те, чи існує очевидна перепона для того, щоб Вашу скаргу визнали прийнятною. При цьому Секретаріат Суду не може давати Вам рекомендації щодо законодавства держави, проти якої Ви спрямовуєте скаргу (заяву).

10. Якщо Ваше листування з Секретаріатом Суду свідчить про те, що Ваша заява може бути зареєстрована, за Вашим бажанням Секретаріат Суду направляє Вам формуляр, щоб Ви могли представити Вашу офіційну скаргу (заяву). Після того, як Ви представите формуляр, скарга буде винесена на розгляд Суду.

11. Секретар Суду буде інформувати Вас про хід розгляду Вашої справи. Початкова стадія судочинства здійснюється у письмовій формі, отже, Ваша особиста присутність у Страсбурзі не є необхідною.

12. Якщо це можливо, доручить адвокату бути Вашим представником у справі. Пізніше, у процесі судового розгляду, якщо Ви не маєте достатньо фінансів для оплати адвоката, Ви зможете отримати безоплатну юридичну допомогу. Однак така допомога не може бути забезпечена Вам з моменту подачі Вашої скарги (заяви).

Список держав: Австрія, Албанія, Андорра, Бельгія, Болгарія, Великобританія, Греція, Грузія, Данія, Ірландія, Іспанія, Ісландія, Італія, Кіпр, Латвія, Литва, Ліхтенштейн, Люксембург, Македонія, Мальта, Молдова, Нідерланди, Німеччина, Норвегія, Польща, Португалія, Росія, Румунія, Сан-Марино, Словаччина, Словенія, Туреччина, Угорщина, Україна, Фінляндія, Франція, Хорватія, Чехія, Швейцарія, Швеція, Естонія.

**КРЕДО ЖИТТЯ,
знайдене у Церкві Святого Павла у м. Балтиморі,
датоване 1692 роком**

Ходи спокійно у вирі життєвого галасу, сусти та поспішності і пам'ятай, який блаженний мир може бути в тиші. Наскільки можливо без компромісу будь у добрих стосунках з усіма. Говори правду спокійно і зрозуміло. Та слухай інших, навіть нудних і неосвічених, бо вони також мають що сказати. Уникай галасливих і агресивних людей, бо вони бентежать і дратують дух. Якщо ти будеш порівнювати себе з іншими, то станеш пихатим або розчарованим, тому що завжди будуть люди менш інтелектуальні або розумніші за тебе.

Радій своїм досягненням, як і планам. Будь зацікавленим своєю роботою, якою скромною вона б не була. Це справжній скарб у мінливі часи. Будь обережним у ділових справах, тому що світ повний обману. Але нехай це не розчарує тебе, тому що у світі є доброчесність. Тому що багато людей прагне високих ідеалів і скрізь життя повне оптимізму. Будь завжди самим собою. Не удавай показухи в любові, а також не будь цинічним у любові, тому що всупереч всій сухості і розчаруванням у житті вона вічна, як світ. Спокійно сприймай нестримний рух років, милостиво віддаючи те, що належало молодості. Виховуй силу власного духу, щоб захистити себе при несподіваному нещасті. Але не втомлюй себе фантазуванням та уявними здобутками. Будь реалістом.

Багато страхів народжується від самотності, яка навіть втому. Дотримуйся здорової самодисципліни в усьому, але будь добрим і лагідним до себе. Не обтяжуй себе самобичуванням. Бо ти дитина Всесвіту не менш, ніж дерева і зірки. Бо ти маєш право бути тут. І зрозуміло це тобі чи ні, але, без сумніву, всесвіт розкривається для тебе. Для цього будь у мирі з Богом, як би ти не уявляв собі Його і якими б не були твої труди і прагнення в галасливому безладді життя. Зберігай мир із своєю душею. При всякій омані, яка несподівано торкнулась твоєї долі чи в тяжкій роботі, чи в розбитих мріях, пам'ятай – це все ж прекрасний світ! І ти в ньому непохитно прагни бути щасливим. І будеш ним!

З англійської переклала Валентина Прилюдько, подав Олександр Бугай

Текст цього життєвого кодексу за назвою “КРЕДО ЖИТТЯ” вивішено у Кафедральному соборі Непорочного Зачаття Пресвятої Богородиці, що належить УГКЦ, м. Тернопіль.

ДЕСЯТЬ БОЖИХ ЗАПОВІДЕЙ

1. Я – Господь, Бог твій, хай не буде у тебе інших богів переді Мною!

2. Не роби собі кумира і всякої подоби з того, що на небі вгорі або на землі внизу і що у воді під землею: не поклоняйся їм і не служи їм, бо Я – Господь, Бог твій заздрісний, що карає за провину батьків на синах, на третіх і на четвертих поколіннях тих, хто ненавидить Мене, і що чинить милість тисячам поколінь тих, хто любить Мене і хто дотримується Моїх заповідей.

3. Не призивай Імені Господа Бога твого даремно, бо не помилує Господь того, хто призиватиме Його Ймення надаремно.

4. Пам'ятай день суботній, щоб святити його! Шість днів працею і роби всю працю свою, а день сьомий – субота – для Господа, Бога твого: не роби жодної праці ти й син твій та дочка твоя, раб твій та невільниця твоя, і худоба твоя, і прихोцько твій. Бо шість днів творив Господь небо і землю, море та все, що в них, а дня сьомого спочив, тому поблагословив Господь день суботній і освятив його.

5. Шануй батька свого і матір свою, щоб довгі були твої дні на землі, яку Господь, Бог Твій, дає тобі!

6. Не вбивай.

7. Не чини перелюбу.

8. Не кради.

9. Не свідчи неправдиво на свого ближнього.

10. Не жадай дому ближнього свого, не жадай жони ближнього твого, ані раба його, ані невільниці його, ані вола його, ані осла його, ані всякої худоби його, ані всього, що у ближнього твого.

(Святе Письмо. Друга книга Мойсеева: Вихід. Розділ 20)

З М І С Т

Вступне слово	3
Опорний конспект № 1	
Загальна характеристика, поняття, предмет, методологія курсу “Проблеми теорії держави і права”	6
Опорний конспект № 2	
Право – першооснова цивілізації і культури суспільства.....	20
Опорний конспект № 3	
Характерні ознаки та сутність держави. Основні підходи до її розуміння.....	56
Опорний конспект № 4	
Порівняльне правознавство.....	81
Опорний конспект № 5	
Романо-германська правова система.....	110
Опорний конспект № 6	
Англо-американська правова сім'я.....	147
Опорний конспект № 7	
Мусульманське право.....	191
Опорний конспект № 8	
Сім'я традиційного права.....	211
Глосарій курсу “Проблеми теорії держави і права”	242
Рекомендована література та нормативно-правові акти для поглибленого вивчення курсу.....	256
Тематичний план курсу “Проблеми теорії держави і права”	283
Загальні методичні рекомендації	285
Програма курсу “Проблеми теорії держави і права”	288
Плани проведення семінарських занять	
з курсу “Проблеми теорії держави і права”	294
Програмні питання курсу “Проблеми теорії держави та права”	300
Тематика контрольних робіт із курсу	305

Завдання для самостійної роботи з курсу “Проблеми теорії держави і права”	309
ДОДАТКИ	
Додаток 1. Загальна декларація прав людини	354
Додаток 2. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права	359
Додаток 3. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права	369
Додаток 4. Факультативний протокол до міжнародного пакту про громадянські та політичні права	387
Додаток 5. Європейська конвенція про захист прав людини та основних свобод	390
Додаток 6. Протокол № 1 до Конвенції про захист прав людини та основних свобод	404
Додаток 7. Протокол № 4 до Конвенції про захист прав людини та основних свобод, який гарантує деякі права і свободи	406
Додаток 8. Протокол № 6 до Конвенції про захист прав людини та основних свобод щодо скасування смертної кари ...	408
Додаток 9. Протокол № 7 до Конвенції про захист прав людини та основних свобод	410
Додаток 10. Пояснювальна записка для осіб, котрі бажають звернутися до Європейського суду з прав людини	413
Додаток 11. Кредо життя.....	416
Додаток 12. Десять Божих заповідей	417

Навчальне видання

МИКОЛА ВОЛОДИМИРОВИЧ КРАВЧУК

**ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА
(ОПОРНІ КОНСПЕКТИ)**

Підписано до друку 27.07.2016 р.
Формат 60х90/16. Гарнітура Times.
Папір офсетний. Друк на дублікаторі.
Умов.-друк. арк. 24,4. Обл. вид. арк. 25,8.
Тираж 1000 прим.

Видавець та виготовлювач
Тернопільський національний економічний університет
вул. Львівська, 11, м. Тернопіль, 46004

*Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців ДК № 3467 від 23.04.2009 р.*